

Journal of Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

*Volume 1
Number 1*

2017

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Niftali Qodjayev

Co - Editors

Islam Huseynov

Jamil Mammadov

Editorial board

Ajdar Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Aida Qasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Akif Huseynli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Kenan Beshirov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Osmangazi University)

Minaxanım Təkləli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2017. Volume 1, Number 1

CONTENTS

Smompk-un 18-ci sayında nəşr olunmuş uşaq ədəbiyyatı nümunələri haqqında <i>İslam Hüseynov</i>	3
"Rəhbər" jurnalında feilin qrammatik şəkilçilərinin yazılış və oxunuş xüsusiyyətləri <i>Kənan Bəşirov</i>	12
Əli Vəliyevin bədii dilində sintaktik konstruksiyalar və poetik vasitələr <i>Niyaməddin Haşimov</i>	18
Conversion as a word-formation process in Orkhon inscriptions <i>Aysel Ahmadova</i>	24
Yusuf Vezir Cəmənzemlini'nin "Studentlər" romanının "Çokseslilik" kuramı açısından incelenmesi <i>Hüseyin Yıldırım, Namık Mustafayev</i>	37
Ədəbi-Bədii yaradıcılıqda tarixi-mədəni irsin təbliği: Azərbaycan Yazıçısı H. Mirələmovun "Sonuncu Fateh" əsəri <i>Minaxanım T. Nuriyeva, Şəfəq Əlizadə</i>	48
Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf tendensiyası <i>Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva</i>	55
Предпереводческий анализ текста – важный этап перевода <i>Эльвира Магомедовна Иманова</i>	61
Жизненный путь выдающего Чешского педагога-гуманиста Ян Амоса Коменского <i>Сабина Гаджиева</i>	69
Tərcümə sənətinin inkişafında tarixi hadisə və beynəlxalq qurumların rolu <i>Natiq Adilov</i>	76
Azerbaycan ve Anadolu folklorunda gelenek ve görenekle bağlı çocuk oyunları <i>Meleyke Memmedova</i>	84
Sosial medianın dil-üslub xüsusiyyətləri <i>Yedgar Cəfərov</i>	90
Reklam mətnlərində dil pozuntuları <i>Aytən Hüseynova-Qəhrəmanlı</i>	105

UOT: 82-93;087.582:81-26

SMOMPK-UN 18-Cİ SAYINDA NƏŞR OLUNMUŞ UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ HAQQINDA

İslam HÜSEYNOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

iahuseynov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə SMOMPK məcmuəsinin 18-ci sayında qeyd alınmış uşaq ədəbiyyatına aid nümunələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məcmuənin bu sayında nəşr olunan tapmacalar, nəğmələr, laylalar, sanamalar və s. kimi folklor nümunələri linqvistik və bədii-üslubi cəhətdən araşdırılır, həmin nümunələrin daha sonrakı nəşrləri, xüsusilə də sovet dövrü və müstəqillik illərindəki çap olunmuş variantları ilə müqayisələr aparılır. Əlavə olaraq bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin də işlərinə istinad olunmuş, fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: SMOMPK, məcmuə, uşaq ədəbiyyatı, folklorun nəşri, sanamalar.

ON CHILD LITERATURE SAMPLES PUBLISHED IN THE 18TH ISSUE OF SMOMPK

RESUME

In the article, child literature samples were involved in research, which had been noted in 18th issue of the SMOMPK. Riddles, songs, lullabies, chronicles and other folklore samples, from a linguistic and in literary style standpoint were studied in that issue of the article, and then later published works had been compared, especially those ones belonging to the Soviet and independence period. Furthermore, works and approaches of researchers in this field were considered.

Key words: SMOMPK, almanac, child literature, folklore publications, chronicle.

О ОБРАЗЦАХ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В 18-ОМ НОМЕРЕ СМОМПК

РЕЗЮМЕ

В статье вовлечены к исследованию образцы детской литературы, напечатанных в 18-ом номере СМОМПК. Напечатанные в этом номере журнала загадки, песни, колыбельные, считалки и другие фольклорные образцы расследуются с точки зрения лингвистики и литературной стилистики, эти образцы сравниваются с вариантами изданными в последующее время, особенно, в советское и в годы независимости. Кроме того, были рассмотрены работы и подходы исследователей в этой области.

Ключевые слова: СМОМПК, сборник, детская литература, опубликование фольклора, считалки.

Azərbaycan folklorunun, o cümlədən uşaq folkloru nümunələrinin toplanması və nəşri tarixində SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının (qəbilələrinin) təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsinin xüsusi yeri vardır. Bilindiyi kimi, bu məcmuənin 1881-ci ildən 1929-cu ilə kimi cəmi 46 nömrəsi çap olunmuşdur. Bunlardan 44-ü 1881-1915-ci illər arasında Tiflisdə, son iki nömrə isə (1926-cı ildə 45-ci, 1929-cu ildə 46-cı sayları) Məxaçqalada işıq üzü görmüşdür. SMOMPK-da Qafqaz xalqlarının adət-ənənələri, inancları, folkloru, tarixi və bu kimi mövzularda çoxlu sayda məqalələr çap olunmuş, müxtəlif sahələrlə, o cümlədən kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatla bağlı statistik məlumatlar dərc edilmişdir. Məqalə müəlliflərinin içərisində o dövrlərdə Qafqaz quberniyalarında işləyən rus ziyalıları ilə yanaşı, yerli ziyalıların da olması diqqətəlayiqdir. Bu müəlliflərin əksəriyyəti müxtəlif məktəblərdə və təhsil müəssisələrində işləyən müəllimlər və inspektorlardır. Məcmuənin bir çox nömrəsində Qafqazın başqa xalqları ilə yanaşı, Azərbaycan və azərbaycanlılarla da bağlı yazılar dərc edilib. Onu da qeyd edək ki,

bu sayların bəzilərində Azərbaycan folklor materialları erməni şifahi xalq ədəbiyyatı kimi də təqdim olunub. Bütün bu məsələlərlə bağlı, əsasən də məcmuədə nəşr olunmuş folklor materialları ilə əlaqədar son illərdə müxtəlif tədqiqat işləri yazılmışdır (S.Orucova. Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPК-un materialları əsasında); M.İmrani. SMOMPК məcmuəsində paremioloji vahidlər; L.Ələkbərova. SMOMPК məcmuəsində Azərbaycan folkloru (1881-1894-cü illər) və s.). Bu məqalədə SMOMPК-un 18-ci sayında nəşr olunan uşaq folkloruna aid bəzi nümunələr tədqiqata cəlb edilir və həmin nümunələrin sonrakı nəşrləri və qismən Anadolu variantları ilə müqayisəsi verilir.

Məcmuənin 18-ci sayının ikinci hissəsində "Tatar (Azərbaycan-İ.H) mətnləri" başlığı altında müxtəlif janrlarda: layla, ağı, nəğmə, atalar sözləri, tapmaca, düzgü, sanama və s. kimi folklor nümunələri nəşr edilmişdir. Bu materiallar Yelizavetapol Mixaylevski peşə məktəbinin müəllimi A.Kalaşev və İrəvan quberniyasının xalq məktəblərinin inspektoru A.İoakimov (Yakimov) tərəfindən toplanılmışdır. M.İmrani tədqiqatının avtoreferatında bu soyadı səhvən "Yakimova" kimi verir (15; 11). A.İoakimov eyni zamanda abxaz folklorunun da tədqiqatçılarından hesab olunur. Toplayıcılar nümunələri, əsasən, azərbaycanlı müəlliflərin - A.Əfəndiyev, H. Kərimov, S.Şərifbəyov, Ə.Məlikov, H.Vəzirov və s. kimi ziyalıların köməyi ilə toplamışlar. Bu hissədə A.Kalaşevin təqdim etdiyi material daha zəngindir. Belə ki, müəllif 7 layla, 2 ağı, "Gəlin gedək Xoruzlunun düzünə" mahnısı, uşaq nəğmələri başlığı ilə verdiyi 7 nəğmə (düzgü, sanama və s.), 69 atalar sözü və məsəl, 48 tapmaca, 4 şikəstə və vida nəğmələri başlığı altında 5 bayatı toplayaraq məcmuədə nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda jurnalın bu sayının ikinci hissəsində A.Kalaşev tərəfindən erməni bayramı kimi təqdim edilən "Vardavar" günü ilə əlaqəli materialda 6 bənd Azərbaycanca mətn (bayatı) də verilmişdir ki, bunu da yuxarıdakı siyahıya əlavə edə bilərik ("Vardavar" haqqında ətraflı bax: L.Ələkbərova. SMOMPК məcmuəsində Azərbaycan folkloru (1881-1894-cü illər)). A. İoakimovun topladığı nümunələr isə "Tatar nəğmələri" başlığı altında verdiyi "Gün çıx" nəğməsi və "Əlim, əlim kəpənək" sanamasından ibarətdir. Bütün nümunələrin Azərbaycan dilindəki mətni ilə yanaşı rus dilində tərcüməsi də təqdim olunur. Bəzi cildlərdə olan orijinal mətnin əski əlifba ilə verilməsi bu sayda yoxdur. Orijinal transliterasiya şəklində verilib. Toplayıcılar tərcümələrində çalışıblar ki, maksimum şəkildə orijinalı yansıtınsınlar və buna da qismən nail olublar. Bundan əlavə, müxtəlif janrlarla və ifadələrlə bağlı qeydlərin və izahatlar verilməsi də müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilər. Aşağıda bu nümunələrdən bəziləri haqqında bəhs olunacaq.

Məcmuədə nəşr olunan laylalar, tapmacalar və atalar sözləri, əsasən, sonrakı nəşrlərdə eyni ilə təkrar olunur və müasir dövrümüzdə də tez-tez işlədilən nümunələrdir. Bu nümunələrin tərcüməsində müəyyən cəhətlər diqqəti cəlb edir. Lay-lay (Qeyd edək ki, "lay-lay" sözünün yazılışı (janr adı kimi yox, təkrar olunan ifadə kimi) müxtəlif ədəbiyyatlarda "lay-lay"(12, 26), "laylay"(11, 18), "layla"(5, 14) kimi təqdim olunur.) sözünü ("лаіла" kimi təqdim olunur) "bay-bay" (бай-бай) kimi tərcümə edən müəllif (A.Kalaşev) yeri gəldikcə mətnin anlaşılması və tərcümənin tamlığı naminə əlavə izahedici sözlərdən də istifadə edir:

Sən yatasan beşiyində, Ты заснуло чтоб в колыбели своей,
Mən oturum keşiyində, Я сяду на страже **(буду караулить)**
Qul-qarabaş* eşiyində. **(Как)** рабыня-служанка, дворе на твоём.
Layla, balam, a layla. Бай-бай, дитя мое, бай-бай. (1, 38)
*Bu söz sonrakı nəşrlərdə "qaravaş" kimi də verilir.

Hətta səs təqlidi ifadələrin də rus dilindəki qarşılığı ilə verilməsinə cəhd edilir, bəzən də əlavə qeyd düşülür. Bu tendensiya digər nümunələrin də tərcüməsində davam edir. Məsələn, "Gəl, gəl!-deyirəm, - gəlməz; gəlmə, gəlmə!-deyirəm, - gələr." tapmacasının tərcüməsini verərkən müəllif belə bir izahat da verməyə ehtiyac duyar: "gəl sözündə dodaq samiti olan "n"səsi olmadığı üçün həmin sözü tələffüz edərkən dodaqlar bir-birinə dəymir, gəlmə sözündə bu səs olduğuna görə dodaqlar birləşir, yəni gəlir." (1, 50). Bu tapmacanın xüsusiyyətini nəzərə alıb həmin izahatı təbii və yerində verilmiş kimi qəbul etmək olar. *Mən gedirəm beləsinə / Qara gözüüm məhləsinə / Quşlarda necə quşdur ki / Süd verə balasına* - nümunəsində də demək olar ki, bütün misralarla bağlı əlavə izah üçün ifadələr verilir. Hətta müəllif tapmacanın ilk misrasının onun ümumi mənası ilə əlaqəsi olmaması haqqında əlavə qeyd də düşür (1, 66). Tapmacaların içərisində elələri də var ki, sonrakı nəşrlərdə çox az nəzərə çarpır: "Biri içəridə, ikisi çöldə". Bu tapmacanın açması "mərhum içəridə - torpaqda, onun əməlləri - xeyir və şər olaraq - çöldə" kimi təqdim edilir. Ola bilsin ki, nisbətən dini mahiyyət daşıyan nümunələr sovet dövrü nəşrlərində ixtisar edildiyi üçün az çap olunub. Onu da qeyd edək ki, tapmacalar azərbaycanca və rusca verildiyi halda, cavabları ancaq rus dilində göstərilir.

Məcmuədə nəşr olunan nümunələrdən biri də "Uşaq nəğmələri" başlığı altında verilən və şərti olaraq "Qarı və buz" adlandırılacaq biləcəyimiz dialoqdur. Material jurnalın 9-cu sayında da (sadəcə rus dilində) A.Zaxarov tərəfindən təqdim edilmişdir (2, 28). A.Kalaşev bu məlumatı 18-ci sayda qeyd şəklində verir. F.Köçərli nümunəni "Qarı və pişik" adı altında təqdim etmişdir (3, 7). Nümunə "Yamanam ha, yamanam" (5, 53) və "Qarı və buzov" adı ilə də nəşr olunub. Sonuncu variantı Q.Məmmədli 1954-cü ildə ayrıca kitabça halında Azərbaycan xalq nağlı kimi çap etdirmişdir (9). Məcmuədə nümunə xüsusi şəkildə adlandırılmır (jurnalın 9-cu sayında da belədir). Sadəcə müəllif əsas mətnə keçməzdən qabaq mötərizədə belə bir izah verir: *Adətən, qoca kişilər və ya qarılar reçitativ olaraq (ritmik, ifadəli - İ.H) balaca uşaqları əyləndirmək üçün oxuyurlar* (1, 43). Hadisənin başlanğıcının verilməsində kiçik fərqlər mövcuddur. Belə ki, SMOMPK-da Qarının özü buzun üstünə çıxarkən sürüşür və yıxılır, sonra isə məlum dialoq başlayır (məcmuənin 9-cu sayında da bu şəkildədir). F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə"sində isə qarı inəyini suvarmağa apararkən inək buzun üstündə sürüşür və yıxılır. İnəyin qıçı sınır və qarı buza məlum müraciətini edir (3, 7). Q.Məmmədlinin təqdimatında qarı nənənin "ceyran gözlü, maral duruşlu, quyruğu saçaqlı, alnı qaşqa" buzovu buzun üstündə yıxılır. Məktəblilər üçün seçmələr şəklində çap olunmuş "Azərbaycan folkloru" kitabında isə, ümumiyyətlə, Qarı obrazı yoxdur. Burada hadisə ilin axır çərşənbəsində nənəsinə sovqat apararaq uşağın sürüşüb yıxılması ilə başlayır (5, 54). Dialoqdan əvvəl sonrakı nəşrlərdə, qısa olsa da, təhkiyə hissəsi mövcuddur. Məcmuədəki nümunə isə birbaşa nəzmlə başlayır: *Bir qarı getdi buz üstə, / Tarpadandan dəydi diz üstə* (1, 43). M.Ə.Sabirin "Uşaq və buz" (Bu nümunənin M.Ə.Sabirin məlum şeiri ilə əlaqəli şəkildə götürülməsi fikri yayğındır.) şeirindəki "Sürüşdü birdən-birə, / Dəydi üz üstə yerə." misralarını xatırladan bu hissə sonrakı nəşrlərdə yoxdur. Variantlarda diqqəti cəlb edən əsas fərqlərdən biri də müraciətdəki təkrar olunan ifadələrdədir. Belə ki, adətən, nəşrlərdə "...sən nə güclüsən?" və ya "Sən nə yamansan...?" şəklində olan ifadə məcmuədə "...sən nə bərk-sən!" (... ты как крепко/крепко/крепка) kimi verilir. "Bərk-sən" sözü, demək olar ki, sadəcə SMOMPK-da ifadənin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Hətta məcmuənin 9-cu sayında nəşr olunmuş rus dilindəki variantda belə "güclüsən" ("...силень" - şəklində) sözü işlədilir. Hadisənin ardıcılığında da fərqliliklər mövcuddur. Məcmuədə *buz - gün - bulud - yağış - ot - qoyun - yağ - siçan - pişik* (9-cu sayda da eynidir) kimi olan ardıcılıq F.Köçərlinin təqdimatında *buz - gün - bulud - yağış - ot - qoyun - qurd - it - çoban - xanım - siçan - pişik* kimi verilir. "Azərbaycan folkloru"nda isə sonuncu ardıcılığa "yel" obrazı əlavə olunmuşdur (...bulud - yel - yağış...). Fərqli

cəhət kimi, bu variantda "pişik" sözünün əvəzinə "məstan" sözünün işlənməsini də qeyd edə bilərik. Q.Məmmədlinin nağıl formasında çap etdirdiyi variantda ardıcılıq və obrazlar nisbətən fərqlidir: *buz -günəş - qara bulud - yağış - torpaq - ot - ceyran - canavar - kəndli*. Bu nümunədə "əsas obraz" olan pişik, ümumiyyətlə, iştirak etmir. Məlum olduğu kimi, dialoq Pişiyin monoloqu ilə bitir ("Qarı və buzov" variantı istisna). Məcmuədəki nümunədə monoloq bu şəkildədir:

Dedi: "Mən bərkəm - duraram,
Bığlarımı buraram.
Yük üstə yaylağım var,
Təndir üstə qışlağım var" (1, 44)

Digər nümunələrdə "buz dedi, yağış dedi"(və ya deyir) şəkildə başlayan misralar məcmuədə sadəcə "dedi" ilə başlayır. Yuxarıdakı nümunə digər variantların içərisində ən qısa olanıdır. Tərcümədə toplayıcı yaylaq və qışlaq sözlərini olduğu kimi verir ("эйлағ" və "кышлағ" şəklində) və mötərizə içərisində "летнее пастбище", "зимнее пастбище" izahlarını qeyd edir. Monoloq məcmuənin 9-cu sayında daha geniş şəkildə belə təqdim olunur: "Mən, pişiyəm, güclüyəm, çox güclüyəm: mənim belim qılınç kimidir, mənim qarnım baraban(?) kimidir, mənim gözlərim od kimidir, mənim bığlarım qorxuncdur, caynaqlarım polad kimidir, pəncələrim məxmər kimidir; pəncərə altda sərinlənirəm, kürsü (A.Zaxarov ifadəni elə "kürsü" (кюرسی) şəkildə verib mötərizədə "татарская печь" ifadəsini izah kimi qeyd edir.) altda qızımuram"(2, 29). Bu nümunənin rusca tərcüməsində Monoloqun digər variantlardakı şəkilləri də aşağıdakı kimidir:

Güclüyəm ha, güclüyəm,
Dəmir daraq dişliyəm.
Yük üstü yaylağımdır,
Yük altı qışlağımdır.
Kürsü üstə duraram,
Bığlarımı buraram... (3, 8)

Yamanam, ha yamanam,
Bığlarımı buraram,
Yük üstündə duraram,
Xanım qapıdan gəlsə,
Mən bacadan qaçaram.
Siçanları tutaram,
Pələng kimi udaram.
Yamanam, ha yamanam. (5, 55)

Q.Məmmədlinin nəşr etdirdiyi "sovet qoxulu" nağıl variantında isə vəziyyət xeyli fərqlidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu nümunədə pişiyin əvəzinə kəndli obrazı verilir və nağıl kəndlinin monoloqu ilə bitir. Burada canavarın: "Yox, ay qarı nənə! Mən güclü olsaydım, bax o gələn adam məni vura bilməzdi." - cavabından sonra Qarı kəndlinin yanına gəlib ondan soruşur: "- Ay bala, sən nə güclü imişsən?" Kəndli isə "otlaqlardakı sürüləri, zəmilərdəki taxılı, tarlalardakı pambığı, meyvəli bağları, bol məhsullu bostanları qarı nənəyə göstərib" deyir: - "Düzdür, qarı nənə! Bu dünyada insan hər şeydən güclüdür:

Mən güclüyəm, ay qarı,
Əkib yetirrəm barı.
Zəhmət çəkən də mənəm,

Yeri akən də mənəm!
Tarla mənim, bağ mənim,
Axar su, bulaq mənim.
Bostanıma gələrsən,
Qovun, qarpız dərərsən,
Onda mənim gücümü
Qarı nənə bilərsən." (9)

Nağılın nəşr olunduğu dövrü (1954) nəzərə alsaq, mətnin sovet ideologiyasına xidmət naminə dəyişdirildiyi ehtimalını qeyd etmək olar. Kəndlinin dilindən verilən şeir isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsindən daha çox, müəllifli əsəri xatırladır. Fikrimizi sovet dövründə başqa folklor nümunələri üzərində bu səpkili əməliyyatların aparılması faktı ilə də əsaslandırma bilərik. Bu deyilənlərdən başqa, çox kiçik fərqli nüanslar da var ki (məsələn, buludun dilindən bir variantda "məndən yağış keçməzdi", digər variantda isə "yağış məndən yağmazdı" kimi verilən ifadələr və s.), bunların folklor nümunələrində normal hal olduğunu nəzərə alaraq, burada verməyə ehtiyac duymadıq.

Məcmuədə diqqəti cəlb edən nümunələrdən biri də "Günəşi çağırma" başlığı ilə verilən "Qodu-qodu" (Məcmuədə ifadə "qodi-qodi" (ГОДИ) şəklində verilib.) nəğməsidir. Toplayıcı qeyd edir ki, *tutqun havalarda Nuxa şəhərində oğlan uşaqları həyatbəhəyat gəzərək bu nəğməni oxuyurlar. Bunun qarşılığında, adətən, ev sahiblərindən pul, un, yağ, yumurta və s. alırlar* (1, 46). Oxşar izahat digər nəşrlərdə də verilir. Köçərli qeyd edir ki, uşaqlar çömçəni gəlin kimi bəzəyərək bu nəğməni oxuyurlar və hər evdən bir qaşiq yağ və bir ovuc un yığır, fəsəli bişirib yeyirlər (Çömçə bəzəmək və ya çömçə ilə pay yığmaq digər mərasim folklorunda, o cümlədən "Çömçəxatun" nəğməsində də var. Onu da qeyd edəki, "Qodu-qodu"nun əksinə bu nəğmədə yağışın yağması arzulanır. Ətraflı bax: Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005, səh. 88). Eyni zamanda ədib nəğməni "Güdü-güdü" kimi təqdim edir və müxtəlif yerlərdə "qodu-qodu" və "düdü-düdü" variantlarının da mövcudluğundan danışır (3, 29). Cənubi Azərbaycanda və Anadoluda isə daha çox "dodu-dodu" və ya "godu-godu" şəklində işlənir və nəğmə bizdən fərqli olaraq yağışın yağması üçün oxunur. Anadoluda eyni zamanda "udu-udu" forması da mövcuddur (13, 167). Şərqi Anadoluda da bu mərasim nəğməsi ifa olunarkən uşaqlar süpürgəni gəlin kimi bəzəyərək ev-ev dolaşırlar (21). SMOMPK-un 9-cu sayında isə A.İoakimov tərəfindən "Etnoqrafik gündəlikdən" başlığı ilə verdiyi nümunələr içərisində yenə də "Günəşi çağırma" adı altında bu nəğmədən bəhs olunur. Toplayıcı bu nəğmənin Yelizavetapol şəhərinin müsəlmanları (azərbaycanlılar - İ.H) tərəfindən yağışların aramsız yağdığı zamanlarda oxunduğunu qeyd edir (2, 128). Müəllif özünün də şahidi olduğu bu mərasim haqqında geniş bəhs edir, öz mülahizələrini yazır və nəğmənin mətnini həm orijinalda, həm də rus dilində təqdim edir. L.Ələkbərova məcmuənin 9-cu sayındakı bu nəğmənin H.Vəzirov tərəfindən toplanıb nəşr olunduğunu qeyd edir (16, 11). Halbuki A.İoakimov, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, özü bu mərasimin şahidi olduğunu (hətta uşaqların onun yaşadığı evin həyatına də gəldiklərini) və nəğməni oxuyan uşaqlarla söhbət etdiyini, uşaqlardan birinin oxuduğu sözləri qeyd etdiyini yazır. Müəllif onu da qeyd edir ki, topladığı bu nəğməni Böyük Vedi məktəbinin müəllimi cənab Vəzirova (!) göstərir. Vəzirov isə nəğmənin başqa bir variantını söyləyir. Bu variantdan müəllif sadəcə 4 misranı yazısında qeyd edir və tərcüməsini verir (2, 129). Məcmuədə (18-ci buraxılışda) digər nəşrlərdən fərqli olan ən başlıca cəhət nəğmənin oxunuş şəkliidir. Belə ki, bu nümunədə hər bənddən sonra xor şəklində "Allah! Allah!" ifadəsinin təkrarlanması digər nəşrlərin əksəriyyətində verilmir. Hətta F.Köçərli tərəfindən 1912-ci ildə (sovet dövründən qabaq!)

nəşr olunmuş məşhur "Balalara hədiyyə" kitabında, eyni zamanda müstəqillik illərində (2005) çap olunmuş Azərbaycan folklor antologiyasının XIII cildində - məcmuədəki nümunənin toplanıldığı Nuxa/Şəki folkloruna aid cildə də bu ifadələr yoxdur (6, 31). Nəşrlərin çoxunda əsas mətni oxşar şəkildə verilən bu nəğmənin variantları arasında az da olsa, fərqli misralar vardır. Məsələn, məcmuədə bəndlərdən biri bu şəkildə təqdim olunur:

*Qaratoyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Eşik-eşik gəzəndə
Baldırımı it daladı. (1, 46)*

Nümunənin tərcüməsində toplayıcı əlavə qeyd kimi həm qaratoyuq (жаворонок), həm də qara toyuq (черная курица) ifadələrinin tərcüməsini verir. Bu bəndin son iki misrasını F.Köçərli "Göyçəliyə getmişdim / İt baldırım daladı" kimi verir (3, 29). SMOMPK-un 9-cu sayında da bu şəkildədir. "Azərbaycan folkloru"nda da "Göyçəli" ifadəsi var, ancaq oxşar məzmun tam fərqli formada qarşımıza çıxır:

*Getmişdim Göyçəliyə,
Yoldaşım endi çəliyə,
Baldırım it daladı,
Hönkür-hönkür ağladı. (5, 91)*

Məcmuədəki hissənin, demək olar ki, eynisi "Xıdır İlyas" mərasimində oxunan nəğmədə də təkrarlanır. Sadəcə bu variantda "eşik-eşik gəzəndə" ifadəsi "eşik" sözünün sinonimi olan "qapı" ilə əvəz olunaraq "qapı-qapı gəzməkdən" şəkildə verilir (18). Nümunədəki "dalamaq" sözü "it" leksemi ilə semantik cəhətdən ilk baxışda heç də uyğun gəlmir və "gicitkən" sözünün fonetik variantının və ya dialekt formasının qalığı təsirini bağışlayır. Ancaq "dalamaq" sözünün vaxtilə dişləmək mənasında türk dillərində işləndiyini deyə bilərik. Sadəcə həmin ifadə müasir dilimizdə gicitkənin "dişləməsi" kimi sabitləşib. Müasir türk dilində də bu söz "dişləmək" (ısırmak) mənasında işlənməkdədir (19). Nümunənin sonu da oxşar şəkildə bitir - məlum olduğu kimi, pay verənə alqış deyilir, verməyəyə qarğış edilir:

*Verənin oğlu olsun,
Vermiyənin qızı olsun,
Adı Fatma olsun,
Qaşları çatma olsun,
O da çatdasın ölsün.
Allah! Allah! (1, 47)*

9-cu sayda "Verməyənin bir kor qızı olsun / O da çatlasın ölsün" kimi verilən hissə F.Köçərliyə "Verməyənin qızı olsun / Bir gözü də kor olsun / Təndirə düşsün / Qırmızı bişsin!" şəkildədir. Başqa bir variantda isə "Adı Fatma, qaşları çatma, / O da çatdasın ölsün" kimi təqdim edilir (6, 31). Ümumiyyətlə, "Fatma" adına bu səpkili nümunələrdə tez-tez rast gəlinir. Anadolu variantında isə nəğmə əsasən bu şəkildə bitir: "Godu geldi doduya / Selam verdi orduya / Yağ veren hatun olsun / Un veren gotur (qotur - İ.H) olsun, amin" (21). Göründüyü kimi, məcmuədə çap olunan bu nümunədə də bəzi hissələrin (xor hissəsinin) sonrakı nəşrlərdə ixtisarı daha çox ideoloji səbəblərlə bağlıdır.

SMOMPK-da nəşr olunan uşaq folkloru nümunələrindən biri də "Uşudüm ha, üşudüm" düzgüsüdür. A.Kalaşev bu nəğmənin qışda oğlan uşaqları tərəfindən xor şəkildə ifa olunduğu-

nu və bu zaman tullanaraq əllərini nəfəsləri ilə isitmə hərəkətləri etdiklərini qeyd edir. Bu düzgü əksər folklor ədəbiyyatlarında nəşr olunub. Bilindiyi kimi, düzgü bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi olmayan kiçik süjetli mətnlər şəklindədir. Bu tip nümunələrin ümumi məzmun mənası, adətən, olmur, "lakin vahid mətn bir sıra xüsusiyyətləri - məzmun primitivliyi, ritm oynaqlığı, allet-rasiya yaradan oxşar səslər rəngarəngliyi ilə dinləyiciyə zövq verir" (10, 526) Məcmuədəki mətn də aşağıdakı misralarla başlayır:

*Üşüdüm ha, üşüdüm,
Dağdan alma daşdım;
Almacığazım yedilər,
Mana cırım saxladılar.
Mən cırımmınan bezərəm
Dərin quyu qazaram... (1, 55)*

Nümunənin ilk iki misrasında Azərbaycan folkloruna aid variantlar arasında ciddi bir fərq yoxdur. Sadəcə bir nümunədə "daşdım" sözünü əvəzinə "düşüdüm" (düşürmək - İ.H) kəlməsi işlənir (7, 432). Anadolu variantlarının bəzilərində "Üşüdüm, üşüdüm / Dağdan alma düşürdüm" - kimi işlənsə də (4), yaygın olan variantda "Üşüdüm, üşüdüm / Daldan elma düşürdüm" (22) şəklindədir. Göründüyü kimi, burada "dağ" leksemi "dal" (budaq - İ.H) sözü ilə əvəz olunub. Başlanğıc mətnin digər misralarında da variantlar arasında fərqlər mövcuddur. Məcmuədəki nümunənin " *Almacığazım yedilər, / Mana cırım saxladılar.*" - cümləsində "cırım saxladılar" ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu ifadə digər variantlarda yoxdur. Həmin hissədə, adətən, "...cürm / cürüm / curum (əziyyət) verdilər", "...zülm verdilər" və ya "...zülmə saldılar" kimi ifadələr işlənir. Maraqlıdır ki, toplayıcı nümunənin tərcüməsində bu hissəni "Мне испорченное оставили" (məne xarab / dişlənmiş / yeyilmiş / yarım (alma) saxladılar) kimi verir (1, 56). "Cırım" sözü vaxtilə "yarım" (c-y əvəzlənməsi) və ya "az" mənasında işlənmişdir. Dialektlərimizdə də "cırım" sözü "dilim" mənasında işlənərkəndədir (17, 77). Anadolu ağızlarında bu ifadə "az, kiçik parça" mənası daşıyır (20). Ola bilsin ki, vaxtilə "cırım" kimi işlənən ifadə sonralar şəkli bənzəriyyəti səbəbindən "cürm" sözü ilə əvəz olunmuş, ardınca da daha anlaşılıqlı olan "zülüm" leksemi keçmişdir. Bu ifadənin şərti olaraq *cırım - cürm - cürüm - zülüm* kimi inkişafından danışa bilərik. Hər iki variantın müstəqil formalaşması ehtimalı da var. Azərbaycan variantlarının bəzilərində isə yuxarıdakı başlanğıc hissəyə " *Almacığım aldılar / Məni quyuya saldılar / Cürümçülər gəldilər / Məne cürüm verdilər*" kimi misralar əlavə olunur (10, 526). Anadolu variantında isə hadisə " *Almalarım aldılar / Beni yola saldılar*" (4) və ya " *Elmamı yedilər / Bana cüce dedilər / Cücelikdən bezdim / Bir kuyu qazdım*" (22) kimi inkişaf edir. Onu da qeyd edək ki, düzgünün Anadolu variantları bu hissədən sonra məcmuədəki nümunədən ciddi surətdə fərqlənir. Burada daha çox "nəsə verib, nəsə almaq" prinsipi hakimdir. Düzgü / *təkərləmə daraq verib, kətə almaq; kətə verib, qoyun almaq; qoyun verib, at almaq* (4) və ya digər nümunədə *ilan verib, qanad almaq; qanad verib, çim (ot - İ.H) almaq; çim verib, quzu almaq; quzu verib, at almaq* (22) kimi davam edir. Bu "verib-almaq" hadisəsi məcmuədəki nümunədə (eləcə də digər Azərbaycan variantlarında) "gümuş verib, darı almaq" və "darı verib, qanad almaq" ifadələri ilə səsləşir. Maraqlıdır ki, bənzər ifadələr 1996-cı ildə çap olunmuş "Qaqouz folkloru" kitabındakı türkü kimi təqdim edilən "Uçdum, getdim" nümunəsində də keçir (8, 58). Həmin kitabda "Üşüdüm" adlı türkü də var, sadəcə olaraq, həmin nümunənin mətni tam şəkildə məlum düzgüdən fərqlənir (8, 42)

Məcmuədəki nümunənin sonluğu da nisbətən fərqlidir:

*...Qapıçı qapı toxur,
İçində bülbül oxur.*

Mənnən kiçik ("kiçək") qardaşım
Tarı kəlamın oxur. (1, 56)

Sonluğun son iki misrası, demək olar ki, sonrakı nəşrlərin əksəriyyətində ixtisar olunur. Bəhs olunan hissə eyni şəkildə "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" kitabında yer alır (7, 433). Variantların birində isə düzgü "*Qanadlandım uçmağa / Haq qapısını açmağa / Kəlamı oxumağa*" (6, 144) kimi qurtarır. Burada "tarı" (tanrı) ifadəsi yenə də ixtisar olunub. Başqa bir düzgüdə - "A vəlli-vəlli-vəlli" düzgüsündə də oxşar sonluq var. Burada sadəcə "tarı" kəlməsi "ustad" sözü ilə əvəz olunub (5, 32). Digər nəşrlərdə isə nümunə "İçində bülbül oxur" ilə bitir. Anadolu variantlarında isə nəğmə tamamilə başqa bir sonluqla yekunlaşır.

Göründüyü kimi, SMOMPK məcmuəsində nəşr olunan materialın tədqiqi folklor nümunələrinin, o cümlədən uşaq folklorunun daha qədim variantlarını müəyyənləşdirməyə, nümunələrin müqayisəsini tam şəkildə aparmağa və ilkin formaların bərpasına kömək edir. Məcmuədəki nümunələr öz tarixiliyi, dilimizin XIX əsr ədəbi forması və dialekt xüsusiyyətlərini daşması, eləcə də günümüz üçün arxaik hesab olunan ləkəmlərin işlənməsi baxımından da maraq doğurur. Toplanmış materialın rus dilinə tərcüməsi məsələlərini də bu siyahıya əlavə edə bilərik. Araşdırmamızdan aydın oldu ki, məcmuədəki nümunələrin çoxu sonrakı nəşrlərdə də müəyyən fərqlərlə çap olunub. İdeoloji səbəblərdən nümunələrin bəzilərinin dini mahiyyət daşıyan hissələri sovet dövrü nəşrlərində ixtisar olunub. Son nəşrlərin bir qisminə də bu ixtisarlara bərpə olunmayıb. Məcmuədəki nümunələrin Anadolu folkloru variantları ilə müqayisəsi onu göstərdi ki, bənzər mətnlər indi də aktiv şəkildə türk ədəbi dilində və dialektlərdə işlənməkdədir. Bu da həmin nümunələrin tarixinin daha qədim olması - oğuz qrupu dillərinin tam diferensiasiyasından əvvələ aid olması fikrini bir daha təsdiqləyir. Təbii ki, bu müddət ərzində müəyyən fərqli cəhətlərin və variantların meydana gəlməsi labüddür. Bütün bunlar SMOMPK, eləcə də XIX əsrdə nəşr olunan digər məcmuə, arxiv materialı və s. topluların daha dərinə, bütün sahələr nəzərə alınmaqla və detallı şəkildə tədqiqi məsələsinin vacib olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1. СМОМПК. IX выпуск, II отдел, Тифлис, 1889
2. СМОМПК. XVIII выпуск, II отдел, Тифлис, 1894
3. F.Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 2012, 75 səh
4. A. Caferoğlu. Doğu İllərimiz Ağızlarından Toplamalar I, İstanbul, 1942, 294 sayfa
5. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı, 2005, 360 səh.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, XIII kitab, (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru) Bakı, 2005, 545 səh.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, 2012, 464 səh
8. Qaqouz folkloru. Bakı, 1996, 200 səh.
9. Q.Məmmədli. Qarı və buzov (Azərbaycan xalq nağılı). Bakı, 1954
10. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2009, 640 səh.
11. Q. Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007, 444 səh.
12. B. Həsənlı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2013, 511 səh.
13. M.Məmmədova. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, 2014, 2008 səh.
14. S.Orucova. Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPK-un materialları əsasında). Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013

15. M.İmrani. SMOMPK məcmuəsində paremioloji vahidlər. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008
16. L.Ələkbərova. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru (1881-1894-cü illər). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013
17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, 568 səh.
18. <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=312>
19. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5742cfe74908d7.20286363
20. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5743ce93c6ddf0.20524191
21. <http://www.karskulturturizm.gov.tr/TR,54864/gelenek--gorenek-ve-inanislar.html>
22. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Usudum-Usudum-3-Tekerlemesi-9087.html#.V0Q5OfmLTDf>

UOT: 81`366

“RƏHBƏR” JURNALINDA FEİLİN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ OXUNUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kənan BƏŞİROV

Bakı Mühəndislik Universiteti

kbesirov@beu.edu.az / kananbashir@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qədim tarixə malik ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbasından 1929-cu ilə qədər istifadə edilmiş və bu əlifba ilə dolğun ədəbiyyat nümunələri meydana gətirilmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş ərəb qrafikalı anadilli mətbuatda orfoqrafik baxımdan fərqlər olsa da, mətnlərdə sabitləşmiş yazı qaydaları nəzərə çarpır. Həmin dövr mətnlərində yazı qaydalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi baxımından əhəmiyyətli bir məqalədir.

Məqalədə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunmuş “Rəhbər” jurnalında feilin qrammatik şəkilçilərinin yazılışı və düzgün oxunuşu təsviri-müqayisəli metodla tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: əski əlifba, “Rəhbər” jurnalı, yazı, feil, qrammatik şəkilçilər.

SPELLING AND PRONUNCIATION FEATURES OF GRAMMATICAL SUFFIXES OF THE VERB IN THE JOURNAL "REHBER"

ABSTRACT

Ancient Azerbaijan alphabet that has a long history was used until 1929 in Arabic graphic form and pregnant literary works were written in this alphabet. Though there were orthographic varieties in the media that was published in the native language - Azerbaijani and in Arabic graphic form in late XIX and early XX centuries, there were remarkably fixed writing rules in the texts. Having determined writing rules appropriately in the texts of that period is of great importance in terms of studying grammatical features of the Azerbaijani language.

Spelling and correct pronunciation of grammatical suffixes of the verb in the journal “Rehber” published in 1906-1907 have been analyzed via descriptive-comparative method in the article.

Key words: ancient alphabet, the journal “Rehber”, writing, verb, grammatical suffixes.

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОПИСАНИЯ И ПРОИЗНОШЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ СУФФИКСОВ ГЛАГЛОВ В ЖУРНАЛЕ «РЕХБЕР»

РЕЗЮМЕ

Старый азербайджанский алфавит с арабской графикой, имеющий древнюю историю, использовался до 1929 года и этим алфавитом было представлено множество литературных образцов. В конце XIX начале XX века, в опубликованной на родном языке с арабской графикой печати, даже если есть различия с точки зрения орфографии, устойчивые правила в текстах бросаются в глаза. Правильное определение правил письма в текстах того периода имеет важное значение в исследовании грамматических особенностей азербайджанского языка.

В 1906-1907 гг. в статье, опубликованной в журнале «Рехбер», сравнительно-описательным методом было исследовано написание и правильное произношение грамматических суффиксов глаголов.

Ключевые слова: старый алфавит, журнал «Рехбер», письмо, глагол, грамматические суффиксы.

“Rəhbər” jurnalı 23 sentyabr 1906-cı ildə Mahmud bəy Mahmudbəyov tərəfindən çıxarılmış başlanan pedaqoji bir jurnaldır. Jurnalın məramı birinci nömrədə ilk səhifədəki “İfade-i məram” yazısında belə ifadə edilmişdir: “Məqudumuz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında elm və mərifət yolunda irəli gitməsinə və milli ədəbiyyatından xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir.”¹ Ancaq maddi çətinliklər ucbatından jurnal sadəcə beş nömrə nəşr oluna bilmiş, 17 yanvar 1907-ci ildə fəaliyyətini başa vurmuşdur.

¹ İfade-i məram // “Rəhbər jurnalı”, 1907, №1, s. 1.

Məqaləyə material seçərkən "Rəhbər" in pedaqoji yönümlü bir jurnal olması səbəbi ilə imla qaydalarına konservativ yanaşacağı düşünülmüş, feilin qrammatik şəkilçilərinin yazılış qaydaları "Rəhbər" jurnalının bütün nömrələrindən nümunələr verilərək izah edilmişdir.

Təxminən min illik bir tarixi olan ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbası 1929-cu ilə qədər geniş istifadə edilmiş, bu əlifba ilə zəngin bir mədəniyyət xəzinəsi əmələ gətirilmişdir. Bu zəngin xəzinəni oxumaq üçün yazı qaydalarının öyrənilməsi vacibdir. Xüsusən, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş mətbuat ilə aramızdakı məsafə əlifba ilə bərabər oxu qaydalarından ibarətdir. Bu baxımdan o dövrdə nəşr olunmuş hər hansı bir qəzet, yaxud jurnalın yazı və oxu qaydalarının müəyyənləşdirilməsi nəinki mətbuatın, əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş mənbələrin oxunmasında faydalı olacaqdır.

Şühudi keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zaman feillərə -d¹ şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Şühudi keçmiş zamanda işlənən feil III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. -d¹şəkilçisi I şəxsin cəmində (-du²) د و şəklində yazılır. Digər bütün şəxslərdə د yazılışı standartlaşmışdır, şəkilçi tək variantda yazılır və imlada ahəng qanunu nəzərə alınmır. II şəxsdə şəkilçinin saiti əsasən, yazılır:

Şəxslər	Tək				Cəm			
I Şəxs	آکلادیم	ایشیتدیم	اوقودیم	گوردیم	آیلدوق	ایتدوک	اوقودوق	کوردوک
	anladım	eşitdim	oxudum	gördüm	ayıldıq	etdik	oxuduq	gördük
II Şəxs	یاتدک	ایتدیڭ	سولدک	دوشدڭ	آلدڭز	ایشتدڭز	دوردڭز	گوردڭز
	yatdın	etdin	soldun	düşdün	aldınız	eşitdiniz	durdunuz	gördünüz
III Şəxs	چاتدی	چکدی	دولدوردی	دوشدی	باشلادیلر	کتوردیلر	دوردیلر	دوشدیلر
	çatdı	çəkdi	doldurdu	düşdü	başladılar	gətirdilər	durdular	düşdülər

Bəzən dodaqlanan saitlərin nəzərə alındığı nümunələrə də rast gəlirik: سولدوڭ (soldun). II şəxsin təkində د و yazılışını da görmək olur: ایدوڭ (idin)

Şühudi keçmiş zamanın təsrifində (şəxslərə görə dəyişməsində) bu məqamlara fikir vermək lazımdır:

- ✓ Şəkilçinin yazılışı standartlaşmış tək variantlı olduğu üçün ahəng qanuna uyğunluq axtarmamaq lazımdır. Xüsusən, əski əlifba ilə yazarkən bunu nəzərə almaq lazımdır.
- ✓ II şəxsin təkində və cəmində sağır (ñ) səsi ğhərfi ilə yazılır və "n" kimi oxunur.
- ✓ II şəxsin cəmində qalın saitli feillərdə د و (-dıq, -duq), incə saitli feillərdə د و (-dik, -dük) yazılır.

Şühudi keçmiş zamanın inkarı

Şühudi keçmiş zamanın inkarı feillərə -ma² şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir. -ma şəkilçisi əsasən, ما ilə, -mə şəkilçisi مە, bəzən də sadəcə ا ilə yazılır:

آکلادیم	آلمدی	آسما دڭز	آکلادیم
anlamadım	almadı	asmadınız	anlamadım
گورمه دوک	استمدی	ایشتمه دڭز	گورمه دوک
görmədiyim	istəmədi	eşitmədiniz	görmədiyim

Nəqli keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zaman feillərə -mı⁴ və -ib⁴ şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Nəqli keçmiş zamanın -mı⁴şəkilçisi tək variantda yazılır: مش. II şəxsdə -mı⁴ şəkilçisi istifadə edilmir, onun yerinə -ib şəkilçisi işlənir. "Rəhbər" jurnalında sadəcə iki nümunədə -mı⁴şəkilçisinin II şəxsin təkində qısaldılmış variantını görə bilirik: اولموسان (olmusan), قانماميسان (qanmamısan)

Nəqli keçmiş zaman şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi aşağıdakı kimidir:

Şəxslər	Tək				Cəm			
I Şəxs	قورتارمىشام	ايتمىش	اولموشام	گورمىش	قالموشوق	اوكرنمىشوك	اولموشوق	گورمىشوك
	qurtarmuşam	etmişəm	olmuşam	görmüşəm	qalmışığı	ögrənmişik	olmuşuq	görmüşük
II Şəxs	-	-	-	-	-	-	-	-
III Şəxs	قالمش	ويرمش	دويمش	گورمش	يازمشلار	ايتمشلر	بويورمشلار	گورمشلر
	qalmış	vermiş	duymuş	görmüş	yazmışlar	etmişlər	buyurmuşlar	görmüşlər

Nəqli keçmiş zaman **-ib⁴** şəkilçisi ilə də düzələ bilər. **-ib⁴** şəkilçisi birinci şəxsədə işlənmiş feillərə qoşula bilmir. Bu şəkilçi tək variantda yazılır: **-ib⁴** şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zamanın şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi aşağıdakı kimidir:

Şəxslər	Tək				Cəm			
II Şəxs	قوجالويسن	گيدويسن	اولويسان	گورويسن	چخويسز	ويرويسگز	دوتويسز	گورويسز
	qocalıbsan	gedıbsən	olıbsan	görübsən	çıxıbsız	verıbsiniz	dutubsuz	görübsüz
III Şəxs	چاشدروب	كيجوب	اولوب	كوروب	آپاروبلر	ايدوبلر	دلوبلر	بولوبلر
	çaşdırıb	gedib	olub	görüb	aparıblar	edıblər	dolublar	bölünüblər

Tablodan da göründüyü kimi, II şəxsin cəmində həm **-sız⁴**, həm də **-sınız⁴** şəkilçiləri işlənə bilər. **-sınız⁴** şəkilçisində **n** samiti **ş** ilə yazılır.

Nəqli keçmiş zamanın inkarı

-mış⁴ şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zamanın inkarı qalın saitli feillərdə **ما**, incə saitli feillərdə **إسه** ilə yazılır, incə saitli feillərdə nadirən sadəcə **م** yazıla bilər:

قلمامىدى	آرترمامىشام	قويمامىشام	باخمامىشام
almamışdı	artırmamışam	qoymamışam	Baxmamışam
گورمىشك	چيكمه مىش	ويرمه مىش	اينجيمه مىش
görmemişik	çəkmemişəm	verməmişəm	incitmemişəm

-ib⁴ şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zamanın inkarı həm qalın, həm də incə saitli feillərdə **م** ilə yazılır:

گورمىوب	كيجمىوب	اولنمىوب	قاپانمىوب
görməyib	keçməyib	olunmayıb	qapanmayıb

İndiki zaman

İndiki zaman şəkilçisi samitlə bitən sözlərdə **-ir⁴** saitlə bitən sözlərdə isə **-yır⁴** şəklindədir. İndiki zamanda işlənən feil III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə **-yor** şəkilçisindən istifadə edilən mətnlər istisna edilsə, ümumiyyətlə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında indi zaman şəkilçisinin **ور** və **ير** şəklində iki fərqli formada yazıldığını görürük. "Rəhbər" jurnalında daha çox **ور** variantından istifadə edilmişdir. Saitlə bitən sözlərdə "y" bitişdirici samiti yazıda göstərilir.

Şəxslər	Tək				Cəm			
I Şəxs	باشليورام	ويرورم	فورخورام	گورورم	آيلوروق	گيدروروك	اولوروق	گوروروك
	başlayıram	verirəm	qorxuram	görüürəm	ayılınq	gedirik	oluruq	görüürük
II Şəxs	دانشرسان	بيلورسن	اولورسان	گورورسن	دانشورسز	كلورسز	اولورسز	گورورسز
	danışrsan	bilirsən	olursan	görüürsən	danışrsız	gəlirsiz	olursuz	görüürsüz
III Şəxs	ياغور	كلور	اولور	گورونور	آدلانورلار	ويرورلر	قوجورلار	گورورلر
	yağır	gəlir	olur	görüürür	adlanırlar	verirlər	qucurlar	görüürlər

İndiki zamanda II şəxsin cəminin təsrifində **-sız⁴** (سز) şəxs şəkilçisi ilə yanaşı **-sınız⁴** (سگز) şəkilçisindən də istifadə olunur: **اىستيورسگز** (istəyirsiniz)

"Rəhbər" jurnalında indiki zaman şəkilçisinin **ير** şəklində yazıldığı nümunələrə də rast gəlmək olur:

آغلایردوق یتوشیر دیرهنمیردی ایدیردی
ağlayırdıq yetişir dirənmirdi edirdi

İndiki zamanın inkarı

İndiki zamandakı feillər inkar şəkilçisi ilə işləndikdə həm qalın, həm də incə saitli feillərdə inkar şəkilçisi m ilə yazılır, şəkilçinin saiti yazıda göstərilir:

بیلیمورم بکنمیردی تاپمیردی قالمیوردی
bilməyirəm bəgənmirdi tapmırdı qalmayırdı

Orta əsrlər Azərbaycan dilində indiki zamanın morfoloji göstəricilərindən biri də "-ur²" şəkilçisi idi. "-ur, -ür morfemlərinin indiki zaman mənasında çıxış etməsi aşağıdakı nümunələrdə də müşahidə olunur: ... bilürmüsin (bilirsənmi). "Oğul, oğul, ay oğul! Bilürmüsin nələr oldu?" [12, s. 521] Əski Azərbaycan əlifbasının istifadə edildiyi ən son illərdə tələffüz dəyişmiş olsa da, bu şəkilçi standartlaşmış formada mətnlərdə müşahidə olunur.

Qəti gələcək zaman

-acaq² qəti gələcək zaman şəkilçisi qalın saitli feillərdə اجاق , incəsaitli feillərdə isə بجک şəklində yazılır. Saitlə bitən sözlərdə -y bitişdirici samiti göstərilir. اجاق şəkilçisindən sonra saitlə bitən şəkilçi gələndə ق hərfi yazıda əsasən, غ hərfinə çevrilməyərək olduğu kimi qalır, yaxud da "y" hərfinə çevrilir. بجک şəkilçisindən sonra saitlə bitən şəkilçi gəldikdə isə ک hərfinə گ hərfinə çevrilir.

Şəxslər	Tək		Cəm	
I Şəxs	آپاراجاقام aparacağam	ایدهجکم edəcəgəm	آپاراجیوق aparacayıq	بلمیهجیوک bilməyəcəyik
II Şəxs ²	-	-	-	-
III Şəxs	چاغرداجاق çağrıdacaq	فیرحلنجهک fərəhlənəcək	قوبمیا جاققار qoymayacaqlar	ایدهجکلر edəcəklər

Qəti gələcək zamanın III şəxsin cəmindəki təsrifində fərqli şəxs şəkilçiləri də görmək mümkündür: اوقویاجاغز (oxuyacağız), اوگرهنجگز (ögrənəcəgiz)

Qəti gələcək zamanın inkarı

Qəti gələcək zamanın inkarı qalın saitli feillərdə ما , incə saitli isə مە ilə yazılır.

قالمیاجاق اونتمیاجاق ایتمیهجک چکمیهجکلر
qalmayacaq unutmayacaq etməyəcək çəkməyəcək

Qeyri-qəti gələcək zaman

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi -ar^2 müvafiq olaraq ار və یل ilə yazılır:

Şəxslər	Tək		Cəm	
I Şəxs	آغلارام ağlaram	ایدرم edərəm	آلشاروق alışarıq	کلرک gələrik
II Şəxs	اولارسان olarsan	کتوررسن gətirərsən	اولارسنیز olarsınız	کلرسنیز gələrsiniz
III Şəxs	آچیلار açılar	بسلنر bəslənər	باقارلر baxarlar	بیلرلر bilərlər

Bəzən -ər şəkilçisinin ب şəklində yazıldığını da görürük: ویلریریک (verərik), سولهروک (sölərik)

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı I şəxsdə -mar^2 , II və III şəxslərdə isə -maz^2 şəklindədir və müvafiq olaraq مار , ماز , مەرمار ilə yazılır:

² Qeyd: "Rəhbər" jurnalında qəti gələcək zamanın ikinci şəxslərdə təsriflənən nümunələrinə rast gəlinmədi.

اسمزدی	سایلمازدی	بلمرک	آکلارام
əsməzdi	sayılmazdı	bilmərik	anlamaram

Arzu şəkli

Arzu şəkli feillərə **-a²** şəkilçisi artırılmaqla düzəlir. **-a** şəkilçisi ا , **-ə** şəkilçisi isə ə ilə yazılır.

بوشالدام	اولاق	بله سن	چکه سگز
boşaldam	olaq	biləsən	çəkəsiniz

Vacibşəkli

Vacib şəkli feillərə **-malı²** şəkilçisi artırmaqla düzəlir. **-malı** şəkilçisi مالو , **-məli** şəkilçisi ملو ilə yazılır.

چالشمالودر	باخلمالو	قویمالودر	ایتملو یز
çalışmalıdır	baxmalı	qoymalıdır	etməliyiz

Lakin az da olsa, و yerinə ی-nin yazıldığı مالی , formalarına da rast gəlirik: آلمالی (al-malı), ایتملیدر (etməlidir).

Lazım şəkli

Feillərə **-ası²** şəkilçisi artırmaqla düzəlir. **-ası** şəkilçisi həm اسی , həm də بسی formasında yazılır. **-əsi** şəkilçisi olan nümunələrə isə jurnalda rast gəlinməmişdir.

اولنه سی	اولاسی
olunası	olası

Şərt

Feilin şərt şəkli feillərə **-sa²** şəkilçisi artırmaqla düzəlir. **-sa** şəkilçisi سا , **-sə** şəkilçisi isə سە ilə yazılır.

اولساق	اولماسا	اولدرسه لر	ویرسه لر
olsaq	olmasa	öldürsələr	versələr

-sa şəkilçisinin bəzən سە formasında da yazıldığını görürük: اولماسه (olmasa)

Feilin mürəkkəb şəkilləri

Feilin mürəkkəb şəkilləri sadə şəkillərin üzərinə **idi**, **imış** və **isə** hissəciklərini artırmaqla düzəlir.

Hekayə

Hekayə şəklinin müstəqil forması olan **-idi** hissəciyi ایدی şəklində yazılır: گوندورور ایدیلر (göndərir idilər), اولور ایدی (olur idi). Hekayə şəklinin şəkilçiləşmiş forması olan **-di⁴** isə necə tələffüz edilməsindən asılı olmayaraq tək formada yazılır: دی

تایمیوردی	گزلنمشدی	اوخویوردی	گوروردی
tapmayırdı	gizlənmişdi	oxuyurdu	görürüdü

Az da olsa, şəkilçinin tələffüzə uyğun olaraq yazıldığı nümunələri də görürük: اودوردوم (udurdum), قورودوردوق (qurudurduq).

Jurnalda hekayə şəklinin indiki zamanın و -lı yazılışına uyğunlaşdırılmış yazılışlarına da rast gəlinir: ایدوردوم (edirdim), بیلوردوم (bilirdim), آغلیوردوق (ağlayırdıq).

Hekayə şəklinin müstəqil formadan şəkilçiləşməyə keçid mərhələsindəki nümunələrinə də "Rəhbər" jurnalında rast gəlmək olur: باقارلیدی (baxarlarıdı). Göründüyü kimi, bu mərhələdə hissəciyin ا -i atlarlaq hissəcik sözə birləşdirilir. Lakin ی-nin qorunması hissəciyin tam şəkilçiləşmədiyini göstərir. Bu cür formaları ahəng qanununa uyğun olaraq oxumaq lazımdır.

Rəvayət

Rəvayət şəklinin müstəqil forması olan **-imış** hissəciyi **ایمیش** şəklində yazılır: **بیلر ایمیش** (bilər imiş), **ایستسه ایمیش** (istəsə imiş). Rəvayət şəklinin şəkilçiləşmiş forması olan **-miş⁴** isə necə tələffüz edilməsindən asılı olmayaraq tək formada yazılır: **میش**

آپارورمیش گوروبلرمیش اولوبمیش گوروریمیش
aparırmış görüblərmış olubmuş görürmüş

Şərt

Şərtşəklinin müstəqil forması olan **-isə** hissəciyi **ایسه** şəklində yazılır: **گلور ایسه** (gəlorisə), **ایتمهیش ایسهک** (etməmiş isək). Şərt şəklinin şəkilçiləşmiş forması olan **-sa²** isə müvafiq olaraq **سا** və **سا** ilə yazılır:

اولمازسا یازورسا ایتمهیشسه استیورسگسه
olmazsa yazırsa etmişəmsə istəyirsinizsə

Göründüyü kimi, feilin qrammatik şəkilçilərindən bir çoxu Azərbaycan dilinin qədim dövrlərindəki səs xüsusiyyətlərini əks etdirərək formalaşmışdır. Ancaq bunları son bir neçə əsrə aid mətnlərdə bu günkü tələffüzə görə oxumaq lazımdır. Çünki, əsrlər keçdikcə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında işlənən şəkilçilərin və bəzi sözlərin yazılışları dəyişməyə də, tələffüzü dəyişmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, M., “Rəhbər” jurnalının tarixindən, “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı: 1968, 5 may.
2. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Elm və Təhsil, Bakı, 2009, 171 s.
3. Bayramoğlu Alxan. “Dəbistan”, “Məktəb”, “Rəhbər”-pedoqoji jurnalistikamız: 22 iyul Milli Mətbuat günüdür, “Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı: 2011, 22 iyul.
4. Eminov A. İlk pedoqoji jurnallarımız “Dəbistan” və “Rəhbər”, “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 1981, 30 dekabr.
5. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 141 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Yazıçı, 1985, 1035 s.
7. Hacıyeva Zəminə. Əski əlifba. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1989, 78 s.
8. Məmmədov Əflatun. “Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnalları. Bakı: Maarif, 1983
9. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I cild, 295 s. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011.
10. “Rəhbər” jurnalı, 5 nömrədə, 1-5-ci № / Mahmud bəy Mahmudbəyovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə. Bakı: “Füyuzat” və “Kaspi” qəzetinin mətbəəsi, 1906-1907, 89 s.
11. Rüstəmov Təhminə. Əski əlifba. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 82 s.
12. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.

TÜRK DİLİNDƏ

13. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1. İstanbul: 3F, 2006, 443 s.
14. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2. İstanbul: Kesit, 2012, 442 s.
15. Devellioglu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1993, 1195 s.
16. Sami Şemseddin. Kâmus-ı Türki. İstanbul: Enderun, 1989, 1074 s.
17. Kaplan Muharrem. Sovyet dönemi öncəsi azerbaycan matbuati araştırmaları bibliyografyası // Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy, Bakı: 2013, C.1, № 2, s. 147-162

UOT: 81`38;801.6;80882:81-26

ƏLİ VƏLİYEVİN BƏDİİ DİLİNDƏ SİNTAKTİK KONSTRUKSIYALAR VƏ POETİK VASİTƏLƏR

Niyaməddin HAŞIMOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nhasimov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Paralel konstruksiyaların daxili qafiyələnmə üzərində qurulması mətndə poetik canlanmanı qat-qat artırır. Əsərlərdə poetik canlanma, bir qayda olaraq, ritmiklik və ahəngdarlıqla müşayiət edilir. Əli Vəliyevin bədii dilində işlənən paralel konstruksiyalar özlərinin daxili quruluşuna və emosional təbiətinə görə qədim mənbələrdəki analogi ənənəvi varisliyinin daşıyıcısı kimi təsəvvür yaradır. Ədibin əsərlərində işlənən paralel konstruksiyaların əsas xüsusiyyətləri onlarda daxili qafiyələnmənin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Məqalədə Əli Vəliyevin bədii dilində işlənmiş sintaktik konstruksiyalar və poetik vasitələr təsviri-müqayisəli metodla tədqiq edilmiş, bədii dildə sintaktik təkrarların işlədilməsinin əhəmiyyəti nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: sintaktik konstruksiya, paralellik, element, ritm, poetika.

SYNTACTIC CONSTRUCTIONS AND POETIC MEANS IN ALI VALIYEV'S POETIC STYLE

ABSTRACT

Formation of parallel constructions on internal rhyming enhances the poetic animation exceedingly. As a rule, poetic animation in fiction is accompanied by rhythm and harmony. Parallel construction in Ali Valiyev's poetic style resembles as the supplier of analogical traditional inheritance of old sources for its internal structure and emotional environment. The main features of the parallel constructions in the writer's works are characterized by internal rhyming. The syntactic constructions and poetic means in the writer's works have been investigated by description comparative method in the article. The importance of the use of syntactic constructions has been emphasized.

Key words: syntactic constructions, parallelism, element, rhythm, poetics.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ И ПОЭТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА

В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ АЛИ ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Построение параллельных конструкций на основе внутренних рифм, во много раз увеличивает поэтическое оживление в тексте. В художественном языке поэтическое оживление, как правило, сопровождается ритмичностью и гармонией. Параллельные конструкции, используемые в художественном языке Али Велиева, благодаря своей внутренней структуре и эмоциональной природе, создают представление как носителя подобного традиционного наследия в древних источниках. Основные особенности параллельных конструкций, используемых литератором в своих произведениях, характеризуются наличием в них внутренней рифмы. В статье, синтаксические конструкции и поэтические средства, используемые в художественном языке Али Велиева, исследованы сравнительным методом, была подчеркнута важность использования в художественном языке синтаксических повторов.

Ключевые слова: синтаксическая конструкция, параллельность, элемент, ритм, поэтика.

Mətn tərkibində komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin bir-biri ilə struktur bağlanma üsullarının arasında sintaktik paralelizm xüsusi yer tutur. Sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni vəziyyətdə yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. [2, səh. 144; 5, səh. 438]

Paralel sintaktik konstruksiyalar mətndə bilavasitə poetik canlanma yaradır. Burada daxili elementlərin quruluşu elə olur ki, onlarda ritmiklik, ahəngdarlıq baş verir və bu kimi sintaktik vahidlər həm söz birləşmələri, həm də cümlələr şəklində təzahür edir. [4, səh. 4; 13, səh. 132]

Əli Vəliyevin bədii dilində də paralel sintaktik konstruksiyaların elə formalarından istifadə olunur ki, onlarda bir növ daxili qafiyələnmə müşahidə olunur. Bu tipli paralel konstruksiyalar birbaşa mətndə poetik vüsət yaratmağa, emosionallığı qat-qat canlandırmağa xidmət edir. Əli Vəliyev bu tipli paralel konstruksiyaları yaratmaqla qədim yazılı abidələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatında və klassik nümunələrdə verilən poetik vasitələrin ən yaxşı ənənələrini davam etdirir. Beləliklə, poetik vüsət yaradan paralel konstruksiyaların aşağıdakı formalarını ədibin əsərlərində müşahidə etmək olur:

1. Paralel sintaktik konstruksiyaların ardıcıl işlənilməsi

Ardıcıl işlənən paralel konstruksiyalar bir-birinin ardınca gəlir, biri digərini tamamlayır və biri digərinin ardınca gələrək mətndə ritmiklik yaradılmasını təmin edir. [3, səh. 510] Belə ardıcıl sintaktik konstruksiyalar iki və daha artıq paralel vahidlərdən təşkil oluna bilər. Cümlədə paralel elementlər nə qədər çox olarsa, onun emosional çalarlığı, ritmikliyi və poetik ahəngdarlığı da bir o qədər artıq olur.

1. a. İki ardıcıl konstruksiyadan ibarət olanlar

İndi onda bir oğlan qüvvəti, pələng gücü vardı.[6, səh. 88]; Tula yiyəsinin atası tünbətün, anası gorbagor olsun! [9, səh. 79]; Əvvəlləri daşqın çaylar körpüsü, qaranlıq gecələr bələdçisi, indi sapsarı saralmış, üzünə baxan qorxurdu. [6, səh. 87]

1. b. Üç ardıcıl konstruksiyadan ibarət olanlar

Əcəba, dilim qurusaydı, boğazımın nəfəs borusu daralsaydı, nitqim kəsilsəydi nə olardı? [6, səh. 154]; Madar qəhərləndi: – Yaralı qəlbimə toxundun, çoban! Kəlmə kəsmək nədir, illərlə bir yerdə böyümüşük, günlərlə oturub şirin söhbətlər eləmişik, əhdimizə vəfalı çıxacağımıza anamızın südüna and içmişik. [7, səh. 14]

1. c. Dörd və daha çox ardıcıl konstruksiyadan ibarət olanlar

Yel ətəkli, quş qanadlı Gülaraya kənd əhalisi ceyran yerişli, maral duruşlu deməkdə çox haqlı idilər. Gülərinin kəklik kimi yerışı, qarğı saçları, yorğun maral kimi duruşu, ahu baxışı Qafar ağanı hamıdan çox cəlb etmişdi. [6, səh. 89]; Ayazdan yorğanlı, çiçəklərdən döşəkli, güllərdən yastıqlı, ulduzlardan çıraqlı gecələr keçirib heç olmasa bir neçə ay sakit həyat sürəcəyik. [6, səh. 225]; Çalağan sərçə üstünə şığıyanda, nə qışda qızanda, qızılquş ov dalınca cumanda, ilan arxası qata çevrilib zəhər tökəndə, namərd xəlvətə gizlənib qəfil güllə atanda, dost etibarsız çıxıb dönüklük eləyəndə, it yiyəsinin üzünə qayıdıb ayağını tutanda, düşməni hiyləgərlik eləyib özünü dost göstərəndə, yönsüz övlad dilli olanda, çay lal axanda, kişi sözünün dalında durmayanda qorxuludur. [8, səh. 63]

2. Paralel sintaktik konstruksiyaların

əvvəlində ritmiklik elementlərinin işlənilməsi

Başlanğıcda ritmiklik elementlərinin işlənilməsi qədim türk poetik mətnlərinin sonrakı mərhələlərdə varisliklə davam etdirilən ənənəsidir. Türk xalqlarına məxsus mətnlərdə başlanğıc ritmikliyi V.V.Bartold, V.M.Jirmunski və s. şərqşünasların da diqqətini cəlb etmişdir. V.V.Bartold başlanğıcda müşahidə edilən ritmiklik vasitələrinin fonunda alliterasiya hadisəsinin mövcudluğunu göstərir. O, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ritmikliyin təməlini başlanğıc sözlər vasitəsi ilə verildiyini göstərir.[10, s. 3-14] V.M.Jirmunski isə başlanğıc sözlərdə alliterasiya kimi nəzərəçarpan ritmikliyin türk xalqlarına aid olan mənbələrdə, o cümlədən oğuzların “Kitabi-Dədə Qorqud”unda və qazaxların “Manas” dastanına xas olduğu fikrini irəli sürmüşdür. [11, səh. 246; 12, səh. 16]

Əli Vəliyevin bədii dilində bu ənənənin davamını verilən nümunələr üzrə müşahidə etmək mümkündür: *Bir oğul ki*, ananın haqq-sayını itirib onun əməlini yerə vura, mən ona inanmıram. *Bir ər ki* arvadını, uşaqlarını ata mən onu bağışlaya bilmərəm. *Bir ata ki* balalarının gözünü yolda qoya, mən ona nifrət eləyirəm. [7, səh. 84-85]; *Yedikləri* qarınlarını doyurmadı, *geydikləri* əyinlərini isitmədi, çünki balalarından ayrı düşmüşdülər. [8, səh. 11]

3. Paralel sintaktik konstruksiyaların ortasında ritmiklik elementlərinin işlənilməsi

Bəzi paralel sintaktik konstruksiyalar vardır ki, onlarda ritmiklik elementləri cümlənin əvvəlində və sonunda yox, orta hissəsində işlənir, ritmiklik və ahəngdarlıq emosiyası daxildən baş qaldırır: *Aşıqlar* demişkən, *daş olsaydım* ərimişdim, *torpaq olub* dayandım. [6, səh. 39]; *Qız nə* qədər bəd xasiyyət olsa, mən onun naz-qəmzəsinə dözərəm. *Od olub* məni yandırmaq istəsə, mən *su olub* onu keçirərəm. [6, səh. 67]; *Kişi* Madarın dalınca xeyli baxandan sonra dedi: – Dost yanında *başı uca*, düşmən yanında *dili uzun*, ailə yanında *almuaçıq* olasan. *Get*, sənə uğurlar olsun. [7, səh. 28]; *Rəşid* zarafatyana dedi: – *Qoy mart çıxsin, dərd çıxsin*, görək halal südəmmiş haradan tapacağıq. [6, səh. 67]

4. Paralel sintaktik konstruksiyaların sonunda ritmiklik elementlərinin işlənilməsi

Sintaktik konstruksiyaların sonunda ritmiklik elementlərinin işlədilməsi, qafiyə sisteminin formalaşması ilə bağlı olan prosesin nəticəsidir. Doğrudur, qafiyə sistemində sonuncu elementin ritmiklik vasitəsi kimi işlənməsi təkcə Azərbaycan şeirinə məxsus əlamət deyildir. Bütün dillərdə qafiyə sistemi, demək olar ki, sonuncu element üzərində qurulur. Ancaq bu qafiyə sisteminin türk dillərinə, o cümlədən, aqlütinativ olan Azərbaycan dilinə aidiyyəti daha çoxdur. [1, səh. 314] Bu dildə sözün sonda canlanması flektiv-analitik dillərə nisbətən daha fəaldır. Azərbaycan poeziyasının da bu sahədə xüsusilə zəngin ənənələri yaranmışdır. Sözəvvəli ritmikliyinin Azərbaycan dilində qədim ənənələri vardır. Bu ənənə, demək olar ki, Azərbaycan dilində analitik formaların mövcud olduğu dövrlərin izləri kimi qalmışdır. Lakin Azərbaycan dilində aqlütinativlik inkişaf etdikcə son qafiyəlilik də öz zəngin ənənəliyini yaratmağa başlamışdır. Əli Vəliyevin də əsərlərində sonuncu elementlərin ritmikliyinə aidiyyəti olan sintaktik paralel-liyin özünəməxsus variantlarının işlədilməsi müşahidə edilir: *Aşiq Humay* bir qədər mısmırığını salladı. *Deyəsən*, o fikirləşirdi. *Biz* onun üstünə bərk düşdük, *hərəmiz* bir tərəfdən onu danladıq: – *Aşiq*, qəm yemə, onsuz da işə yarayan deyildi. – *Papağı* qoyun *dərisindən*, *xəbəri* yox *gerisindən*. [6, səh. 224]; *Sən* öyrənmişən *aranda tut*, *dağda qurut* yeməyə. [6, səh. 469]; – *Qız gəlir*, *mən alıram*. *Nə* kəbinbazlıqdır, – *deyə* ayağının sarığını qurtarmağa çalışdı. [6, səh. 82]; *Tağı* məğrur bir qartal kimi vüqarlı dayanıb rəisin sualına belə cavab verdi: – *Mənim* qoruguma *quş səkməz*, *obama oğru girməz*. [6, səh. 235]; *Bizə* sataşan *xeyir görməsin*. *Qarı* düşmən *qanına bulansın*. [6, səh. 343]; – *Mən* qıza çox öyüd-nəsihət elədim. *Baş tutmadı*. *Anamı* təriflədim. “*İpək* kimi yumuşaq, *mələk* qədər həlim, *quzutək* yavaş bir arvaddır”, – dedim. *Səmərəsiz* qaldı. [6, səh. 67]; *Hərçənd*, *Hümmət* də *az yazırdı*, ancaq “*saz*” *yazırdı*. [8, səh. 5]

Cümlə konstruksiyalarının sonunda yaranan ahəngdarlıq poetik cəhətdən o qədər güclü və təsirli olur ki, nəsr dilinin özündə bəzi məqamlarda, hətta şeir nümunəsinə də çevrilir:

Su gəlir *yarpızlığa*,
Tökülür *qarpızlığa*.
Gördün işin dolaşıb,
Özünü vur *arsızlığa*. [6, səh. 218]

Mən aşiq *ala dağı*,
Bürüyüb *lala dağı*.
Hər yaralar sağalar,
Sağalmaz *bala dağı*. [6, səh. 137]

5. Paralel sintaktik konstruksiyaların hər iki tərəfində ritmiklik elementlərinin işlənilməsi

Hər iki komponentdə ritmiklik elementləri işlənən paralel konstruksiyalar, həm əvvəldən, həm də sondan qafiyələnir, başqa sözlə, paralel sintaktik konstruksiyaların həm başlanğıcdakı, həm də sondakı elementlərində ahəngdarlıq elementləri işlənir. Beləliklə, sintaktik konstruksiyalar arasında iki qat qafiyələnmə baş verir: Tanıyanların hamısı bizə bəxtəvərlik verib deyəcəklər: “Nə yağurdunuz, nə yəpdimiz, hazırca kökə tapdınız”. [6, səh. 43]; *Görüşə getməyin, öürüşə gedin, fərqi yoxdur, yolu kəsməyin, qoyun camaat gedib-gəlsin...* [7, səh. 64]; Biz bu əqidədə idik ki, evimizin nəyi var, hamısını oğlumuz verək... Necə deyərlər, *fələk vurdu can getdi, külək vurdu yan getdi*. [6, səh. 43]; – Sənin nə vecinə, *beşdə alacağın yox, üçdə verəcəyin. Toyda oynamazsan, vayda ağlamazsan*, – deyə başqa bir kəndli də onu susdurdu. [6, səh. 171]; Mən əhd etmişəm ki, sənin toyunu edənə kimi qəlbinə toxunmayam. Ona görə də *sən daş qoyan yerə, mən baş qoyuram*. [6, səh. 230]; Oğul, mən köhnə adamam. Atalar deyibdir ki: “*Yuxarı qalxanın havasından, aşağı düşənin nalasından Allah özü saxlasın*”. [6, səh. 296]; *Az getdilər, üz getdilər, dərə-tərə düz getdilər. Təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi addadılar. Gündə bir mənzil keçib, axır gəlib “Çınqılı”ya yaxınlaşdılar*. [7, səh. 27]; *Qalsan evindir, getsən yolundur*. [6, səh. 60]

6. Paralel sintaktik konstruksiyalarda qoşa ritmiklik elementlərinin işlənilməsi

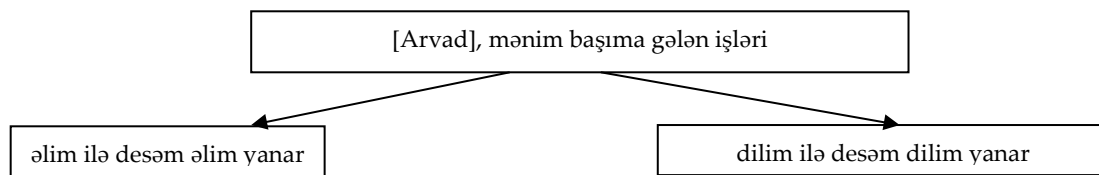
Qoşa ritmiklik elementlərinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

6.a. Bir cümlə başa çatır, ikinci izahedici cümlə parselyasiya kimi inkara çıxır və müstəqil olur. Onun arxasınca gələn cümlədə də eyni hadisə baş verir. Kənara çıxan və müstəqilləşən cümlələr arasında ritmiklik vasitələri işlənir. Həmin vasitələr sanki bu iki parçanı qafiyələndirib güclü poetik bir vüsət yaradır.

Parselyasiya, ümumiyyətlə, cümlə tərkibindəki sintaqmlardan birini və ya bir neçəsini sona keçirib xüsusi bir vasitə ilə müstəqilləşdirməkdən ibarətdir. [5, səh. 243] İfadə edilən fikir bir sintaktik vahiddə deyil, bir neçə az-çox müstəqilləşən nitq vahidində əks olunur. Müasir bədii üslubda parselyasiya bir ifadəlilik vasitəsi kimi geniş yayılmışdır. Bu ifadə üsulu mənalılığına və ekspressiv çalarlığına görə əhəmiyyətli bədii vasitə hesab olunur. Bu qaydada verilən təsvir bədii obrazın, hadisə və situasiyanın qabarıqlaşdırılmasına, canlandırılmasına şəxsləndirilməsinə xidmət edir: *Ana qız göy kimi kişnəmək istədi, səsi çıxmadı. İldırım təkin çaxmağa cəhd elədi, qüvvəti çatmadı*. [7, səh. 72]; Mən kənddə olanda *yağ yedim, dadlı idi, bal yedim, ləzzətli idi*. [8, səh. 152] Geri sürüşən qoşayelən kəlağayısını üç-dörd dəfə qabağa çəkib bərk bağlayan, ucunu boğazının altından hərləyib boynunun dalına atan *qarı yanurdu, tüstüsü çıxmırdı. Alovlanırdı, görün yox idi. Düz danışırdu* sözünü qəribliyə salıb inanmırdılar. [7, səh. 157]

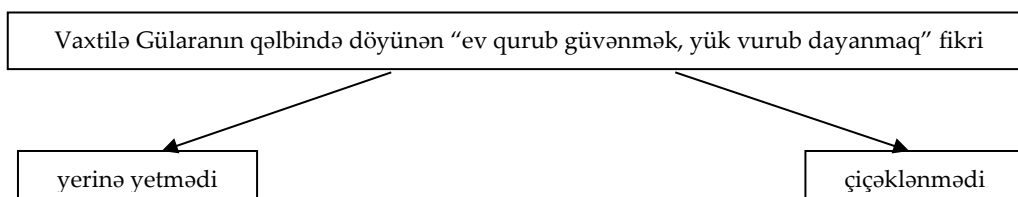
6.b. Qoşa paralellərin bir qismi cümlədə işlənən ismi və ya feili birləşmələrdən sonra gəlir. Qoşa paralelin müstəqil cümlə şəklində ifadə olunmasına baxmayaraq, söz birləşməsi hər iki qoşa paralelliyə paralel şəkildə də aid olur. Bu ondan irəli gəlir ki, qoşa paralellik müstəqil olsa da, onların daxili məzmunu məhz əvvəlki söz birləşməsinin içərisindən ortaya çıxır: – *Arvad, mənim başıma gələn işləri əlim ilə desəm əlim yanar, dilim ilə desəm dilim yanar...* [6, səh. 289] Üzvlərin aidiyyətini aşağıdakı şəkildə (Sxem 1.) göstərmək olar:

Sxem 1.

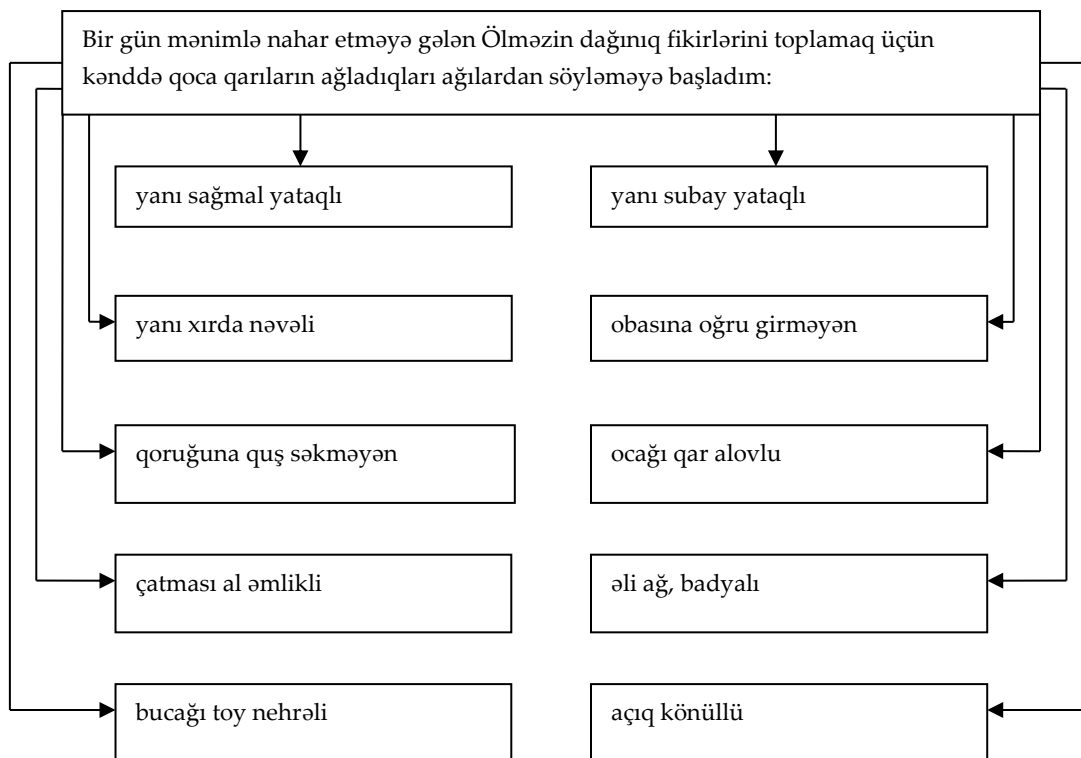
Vaxtilə Güllərinin nazik və oynaq qəlbində döyünən "ev qurub güvənmək, yük qurub dayanmaq" fikri yerinə yetmədi, çiçəklənmədi. [6, səh. 106] Bu cümləni də oxşar şəkildə (Sxem 2.) göstərmək olar:

Sxem 2.

6.c. Qoşa paralellərin bir qismi isə ardıcıl söz birləşməsi şəklində işlənməyən aparıcı cümləyə aid olur: *Bir gün mənimlə nahar hazırlamağa gələn Ölməzin dağınıq fikirlərini toplamaq, kədərli simasında nəşələr yaratmaq üçün gülməli sözlər söyləməyə və kənddə qoca qarılının adam ölərkən ağladığıları ağılardan söyləməyə başladım: "Sağ yanı sağmal yataqlı, sol yanı subay yataqlı, yanı xırda nəvəli, obasına oğru girməyən, qoruğuna quş səkməyən, ocağı qar plovlu, çatması ağ əmlikli, əli ağ badyalı, bucağı toy nehrəli, açıq könüllü, (balam hey)!"* [6, səh. 157] Bu cümlənin isə müxtəsər sxemini aşağıdakı kimi (Sxem 3.) qurmaq olar:

Sxem 3.

Əli Vəliyevin bədii dilində işlədilən paralel sintaktik konstruksiyaların, poetik vasitələrin və ritmiklik elementlərinin çoxluğu öz zənginliyi ilə fikrin daha tez anlaşılmasına və həmin nöqtəyə tez cəlb olunmasına səbəb olur. Yazıçı dilinin klassik ədəbiyyatdan təsirləndiyi, müvafiq söz və ifadələrdən istifadənin intensivliyi ilə müşahidə olunur. Bədii dildə poetik vasitələrin və ritmiklik elementlərinin tədqiqi qafiyə sisteminin formalaşması ilə əlaqəni üzə çıxarmışdır.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər // Ramiz Rövşənin "Başı kəşik gözəl kötük" şeirinin konseptual-lingvistik təhlili. Bakı: "Mütərcim", 2012. 608 s.
2. Abdullayev K. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012. 608 s.
3. Abdullayev K., Məhərrəmov G.A. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər // "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında və "İqor polku haqqında dastanda" sintaktik paralelizm. Bakı: Mütərcim, 2012. 608 s.
4. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1974. 233 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: "Nurlan", 2008. 500 s.
6. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1968. 476 s.
7. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. II c., Bakı: Azərnəşr., 1968. 533 s.
8. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. III c., Bakı: Azərnəşr., 1969. 454 s.
9. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr., 1971. 470 s.
10. Бартольд В. В. «Дедэ Коркут» (перевод). Баку: Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1950. 204 с.
11. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего деда Коркута: Огузский героический эпос. М.; Л., 1962. 246 с.
12. Жирмунский В. М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха // «Вопросы языкознания». 1964. № 4. с. 3-24.
13. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. - М.: URSS, 2007. 227 с.

UOT:81`366

CONVERSION AS A WORD-FORMATION PROCESS IN ORKHON INSCRIPTIONS

Aysel AHMADOVA

Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics

Baku / AZERBAIJAN

aysel_009@mail.ru

ABSTRACT

This research is based on the language of Orkhon Inscriptions, and aims to analyze conversion as one of the productive word-formation processes in the synthetic languages, such as Orkhon Turkic. There were several ways of increasing vocabulary in Orkhon Inscriptions. In some of these ways, the change occurs inside the word itself, in its meaning and usage. This research helps to understand main features of conversion as a real word-formation process in these monuments. Not only notional, but also structural parts of speech were formed with conversion in Orkhon Inscriptions. Words with grammatical suffixes also transform from one part of speech into another. Some Turkic derivational affixes are formed with conversion. There are not many researches covering conversion in Turkic languages, that's why investigation of this process is very important.

Keywords: Turkic languages, Old Turkic, word-formation, derivation, parts of speech.

КОНВЕРСИЯ КАК ПРОЦЕСС СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ОРХОНСКИХ ПАМЯТНИКОВ

РЕЗЮМЕ

Это исследование основано на языке орхонских памятников и стремится анализировать конверсия как одного из продуктивных словообразовательных процессов в синтетических языках, таких как орхонско-тюркский язык. В орхонских памятниках было несколько способов увеличения лексикон. В некоторых из этих способах изменение происходит внутри самого слова, в его значение и использования. Это исследование помогает понять основные особенности конверсии как естественный словообразовательный процесс в этих памятниках. Не только главные, но и вспомогательные части речи были сформированы с конверсией в орхонских памятниках. Слова с грамматическими суффиксами также преобразуются из одной части речи в другую. Некоторые тюркские словообразовательные суффиксы формируются с конверсией. Не так много исследований, посвященных конверсии в тюркских языках, поэтому исследование этого процесса очень важно.

Ключевые слова: тюркские языки, древнетюркский язык, словообразование, деривация, части речи.

KONVERSİYA ORXON ABİDLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI ÜSULU KİMİ

XÜLASƏ

Bu tədqiqat Orxon abidələrinin dilinə əsaslanmışdır və konversiyanı sintetik dillərdə, o cümlədən Orxon abidələrinin dilində məhsuldar söz yaradıcılığı proseslərindən biri kimi təhlil etməyə cəhd göstərir. Orxon abidələrinin lüğət tərkibinin artırılmasının müxtəlif üsulları var. Bəzi üsullarda dəyişmə sözün öz daxilində, onun mənasında və işlənməsində özünü göstərir. Bu araşdırma konversiyanın bu abidələrdə həqiqi söz yaradıcılığı prosesi kimi əsas xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir. Orxon abidələrində yalnız əsas deyil, həm də köməkçi nitq hissələri də konversiya ilə formalaşmışdır. Qrammatik şəkilçili sözlər də bir nitq hissəsindən digərinə keçə bilər. Bəzi türk sözdüzəldici şəkilçiləri də konversiya ilə formalaşmışdır. Türk dillərində konversiyaya həsr olunmuş o qədər də çox tədqiqat yoxdur, ona görə də bu prosesin tədqiq olunması çox mühümdür.

Açar sözlər: türk dilləri, qədim türk dili, söz yaradıcılığı, söz düzəltmə, nitq hissələri.

1. Introduction

Conversion is a process of changing the part of speech which the word belongs. In conversion processes, nouns can turn into verbs, adjectives into adverbs, converbs into postpositions and etc. Researches prove that conversion does not only occur in English, as it had been considered before. Conversion is a productive way of making verbs from nouns in English, as Henry

Sweet mentioned in 1891. However, it does not exclude the possibility of making new words and increase lexicon by conversion in other languages and language families of the world. Turkic language family, for example, uses conversion as a word-formation process. Most of the Turkic adverbs and structural parts of speech are formed by changing the functions of nouns, adjectives, and converbs.

Conversion is often regarded as a common process in analytic languages, i.e. in the languages with unimproved inflectional system [1, s.31], but the language of Orkhon Inscriptions (a language with rich inflection system) has a great number of converted words. Conversion is very common in modern Turkic languages, too, because all the languages need precision and conciseness [2, s.428].

Orkhon Inscriptions are the oldest written materials of Turkic languages, and learning their language, investigating different spheres of their language system is very important for turkological researches. Therefore, analyzing word-formation processes in Orkhon Turkic provides us with very important data on Turkic language system.

The vocabulary of Orkhon Inscriptions was increased using several ways. Some of these ways were based on attaching of morphemes (roots and affixes) to the word stem, others just made changes inside the word itself, in its meaning, usage, functions, etc. The second type of word-formation includes semantic derivation and conversion. Semantic derivation causes semantic changes in the word, and makes homonyms from polysemantic words, while conversion causes grammatical changes, i.e. it changes the paradigm and grammatical functions of words.

Conversion is mostly referred as only the change of the functions of words. That's why the role of conversion in making new words does not get much attention, especially in the researches on Turkic languages. But the lexicon of Orkhon Inscriptions proves that conversion acts as a word-formation way in Orkhon Turkic, as well as the later stages of Turkic language history.

As a type of word-formation, conversion has some properties distinguishing it from other word-formation processes. First of all, it is not a linear word-formation process. The terms linear and non-linear word-formation are used as opposite terms. Linear word-formation is a word-formation process where morphemes (roots or affixes) are added to each other to depict a new notion. But in non-linear word-formation processes, such as semantic derivation and conversion, there is not an explicit expression of new meaning, words are formed with other "invisible" ways [3, s.1].

Several terms are used to explain this process, such as zero derivation, derivation without affixes, implicit word-formation, internal word-formation, and so on [4, s.1471]. But the term conversion is more common and explains this process better.

Another important matter about conversion is the means of word-formation in this process. Most scholars believe that the main means of word-formation in conversion is the paradigm of the word, i.e. conversion occurs, because the word changes its paradigm. This idea comes from Henry Sweet (5, s.4). The term paradigm refers to grammatical properties of the word as a part of speech, its morphological features and syntactic role. That's why a lot of linguists regarded conversion as a morphological-syntactic way of word-formation: Z.A.Potikha, V.N.Nemchenko, Y.A.Jluktenko, V.N.Yartseva, Q.B.Atrushina, etc. Renowned Russian turkologist A.N.Kononov called this process lexical-morphological-syntactic word-formation in 1956 [6, s.129], but changed his mind in 1980 [7, s.83], and used the term morphological-syntactic word-formation.

Conversion and semantic derivation are similar in many ways, but they are not the same. Though both of them are non-linear word-formation processes, and in both of them word changes internally, they have significant distinctive features, too. In conversion, word changes the part of speech it belongs to and syntactical connection with the words surrounding it. But in semantic derivation, word changes its lexical meaning. This means that the first process effects the changes in the grammatical properties of the word, but the second one in its semantic properties. Semantic changes occurring in conversion are not as significant as in semantic derivation.

Plag [8, s.135] lays emphasis on some problems that is raised by conversion: the problem of directionality, the problem of zero-morphs and the problem of morphology-syntax boundary.

Determining directionality of conversion is not easy. The results of conversion are called *functional homonyms* [9, s.13]. They can exist in the language at the same period of its history, or one of them may begin its life after the other leaves the language. Determining newer and older homonyms is usually hard. Generally in word-formation, motivated words have two distinctive features: a) They are complex in structure, i.e. they have an additional morpheme; b) They are complex in meaning, i.e. they have an additional shade of meaning [9, s.15].

The second one can be used to determine the motivational direction of the words formed by conversion. But it is not always that easy. The motivation in some conversional pairs can be explained in two different ways. That's why some scholars proposed the theory of bidirectional motivation [10, s.314]. However, in Turkic and other language families of the world, there is another type of conversion where grammatical forms of words convert to another word class which makes easier determining the directionality of conversion. For example, if the postposition *quđi* 'down' comes from the converb *kudı* of the verb *kud-* 'to pour', it means that the verb *kud-* is the oldest among these words, then the converbial suffix *-ı* is attached to this verbal stem, and finally, this converb became postposition losing all of its verbal properties.

Conversion took attention of some researchers both in turkology, and general linguistics. Analyses of conversion begins with the research of Henry Sweet in 1891 [5, s.2]. Then it continued with new researches. In turkology, it got attention later in the 20th century. A.Ganiyev, A.Y.Golubeva, Z.Kh.Tramova, M.Sari, A.Gunshen and M.D.Erdem, M.Duman and F.Korkmaz, A.Akhundov, J.Jaferov, and R.Abdullayev are among the linguists exploring conversion in Turkic languages. Their researches prove that conversion occurs not only in analytic, but also in synthetic languages.

Our main goal is to answer this question: "What are the features distinguishing the conversion in Orkhon Turkic from the same process in other languages?" Before answering this question we want to provide examples of conversion in the language of the inscriptions we are investigating, and explain how changing the parts of speech affected to words, how new words were formed by conversion.

There are several types of conversion which also occur in Orkhon Turkic: substantivation, adjectivation, verbalization, adverbialization, etc.

2. Substantivation

In this conversion process, other parts of speech convert to nouns. Substantivation is one of the most productive conversion processes in the language. It is also common in Turkic languages.

2.1. Substantivation of adjectives.

Adjectives have bigger opportunities to become nouns than the other parts of speech. Also being nominal parts of speech as nouns, adjectives have a lot of common features with them.

Even some turkologists assume that nouns and adjectives are the same part of speech called nominals in Orkhon Turkic. To our opinion, they have different morphological paradigms and syntactical functions making them independent word class.

In Orkhon Turkic, just as in modern Turkic languages, the most productive type of conversion is temporary or partial conversion: "...when only syntactic (not morphological) attributes are adopted, it is then preferable to talk about "partial conversion" [11, s.183]. Adjectives in the Inscriptions can be used as nouns in some sentences, but they do not become nouns permanently. So it cannot be called word-formation, it is merely a functional shift. Our conviction is that the only example of permanent substantivation in Okhon Inscriptions is the word *qara*. This word has adopted all the morphological properties of nouns, and it is used as a noun in many cases, even in modern Turkic languages.

Qara is actually an adjective in Turkic languages meaning 'black', but in Orkhon Inscriptions, this word is also used as a noun meaning 'ordinary people, mob': Süsi kälti, *qarasın* yïγdım, bāgi qačdı 'Their army came, I captured their ordinary people (mob), but their beg escaped' (Ongin 9). We can suggest that there are two words with the same form. One of them is an adjective meaning 'black', it is the initial and the oldest usage of this word. The second word *qara* is formed from the first one, and it means 'people, ordinary people, mob'. There are some phrases like *qara bodun* in Orkhon Turkic, and *qara camaat* in modern Azerbaijani where the word *qara* means 'ordinary' and this suggests that by shortening of this kind of phrases the adjective *qara* turned into noun and obtained the meaning of the whole phrase: 'mob'. This example can be explained with ellipsis analysis of Kester [12, s.164]. It means that in the result of the ellipsis of the noun *bodun* the adjective *qara* converted to noun itself. According to some linguists, "...it has been observed that many cases usually accepted as conversion actually are but the result of ellipsis" [13, s.360-361]. However, existing of ellipsis does not deny the occurrence of conversion in the same word. We can assume that ellipsis is the reason of conversion in these words.

2.2. *Substantivation of verbs*. Substantivation of verbs is not that productive in Turkic languages, because they are very different parts of speech which have distinctive grammatical properties. Not only root verbs, but also derivative verbs became nouns in Orkhon Turkic. According to Marchand, conversion is uncommon in suffixed or prefixed bases, because suffixes are categorizers [1, s.31]. In Orkhon Inscriptions, however, some suffixed verbs, adjectives, and nouns converts to another part of speech. As a result of this process the derivative suffix of verbs became a noun-forming suffix.

In our view, the noun-forming affix *-iš* formed this way. In Orkhon Inscriptions, the verbs with the affix *-iš* can turn into nouns. For example, *sünjüs*, *uruš*. In modern Turkic languages, *-iš* is a productive noun-forming affix: *gülüş* 'laughter', *oturuš* 'sitting', *duruš* 'standing', and so on. But it is not the case in Orkhon Inscriptions, as there are few examples for the nouns with this affix and they all have the verb counterparts, i.e. they have the same spelling and pronunciation as the verbs belonging to the same semantic row: *sünjüs-*, *uruš-*: Uluγ *sünjüs* *sünjüsmiš* 'Fought a big war' (Kul Tigin East 40); ...Besbaliqda tört *sünjüs* *sünjüsdükdä* '...When he fought four times in Besbalik...' (Kuli Chor 11); Ebkä *tägdükim uruš* *kilip* 'When I reached home I fought' (Ongin right side 10).

One of the criteria to determine the directionality of conversion processes is called the Overt Analogue Criterion. According to this criterion "One word can be derived from another

word of the same form in the language (only) if there is a precise analogue in the language where the same derivational function is marked in the derived word by an overt (nonzero) form" [10, s.312]. This is not confirmed with the examples from Orkhon Inscriptions, as most of the conversion pairs do not have overt analogues. However, there are some exceptions. The noun *uruš* has an overt analogue: *urušγu* with the same meaning. Thus, the verb *uruš* can be considered as the oldest one, and the noun as the second one.

It is interesting that both of these words have the same meaning 'to fight' and 'fight, war'. It contradicts the view of Jovanović [2, s.434] who wrote that if there is a well-established synonym of the word only one of them would be converted. The example proves that all members of the synonymous row can be converted, e.g. *sünüş*, *uruš* (Orkhon Turkic), *dövüş*, *savaş* (modern Turkish).

According to some linguists, the following criterion is important for determining the direction of the conversional processes: "For pairs such as En. *ornament* and *to ornament*, this rule means that the verb has to be the derived unit since we find many nouns ending in *-ment* which do not have the corresponding verb, e.g. *element* to *element* but hardly any verb in *-ment* without a corresponding noun" [10, s.313]. In Orkhon Turkic, verbs ending in *-ış* is more frequent than the nouns ending in *-ış*, this strengthens our opinion that the nouns with *-ış* are derived from the verbs ending in *-ış* by conversion.

All of these nouns have reciprocal meanings, just like their verb counterparts. This makes us to think that these nouns are newer than the verbs having the same spelling and pronunciation. That's why it can be said that initially these nouns are formed from verbs with conversion and then new nouns were formed with the affix *-ış* analogically to these nouns, such as *gəliş* 'coming', *gediş* 'going', *gülüş* 'laughter' in modern Turkic languages, and they do not have reciprocal meaning. Analogy is a very important factor in word-formation [2, s.427]. As a result of this process the reciprocal affix turned into noun-forming affix. It proves that not only independent words, but also derivational affixes can be formed with conversion.

To determine the directionality of this conversion process the frequency criterion can also be used. The unit that is used less frequently is accepted to be secondary [10, s.308]. Though determining the frequency of meaning is difficult than the frequency of form, as Umbreit suggests [10, s.309], the linguistic material of Orkhon Inscriptions makes it easier, because the number of words used here is not that large. But it raises another difficulty, since not all the words of Orkhon Turkic used in the Inscriptions, and the frequency of the words in Inscriptions should not be equal to their frequency in the language itself. But in this case it can be said that the verb *sünüş-* is much more frequent than the noun, so the verb can be accepted as the oldest one.

There are also other verbs converted to nouns in Orkhon Inscriptions. In our view, the word *yayı* is one of them. *Yayı* is a noun meaning 'enemy, foe'. This noun has a very broad usage both in ancient and modern Turkic. The examples from Orkhon Turkic are given below: *Bu türk bodunda yaraqlıγ yayıγ kältürmädim* 'I did not bring armed enemy to these Turkic people' (Tonikuk 54); *Altı otuz yaşına çik bodun qırız birlä yayı boltı* 'When I was twenty six, Chik people became enemy together with Kirgiz' (Bilge Kagan east 26). However, there are only two sentences in Inscriptions that this word is used not as a noun, but as a verb: *...qarluq yayıtuqda Täzdä sünüşdükdä...* '...when Karluks became enemy, when he fought in

Tez' (Kuli Chor 18); ...ayır çoluğın *yayıtukda* Küli Čor... '...when he became enemy with his big family, Kuli Čor' (Kuli Chor 5).

Sir Gerard Clauson [14, s.898] insisted this being a misspelling of *yayid-* 'to be enemy' and said *yay'i* had been never used as a verb. But we come across with this word in Inscriptions twice and we cannot clearly claim that it is a spelling error. The material of Orkhon Turkic proves there are many situations that words can be used as a part of speech that is not typical for it. That's why we can assume that the noun *yay'i* became a verb in these sentences.

There is a word *yay* 'war' in some Turkic languages, such as Karakalpak, Kumyk, Altai, Khakas, Tuvan, Tofalar [15, s.55] and it is obviously the root of the word *yay'i*. *-i* makes verbs from nominals or nominals from verbs, it does not make nominals from nominals. In our view, *yay'i* was initially a verb, and then turned into noun. Otherwise, we cannot explain the function of the affix *-i*.

2.3. *Substantivation of participles.* Participle is a form of verb possessing features of both verbs and adjectives. In Orkhon Turkic, there are words with the suffix *-sïq*. Though these words are demonstrated as nouns by some turkologists [16, s.81], the usage of these words suggests they were not initially nouns. Rather on the contrary they were participles that were later used instead of nouns in some sentences, and turned into nouns. Türk bodun, *üläsikin* biriyä Čuyay yiš tügöl, Tün yazï qonayin, ti-sär... 'Turkic people, if the part of you says let's not go to Chughay forest on the right side, but stay in Tun steppe...' (Kul Tigin south 6-7); ...tün *udisïqim* kälmati, küntüz *olursïqim* kälmati... 'I did not want to sleep at night, to sit at noon...' (Tonikuk 12, Tonikuk 22), In modern Turkish language, the meaning of the last sentence is depicted as the following: *Gece uyuyasim gälmedi, gündüz oturasim gälmedi*. The words *uyuyasim* and *oturasim* are participles. It also shows the connection of words *udisïq* and *olursïq* with participle, as their equivalents in Turkish are participles. In this example, the word *tutsïq* is obviously a participle: *il tutsïq yir* 'a place to establish a state' (Kul Tigin South 4).

There are also such examples as ...öñrä kün *toğsuqïña*, *kisrä kün batsïqïña* '...ahead to the east, back to the west' (Ongin 2). In modern Turkic languages, the phrases *kün toğsuq* and *kün batsïq* can also be translated as *gün doyan* and *gün batan*. *-an* is a marker of participles, it proves *-sïq* also has the same function. The main noun meaning 'part' in Orkhon Turkic is *ülüq*. It can be said that in some occasions the participle *üläsik* was used instead of this noun, and began to be understood as a noun itself.

Substantivation of participles can be called *lexicalization of grammatical forms* and this is considered to be a productive process in Turkic and Slavic languages [17, s.4].

3. Adverbialization

Adverbialization is one of the most productive types of conversion, because adverbs are younger parts of speech in Turkic languages. There are very few words that were initially adverbs, and most of the adverbs are formed from other parts of speech, nouns, adjectives, converbs. Here are some examples.

3.1. Adverbialization of nouns.

Nouns with case suffixes can be used as adverbials, and some of them have already become adverbs. Although there is such opinion that conversion involves only nouns, adjectives and verbs [1, s.30], the materials of Orkhon Turkic proves it is not true for all the languages.

Conversion is the main way of forming adverbs and structural parts of speech in Turkic languages.

Üzä. This adverb is actually a noun in dative case: *üz* + *-ä*. The noun *üz* means 'face' in modern Turkic, but it also has side meanings like 'upper side, surface', and the adverb *üzä* 'on the upper side, above' comes from the side meanings of this noun: ...*üzä* *teñri tir ermis...* '...God said above...' (Ongin 3); *Üzä* *teñri, asra ya'yiz yer qilintukda...* 'When the sky was created above, brown ground below...' (Kül Tigin East 1).

İçrä. *İç* means 'inside, inner part' and it formed the adverb with the same meaning. Suffix *-rä* was the dative-locative case suffix: ...*içrä* *aşsiz, taşra tonsiz bodunta üzä olurtim* 'I governed the people without food inside, without clothes outside' (Kül Tigin east 26).

Taşra. The same suffix is also formed the antonym of *içrä*. *Taşra* means 'outside' (*taş* 'outside, outer part'): ...*içrä* *aşsiz, taşra tonsiz bodunta üzä olur-ti-m* 'I governed the people without food inside, without clothes outside' (Kül Tigin east 26).

Öñrä. It means 'ahead', comes from the noun *öñ* meaning 'ahead, in front': ...*öñrä* *tölis bağlar* '...Tolis begs in front' (Bilge Kagan 13).

Kirü/keri. ...*kirü* *Təmir qapıyqa tägi qonturmis* '...settled in Temir kapig at the back...' (Kül Tigin East 2); ...*anta kerı* *barip Yinçü ügüzig keča...* '...then going back from there, passing the river Yinchu...' (Kuli Chor 16) N.K.Dmitriyev and A.N.Kononov determine the root of this word as **ked*. To their opinion, this root came together with the suffix *-gärü*, the directional case suffix. But we can assume that this word is formed with combination of the root **ki/ke* and the suffix *-rü* (the ancient dative-directional case suffix). The root **ki/ke* occurs in such words as *kedin* 'back', *kedinki* 'behind', *kedirti* 'behind', *kedki* 'last, late', *ken* 'after', *kesräl/kisrä* 'after', *kin* 'after', *kindirti* 'after', *kinki* 'last' [18, s.293, 297, 303, 307, 308].

İlgärü. *İlgärü Şantun yazıqa tägi sülädım...* 'I marched ahead to the Shantun step...' (Kül Tigin South 3); *İlgärü kün toysıqda Bökli qayanqa tägi süläyü birmis...* 'He marched ahead to Bokli kaghan in the west...' (Kül Tigin North 8). This adverb comes from the directional case of the word **il* 'front' [6, s.293]. We can see this root in the word *ilki* 'the first' in Orkhon Inscriptions, and *ilk* 'the first' in modern Turkic languages.

Unlike the other words formed with conversion adverbs are created from words with grammatical suffixes. It can also be called lexicalization of grammatical forms, as we mentioned in the substantivation of participles.

3.2. *Adverbialization of adjectives.* There are many corresponding adjectives and adverbs in Turkic languages, e.g. *iyi* 'good', 'well', *yaxşı* 'good', 'well', *pis* 'bad', 'badly', *kötü* 'bad', 'badly'. It can be said that the adjectives in these pairs are initial words and the adverbs are secondary ones. Unlike other languages, Turkic does not need special suffixes to make adverbs from adjectives. This process is related to the common properties of adjectives and adverbs. There are two distinctive features of adjectives: adjectives are used as attributes of nouns, adjectives have degrees of comparison. When an adjective converts to adverb it mostly keeps the degrees of comparison.

Apart from these common examples there are some interesting results of adjective to adverb conversion in Orkhon Inscriptions.

Kičig. This word is mostly used as an adverb in the Inscriptions: ...*Tüpütkä kiçig tägmädım...* '...I almost reached Tibet...' (Kül Tigin South 3). But this is actually an adjective. Though this

word is used only in one example as an adjective and this example is not clear, the data from other Old Turkic written monuments and modern Turkic languages prove that *kičig* is indeed an adjective [18, s.307]. The derivational affix *-ig* is a noun- and adjective-forming affix in Turkic languages and was the only productive deverbal affix in Orkhon Turkic: *bilig* 'knowledge', *ölig* 'dead', *bitig* 'inscription', *kečig* 'access', *erig* 'a place to live', *tirig* 'alive'. That's why we can accept this word as an adjective, not as an adverb. We can assume that this adjective became adverb before Orkhon period.

Some adverbs in Orkhon Inscriptions have the affix *-siz*. *-siz* is actually a productive adjective-forming affix: ...*biligsiz* qağan olurmıs erinč, yablak qağan olurmıs erinč '...he was probably an ignorant kaghan, a bad kaghan' (Kul Tigin east 5). And when they act as adverbs they need instrumental suffix *-in*: Ertis ügüzig *keçigsizin* kečdimiz... 'We crossed the Ertis river without a pass' (Tonikuk 35); Altun yisıy *yolsızın* asdim... 'We climbed over Altun forest without a road...' (Tonikuk 35). But the words *kalısız*, *sansız*, *kärgäksiz*, *bunsız* 'countlessly' are always used as adverbs: On oq bodunı *kalısız* tasiqmıs, tir 'On ok people went out of the borders countlessly' (Tonikuk 30); ...*sansız* kälürip qop qodı '...brought countlessly and put it all' (Bilge Kagan South 12); ...altun, kümüs *kärgäksiz* kälür-ti '...brought gold, silver countlessly' (Bilge Kagan South 11).

We can claim that these words formed from nouns with adjective-forming affix, and later became adverbs. Existence of the suffix *-siz* as a productive adjective-forming suffix in modern Turkic languages proves it.

3.3. Adverbialization of converbs.

Converb is a verb form with the features of both verbs and adverbs. But some converbs in Orkhon Inscriptions lost their verbal features and became regular adverbs. Adverbialization of converbs is an ancient and common process in Turkic languages. The quantity of converbs that became adverbs is very large both in ancient and modern Turkic languages.

Examples for the converbs converted to adverbs are given below.

Yana means 'again', and it is formed from the verb *yan-* 'to return, to come back' and converbial suffix *-a*. This opinion is shared by most turkologists such as A.N.Kononov [7, s.248], M. Erdal [19, s.334] and others. Starting from ancient Uyghur inscriptions this word became *yene* [19, s.338]. Examples for *yana* as an adverb: ...är *yana* ebinä sünüs kigürti '...man brought war again to his home' (Kuli Chor 20); Qanin qodip Tabğaçqa *yana* içikdi 'Left his kan and obeyed to Tabğach again' (Tonikuk 2).

Yanturu. This word has the same meaning as *yana*, and comes from the same root. *Yantur-* is the causative voice of the verb *yan-* 'to return'. As an adverb *yanturu* means 'again' just as *yana*: ...yanturu sakıntım, katıgđı sakıntım '...I thought again, thought thoroughly' (Kul Tigin North 11).

Tägrä means 'around' and is formed from the verb *tägir-* 'to encircle, to surround' and converbial suffix *-ä*. For example, Yağımız *tägirä* uçq tag erti 'Our enemy was like a bird of prey around us' (Tonikuk 8).

Tükäti means 'till the end'. This word was formed from the verb *tükät-* 'to end, to finish' and suffix *-i* which makes converbs: Sabimın *tükäti* esid-gil 'Listen to my word till the end' (Kul Tigin South 1).

Başlayu 'at first' is an adverb which formed from the same converb. It has the verb *başla-* and the suffix *-yu* in its stem: Qaŋim qaŋanqa *başlayu* Baz qaŋaniŋ balbal tikmis 'At first we built Baz kaghan's balbal for my kaghan father' (Kul Tigin East 16); *Başlayu* qırqız qaŋaniŋ balbal tikdim 'At first I built Kirgiz kaghan's balbal' (Kul Tigin East 25).

Oza 'before, first' is used only one time in Inscriptions: *Oza* kälmiş süsin Kül tigin aŋıtip... 'Kul tigin banished their army that came first' (Kul tigin North 7). *Oz-* is a verb with the meaning 'to be ahead' and *-a*, as it was mentioned above, is a converbial suffix. This verb exists also in modern Turkic languages, such as Turkmen, Kumyk, Karachay-Balkar, Kirgiz, Nogai, Karakalpak, Tatar, Uzbek, Uyghur, Yellow Uyghur [20, s.425]. There are also some adverbs formed with this verb root in modern Turkic languages: *oza* 'past' (Uyghur), *ozoq* 'before' (Baraba Tatar), *ozal* 'till, before' (Turkmen) [21, s.492].

3.4. *Adverbialization of pronouns.* Only one example can be given to this type of conversion: *kop*. *Kop* is a pronoun meaning 'all': ...*kop* anta alkın-tıŋ, arıl-tıŋ... '...all of them weakened, got tired there...' (Kul Tigin South 9). We call this word a pronoun because it has the meaning 'all', and this meaning belongs to pronouns. This word receives the suffix *-in* of instrumental case in order to be used as an adverbial. It proves that it was not initially an adverb: Anta ötrü Oŋuz *qopın* kälti 'After that Oghuz came completely' (Tonikuk 16). *Kop* is frequently used as an adverb without the suffix *-in*, too: ...*sansiz* kälürip *qop* qotı '...brought them countlessly and put them completely' (Bilge Kagan South 12); Süsin qop ölürtim 'I destroyed their army completely' (Bilge Kagan East 28).

All of the adverbs which are formed with conversion from nouns and verbs have some common features. These words were initially different grammatical forms of other parts of speech. Some of them were case forms of nouns and others converbial forms of verbs. These words turned into adverbs later, lost their formal features, and began to act like regular adverbs in their new position.

Conversion of the words with grammatical suffixes talks against the theory of zero-derivation. Because "the 'zero' morpheme is never transparent, always attaches to the root" as Alexiadou & Grimshaw mentioned [22, s.9]. Since this words convert to another word class not as root, but as grammatical forms, zero morpheme cannot be attached to the root of the word in this case.

4. Verbalization

There are some words that can be used both, as nouns and verbs, or as adjectives and verbs. The analysis of this kind of words makes us to think they were initially nouns or adjectives, but later became verbs. Some examples are given below.

Bediz means 'decoration' and 'to decorate'. It is used as a noun and as a verb: ...*tašin* adinčiy *bediz* urtur-ti-m... 'I put special decorations on the outside of it...' (Kul Tigin south 12). In the inscription Ihe-Ashete, the verb *bediš-* is used as a reciprocal verb, that's why to our opinion, *bediz* is a derivational word. Probably it comes from the root *bed-* or *bedi-* with the suffix *-z*. *-z* is a deverbal noun-forming affix in Orkhon Turkic [23, s. 93]. So we can assume that the noun *bediz* is older than its verb counterpart.

In some occasions, the noun and the verb *bediz* were used together in Orkhon Inscriptions: ...*bedizin* *bedizti* olurtı '...sat there after decorating it' (Kuli Chor 24). There are some nouns and words with the same root that are used together in other Old Turkic written monuments. For

example, in *Dede Qorqud*, such phrases were used as *ab abladi* 'hunted animals', *quš qušladi* 'hunted birds'. As we see here, denominal verbs were used together with their noun roots. So we can claim that in this kind of situations verbs may be formed from nouns.

Ač. This word means both 'hungry' and 'to be hungry': ...*(tür)k bodun ač erti* 'Turkic people were hungry' (Bilge Kagan East 38); ...*ačsiq, tosiq ömäzsän...* '...you will not think about being hungry or replete...' (Kul Tigin South 8). In the first sentence, the word *ač* is obviously an adjective. In the second one, we come across with the word *ačsiq* which is a participle of the verb *ač-*. There are two different words to depict this meaning in some modern Turkic languages. For example, in modern Turkish, for the meaning 'hungry' the word *aç* is used, but to refer the meaning 'to be hungry' they use *acıq-*. It shows the meaning 'hungry' is the oldest one, and the meaning 'to be hungry' was formed later. This helps to determine that the adjective *ač* is the oldest one and the verb *ač-* the newest one.

Qari means both 'old' and 'to become old' in Orkhon Inscriptions and modern Turkic languages: *Özüm qari boltım, uluγ boltım* 'I myself became old' (Tonikuk 56); ...*qayan elintä qarip edgü ebini körti* '...he grew old in the state of (Elteris) kaghan and saw his good home' (Kuli Chor 3). The root of this word is *qar-* 'to become old' [24, s.315], as it was mentioned above, *-i* makes nominals from verbs, so it can be said that *qari* is a deverbal adjective that later used as a verb, and created homonyms.

5. Transforming into structural parts of speech.

Structural parts of speech are newer creations for Turkic language family, not many structural parts of speech were used in Old Turkic written monuments. Most of them are formed from other parts of speech, such as nouns, adverbs, pronouns, and converbs.

5.1. Transforming into postpositions.

Some nouns, adverbs, and converbs can be transformed into postpositions. The postpositions require the same case of nouns as their noun or verb counterparts, it helps us to determine the word the postposition is based on.

Qudī is a postposition meaning 'down', there are two hypotheses about this word. Some turkologists refer to this postposition as a converb of the verb *qod-* 'to put' [7, s.202], and others as a converb of the verb *qud-* 'to pour' [23, s.150]. *Qudī* was mostly used with the names of rivers, that's why the second hypothesis looks more reliable, and we accept this one: *Ol sub qudī bardımız* 'We went down that river' (Tonikuk 27); *Sälänä qudī yorıpan* 'Going down the Selenga river' (Bilge Kagan east 37).

Sayu 'to everywhere, to all places, all over' is a postposition based on the converb of the verb *sa-* 'to count': *Anta qalmıši yir sayu qop turu-ölü yoriyur erti* 'Everyone that stayed there was walking around, standing and dying' (Kul Tigin South 9).

Tapa 'against' is clearly formed from converb, but determining the verb it is based on is very difficult. It must be related either to the verb *tap-* 'to find', or *tap-* 'to serve'. Unlike the second verb *tap-* this postposition is not used with dative case: *Säkiz yegirmi yaşıma altı çub soγdaq tapa sülädim...* 'I marched against the Soghdaks that have six tribes at the age of eighteen...' (Bilge Kagan East 24-25). It leads us to the idea the verb *tap-* 'to find' being the stem of the word above. It could mean something like 'to find the direction and go towards there'.

Tägi 'till' is associated with the verb *täg-* 'to reach, to touch', and *ötrü* 'then' with *ötür-* 'to pass': ...*kisrä kün batsiqıña tägi...* '...back to the west...' (Ongin 2); *Anta ötrü kayanıma ötüntim* 'Then I addressed to my kaghan...' (Tonikuk 12).

Üčün is a postposition that caused some arguments. According to some turkologists, it is associated with the verb **üč-*, and to the others, it comes from the noun *uc* 'edge, reason'. In Azerbaijani, *ucundan* is used to depict the same meaning, it is the ablative case of the noun *uc* with the third person possessive suffix *-u(n)*. That's why we accept the second one. As it was mentioned above, postpositions require the same case form of the nouns as the words they were based on. *Üčün* requires nominal and genitive cases in modern Turkic languages, and accusative in the Orkhon Inscriptions. The shift from genitive case to accusative is possible in Orkhon Inscriptions. Genitive case can be only used with a noun, so the word *üčün* can be based on a noun. Examples for *üčün*: *Besbalıq anı üčün ozdı* 'Besbalik rescued for that' (Bilge Kagan East 28).

5.2. *Transforming into conjunctions.* Conjunctions are very young parts of speech in Turkic languages. There are not many native conjunctions, and the few native ones are formed with conversion from other words.

Azu is a conjunction with the meaning *or*: *Azu bu sabımda igid bar-γu?* 'Is there a lie in my word?' (Kul Tigin 10). It is definitely based on the converb of the verb *az-* 'to stray, to make mistake'.

Ulayu 'as well, also': *...čor tigin kälip, ulayu tört tigin kälip* '...chor tigin coming, also four tigin coming...' (Kuli Chor 24); *...ulayu iniyigünüm, oğlanım...* '...also my younger brothers, sons...' (Kul Tigin South 1). This conjunction comes from the verb *ula-* 'to join, to combine'.

The examples show conversion was a productive way of word-formation in Orkhon Inscriptions. There are a lot of words formed with conversion, and they belong to many different parts of speech, nouns, adverbs, verbs, and even structural parts of speech.

Some authors accept only nouns, adjectives and verbs as the results of full conversion [11, s.186]. It can be accepted for Turkic languages, too, as these three parts of speech are the most distinguishable ones. But when a verb or noun converts to adverb it can also be regarded as an example of full conversion, as the first word classes have significant distinctive features from adverbs.

"Certainly even though change of word-class is so frequent that it is often deemed as a hallmark of conversion, some other authors, like Leech (215-16) or Quirk et al. (1563 et passim) also allow for conversion of a secondary kind when the changes in the grammatical attributes of a lexical unit do not exceed the limits of one word-class, for example, when an uncountable noun allows for countable reference, a non-gradable adjective admits gradation, or when a typically intransitive verb enters a transitive" [11, s.183-184]. This process also occurred in Orkhon Inscriptions. However, we consider this being transposition, but not conversion.

We used mostly synchronic analyses to determine conversion processes and their motivational directionality in Orkhon Inscriptions, since the directionality of the conversion in Orkhon Inscriptions cannot be determined by using historical criterion. We agree with Umbreit [10, s.313], who wrote the historical criterion cannot be used in synchronic analyses at all. Since we do not have linguistic materials dating back before Orkhon Inscriptions, we cannot give diachronic analyses for the conversion processes in Orkhon Inscriptions.

Now we can answer the question we asked before. What are the main features distinguishing conversion in Orkhon Turkic from the same process in other languages. First of all, not only notional, but also structural parts of speech are formed with conversion. Secondly, words with grammatical suffixes can also transform from one part of speech into another, which provides the evidence of conversion not being zero-derivation. Finally, some modern Turkic derivational affixes are formed with conversion.

One of the most important properties of conversion in Orkhon Inscriptions must be mentioned here. In other languages, "...unlike suffixation, syntactic extension in conversion occurs without any morphological alteration of the original lexical unit, or with only some well-known minor variations, like voicing of the final consonant, shift of stress, or replacement of some consonant in the orthography" [11, s.183]. However, none of these alterations take place in Orkhon Turkic. This can be accepted as one of the main differences between conversion in the language of Orkhon Inscriptions and other languages.

Conversion in Turkic languages did not get much attention, but without carefully learning this process, understanding the parts of speech in Turkic languages and determining the parts of speech homonyms belong would become more difficult. Analyzing conversion can help to avoid problems about teaching parts of speech in Turkic languages, and to understand that derivation is not the only word-formation process in this language family. The data derived from the Orkhon Inscriptions can be used for teaching specific features of conversion in Turkic languages.

REFERENCES

1. Koutsoukos, Nikos. 2015. Conversion in Modern Greek and the typological canvas: some remarks, K.Fragkopoulou, F.Kalamida, T.Kardamas, K.Kordouli, Marinis, Ch.Panagiotou & N.Vassalou (eds.), *Theoretical and Applied Linguistics*, 3, pp. 28-40.
2. Jovanoviš, Vladimir Ž. 2003. On Productivity, Creativity and Restrictions on Word Conversion in English, *Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature*, Vol. 2, № 10, pp. 425-436.
3. Tarasenko V.N. Osobennosti nominatsii glagolnoy konversii v sovremennom anglijskom yazike, http://www2.pglu.ru/upload/iblock/æde/uch_200æ_vi_00033.pdf.
4. Murjasov R.Z. 2014. K ponjatiju "konversija" v derivatologii, *Vestnik Bashkirskogo Universiteta*, t. 19, № 4, s. 1470-1479.
5. Martsa, Sandor. 2013. *Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach*. Cambridge Scholars Publishing.
6. Kononov A.N. 1956. *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazika*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
7. Kononov A.N. 1980. *Grammatika yazika tyurkskix runiceskix pamyatnikov. VII-IX vv.* Leningrad: Nauka.
8. Plag, Ingo. 2003. *Word-formation in English*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Baksheyeva M.G. 2012. Konversiya - cpesificheskiy priyem toponimoobrazovaniya, *Vestnik ugrovedeniya*, № 1 (8), c. 8-18.
10. Umbreit, Birgit. 2010. Does love come from to love or to love from love? Why lexical motivation has to be regarded as bidirectional, Alexander Onysko, Sascha Michel (eds.), *Cognitive Perspectives on Word Formation*. De Gruyter Mouton, 2010, pp. 301-334.
11. Hernández, Salvador Valera. 1999. Many Questions and Few Answers: On Conversion in English, *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 12, pp. 181-198.
12. Sleeman, Petra. 2013. Deadjectival human nouns: conversion, nominal ellipsis, or mixed category?, *Linguística : Revista de Estudos Linguísticos da Universidade do Porto*, Vol. 8, pp. 159-180.
13. Marchand, Hans. 1969. *The categories and types of present-day English word-formation. A synchronic-diachronic approach*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
14. Clauson G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
15. *Etimologicheskii slovar turkskix yazikov*. 1989. L.S.Levistakaya (Ed.). 4th vol. Moskva: Nauka.
16. Shukurlu E. 1993. *Qedim turk yazili abidelerinin dili*. Baku: Maarif.
17. Kishtikova A.Kh. 2004. *Adverbializatsiya (na materiale karachaevo-balkarskoqo yazika)*. Nalchik: Kabardino-Balkarskiy qosudarstvennyj universitet.
18. *Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Eds. V.M.Nadelyayev et al. Leningrad: Nauka.

19. Erdal M. 2004. *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden: Brill.
20. *Etimologicheskiy slovar turkskix yazikov*. 1974. E.V.Sevortyan (Ed.). 1st vol. Moskva: Nauka.
21. *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov*. 1988. E.R.Tenishev (ed.). Moskva: Nauka.
22. Alexiadou, Artemis & Jane Grimshaw. 2008. Verbs, nouns and affixation, *Working Papers of the SFB 732 Incremental Specification in Context 01*, Schäfer, Florian (ed.), pp. 1-16.
23. Tekin T. 2003. *Orhon Turkcesi Grameri*. Istanbul.
24. *Etimologicheskiy slovar turkskix yazikov*. 1997. L.S.Levitskaya et al. (Eds.). 5th vol. Moskva: Yaziki Russkoy Kulturi.

UOT:82:81-26

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ'NİN "STUDENTLER" ROMANININ "ÇOKSESLİLİK" KURAMI AÇISINDAN İNCELENMESİ

Hüseyin YILDIRIM, Namık MUSTAFAYEV

Gazi Üniversitesi

huseyin@gazi.edu.tr, mustafayevnamk@gmail.com

TÜRKİYE

ÖZET

28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki ilk büyükelçisi vazifesinde çalışmış olan Yusuf Vezir Çemenzeminli, aynı zamanda hikâye ve roman yazarı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Çemenzeminli'nin eserlerini incelediğimiz zaman kendi milliyetçi fikirlerinin yanı sıra diğer ideolojik görüşlere de saygıyla yanaştığını açıkça görebiliriz. Özellikle "Studentler" romanında, kahramanlarını eşit hak tanıyarak ve siyasî görüş farklılıklarına rağmen sözünü kesmeden konuşturması takdire şayandır. Dolayısıyla bu yaşama onun eserlerini çokseslilik açısından zengin kılmaktadır. "Studentler" romanını incelediğimiz zaman romanda sadece Çemenzeminli'nin ideolojisinin baskın olmadığını, yazarın kendi fikirlerinin yanı sıra diğer fikirlere de saygı ile yanaştığını, dolayısıyla eserde tekseslilikten ziyade çoksesliliğin ön plana çıktığını açıkça görebiliriz.

Bu makalede Bahtin'in "Çokseslilik" kuramı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Yusuf Vezir'in "Studentler" romanı, söz konusu metod ile tahlil edilecektir.

Anahtar kelimeler: Yusuf Vezir, "Studentler" romanı, Bahtin, "Çokseslilik" kuramı, Dostoyevski.

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİNİN "STUDENTLER" ROMANININ "ÇOKSESLİLİK" METODU BAXIMINDAN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

28 May 1918- ci ildə qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikasının Türkiyədəki ilk səfiri vəzifəsində çalışmış olan Yusif Vəzir Çəmənzəminli eyni zamanda hekayə və roman yazarı olaraq da tanınır. Çəmənzəminlinin əsərlərini təhlil etdiyimiz zaman öz milliyətçi fikirləri ilə yanaşı digər ideolojik fikirlərə də hörmətlə yanaşdığını aydın şəkildə görə bilirik. Xüsusilə "Studentlər" romanında qəhrəmanlarına eyni haqq qazandıraraq və müxtəlif siyasi baxışlarına baxmayaraq sözünü kəsmədən danışdırması təqdirəlayiqdir. Buna görə də bu yaşama onun əsərlərini çoxseslilik yönündən daha da zənginləşdirmişdir. "Studentlər" romanına baxdığımız zaman romanda sadəcə Çəmənzəminlinin ideologiyasının üstün olmadığını, yazıcının öz fikirləri ilə yanaşı digər fikirlərə də hörmətlə yanaştığını, eyni zamanda əsərdə təkseslilikdən çox çoxsesliliyin ön planda çıxdığını aydın bir şəkildə görə bilirik.

Bu məqalədə Baxtinin "Çoxseslilik" metodu haqqında qısa məlumat verdikdən sonra Yusif Vəzirin "Studentlər" romanı bəhs edilən üsulla təhlil ediləcəkdir.

Açar kəlimələr: Yusif Vəzir, "Studentlər" romanı, Baxtin, "Çoxseslilik" metodu, Dostoyevski.

THE ANALYSING OF YUSUF VAZIR CHAMANZAMINLI'S "STUDENTLER" NOVEL IN TERMS OF "HETEROGLASSIA"

ABSTRACT

Yusif Vezir Chamanzaminli who worked in Turkey as the first ambassador of Democratic Republic of Azerbaijan which was established 28 May 2018 it also emerges as story writer and novelist at the same time. When we examine the works of Chamanzaminli, we can clearly see that he respects other ideological views as well as his nationalist ideas. Especially in his novel "Studentler", his recognizing equal rights to his heroes to speak without interrupting in spite of their political differences be appreciable. This approach has made his works rich in terms of polygamy. When we examine the "Studentler" novel, we can see clearly that the roman not only dominates the ideology of Chamanzaminli, but also that the author approaches with respect to other ideas as well as his own views, therefore the polyphony gets to the more forefront than the monophony.

In this article, Bahtin's "Heteroglassia" theory will be briefly explained, and then Yusuf Vezir's "Studentler" novel will be analyzed by the method in question.

Key words: Yusuf Vazir, "Heteroglassia" theory, Bakhtin, Students' novel, Dostoyevski.

Giriş

XIX. yüzyılın ilk on yılı, Azerbaycan'ın edebî-medenî ve sosyal-siyasî hayatında hadise ve şahsiyetlerle zengin olan bir devirdir. Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak oluşmaları, kitlelerin arasında siyasi fikirlerin ve milliyetçilik ve Türkçülük düşüncelerinin yayılması, millî kültürün bütün sahalarda hızlı bir gelişme dönemi yaşaması bu zaman diliminde gerçekleşmiş ve yaşanmıştı.³ Azerbaycanlı aydınlar; halkı geri kalmışlıktan, cehaletten, yobazlıktan vs. gibi durumlardan kurtarmak için beyinleri kristalize edilmiş Azerbaycan halkını, bu gaflet uykusundan uyandırmaya yegâne yolunu millî basın, millî edebiyat, millî okul, aynı zamanda millî birlik hislerini uyandırmakta görüyorlardı. Başlatılan bu hareketin bütün ağırlığı ve sorumluluğu bir grup siyasî aydının, aynı zamanda edebiyat ve sanat adamlarının omuzlarına düşüyordu. Bu aydınlardan birisi de XX. asrın başlarında Azerbaycan'ın içtimaî-siyasî hayatında önemli yere sahip olmuş ve Azerbaycan realist edebiyatı konusunda yazdığı eserleri ile büyük hizmetler vermiş Yusuf Vezir Çemenzeminli'dir.

Yusuf Vezir, yazar, eleştirci, folklorşinas, yanlış ananelerin sert tenkitçisi, tarihçi, etnograf vb. gibi kültür tarihimizde kendi konumunu kazanmış değerli şahsiyetlerimizdendir (Kemaloğlu, 2013: 2).

Yusuf Vezir Çemenzeminli (12 Eylül 1887-3 Ocak 1943) Azerbaycan edebiyat tarihinde hikâyeleri, romanları, siyasi yazıları, edebiyat tarihi ve folklor araştırmacılığı ile tanınmış çok yönlü bir yazardır. O'nun şöhretini daha çok hikâyeleri ve siyasi yazıları sağlamış, romanlar, edebiyat tarihi çalışmaları ve folklor araştırmaları da bu şöhreti perçinlemiştir (Yıldırım, 2001: 111).

Bu makale, Yusuf Vezir'in "Studentler" romanından yola çıkarak Mihail Bahtin'in "Çokseslik" kuramı üzerinden değerlendirilecektir. "Çokseslilik" kuramı hakkında kısa bilgi verdikten sonra roman kısaca özetlenecek ve söz konusu kuramı üzerinden incelenecektir.

"Çokseslilik" kuramı, Dostoyevski'nin romanı ve bir müzik parçasının çoksesliliği arasında bir örnekleme yapmak için kullanmış olan eleştirmen Komarovich tarafından türetilmiştir. Fakat Komarovich roman türü gibi polifonik müziğin monolojik olduğunu, bir bütün istem tarafından bireysel bir eylemin bütünlüğünü temsil ettiğini düşünmekteydi. Bahtin bu felsefeyi altüst etmekte ve dilde yapısalılık sonrası görüşün ne olacağını sunmaktadır. Bahtin çok seslilikteki tüm seslerin özerk olduğunu ve sanatsal olayda toplandığını iddia etmektedir. Şiirin aksine, nesir dili heterojendir ve bu seslerin bazıları kabul edilmemiş olarak kalsa dahi birçok sosyal ses söylemde zorla bir araya gelmektedir. Bakhtin Dostoyevski'nin nesrini çok sesli romanın ilk örneği olarak görmektedir (Çakmakçı, 2009: 99).

"Studentler" romanı iki kısımdan oluşmaktadır. Romanın ilk kısmında Kiev'deki Azerbaycanlı öğrencilerin 1910-1915'li yıllardaki faaliyetleri; ikinci bölümü olan "1917. Yılda" ise romanın başkahramanı olan Rüstembey'in o yıllardaki hayatı ve düşüncelerinin yanı sıra öğrenciler arasında geçen diyaloglar hakkındadır. Romanda, Kiev üniversitelerinde eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilerin, farklı ideolojik fikirleri, siyasî bakış açıları ibret verici portrelerle tasvir edilmekte ve bunun yanı sıra muhtelif fikir akımları ve öğrencilerde millî manevî mefkûrenin gelişmesi gözler önüne serilmektedir. Romanın başkahramanı olan Rüstembey'in hayatı okura numune olarak gösterilmektedir. Rüstembey, soylu bir nesilden gelen, zeki, çalışkan, hatta ibadetlerini aksatmayan ve Allah'a olan kulluğunda titiz davranan bir çocuktur. Bir köy çocuğu olan Rüstembey amcasının isteği üzerine Bakü'ye-amcasının yanına iyi eğitim alması için

³ (<http://http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10829,azerbaycanturkedebiyatinagenelbakispdf.pdf?0.24> Nisan 2017.)

gönderilir. Çok hızlı bir şekilde şehir hayatı ile tanış olan Rüstembey'in fikirleri git gide değişmeye başlar. İlk önce "O halde Allah, bizim ibadetimize muhtaç değil. Bununla birlikte Allah'ın bizim dualarımıza ve isteklerimize ihtiyacı yoktur. Çünkü Allah'ın kanunu ve doğa düzeni, sabit ve sarsılmazdır" düşüncesiyle namazı terk eder. Daha sonra ise "mucize, yani imtiyaz... İmtiyaz, yani doğa dengesini bozmak. Doğa dengesi ihlal edildiğinde sonsuz kanunun istikrarı sarsılır. Bu da doğanın kanuna aykırı olan bir şeydir. Çünkü sonsuz kanunun istikrarı Allah'ın adaletine delildir. Ebedi kanun istikrarsız olunca Allah'ın adaleti şüphe altına düşer" (Hüseynoğlu, 2006: 22) yorumlarıyla mucizeleri tekzip eder ve sadece Allah'a inanmaya başlar. Daha sonra liseyi bitirdikten sonra Kiev üniversitesini kazanan Rüstembey'in olaylara bakış açısı tamamen değişir, dinden kopar, hatta birçok problemlerin nedenini dinde görür. Öğrenci yurdunda kalmayan, kendisi için küçük bir daire kiralayan ve yalnız kalmayı tercih eden Rüstembey, çok geçmeden ev sahibinin eşi Sofya'ya âşık olur. Daha sonra yanlış yaptığının farkına varan Rüstembey, bu hatasından vazgeçer. Bir müddet bu evde kaldıktan sonra daha fazla zarar vermemek için Sofya'ya, eşine sadık kalmasını ve asla ihanet etmemesi gibi tavsiyelerde bulunup başka eve taşınır. Üniversiteyi bitirdikten sonra Rus ordusunda vazife alıp Rus halkı için hizmet etmeye başlar. Bir müddet burada çalıştıktan sonra istifa edip kendi milletinin geleceği için bazı önemli adımlar atar. Kendi milletinin geleceği için şahsî saadetinden vazgeçen Rüstembey, yakın arkadaşı Kulamırza ile "Millî Komite" adlı bir teşkilat kurur. Bir müddet yakın arkadaşlarıyla millî dava yolunda çalıştıktan sonra Bolşeviklerin hâkimiyeti ele aldığını görüp kendi anavatanı olan Azerbaycan'a geri döner.

Romanda, daha çok öğrenciler arasında geçen geri kalmışlık, cehalet, kadınların eğitilmesi, dindar görünümlü Müslümanların İslamiyet'e zararları, millî şuur, millî mukadderat, özerklik, özgüvensizlik, parti ayrıklıklar ve görüş farklılıkları, kendi dilini hor görme vs. gibi konular tartışılmaktadır. İşte öğrenciler arasında geçen ilginç diyaloglar, farklı konular üzerinde tartışmalar, muhtelif fikir ve bakış açıları romanı teşkil etmekte ve zenginleştirmektedir. Ayrıca romanın diğer karakterleri olan Halil, Feremez, Kulu, Ahmet, Mircelal, Selman, Cengiz, Kulamırza, Perviz, Teymurbey, Ali, Cafer, Macit, Celal, İsgender, Şirin, Behram, Niyazi, Kamber, Velibey, Abdurrahim, Hakkı, Hasanoglu, Cebbar, Sefter, Fatma, Sayat, İmran, Zina, Boris, Musya, Voronov, Vanya, Olesya, Kasparyan, Vartan, Mametoviç vb. arasında geçen karşılıklı konuşmalar, mübahaseler ve uzun replikler ve öğrencilerin her birisinin kendi, farklı şivelelerinde ve ağızlarında konuşmaları romanı bir bakıma çoksesli kılmaktadır.

Bu romanın en üstün özelliklerinden belki de en önemli ve ağır basan noktalarından birisi de yazarın bir tek romanın başkahramanı olan Rüstembey'i ön plana çıkarmaması, aynı zamanda ikinci, üçüncü derecede olan karakterlere de eşit hak tanınması ve onlara da konuşma serbestliği vermesidir. Yazar, romanda belki birkaç yerde dinî kesime ara sıra alaylı laflarla saldırsa da dinî kesimlerin açıkça ve özgürce fikirlerini söylemelerini kesmemiş bilakis ifade özgürlüğünü onlara da tanımıştır.

Gençler, halkı ezen ve mahveden amillerden bahsettiler. Rüstembey de iyi bildiği dinî meselelere geçerek ilmî delillerle dine saldırmaya başladı. Şirin, Rüstembey'in sözlerini dinlerken yerinde duramıyordu. Görünüşe göre, bazı noktalarda onunla hem fikir değildi.

- Unutulmamalıdır ki dinin suçu yoktur, dedi.

Rüstembey kesin bir şekilde karşı çıkarak:

- Günah dinin ta kendisindedir. Her zaman yaşamla din arasında büyük bir uçurum olmuştur.
- Uçurum olamaz. Din hayat için organize edilmiştir. Peygamberler, kendi kavimlerinin cehalet içinde boğulduğunu görünce onları hak yoluna davet etmişler. Bu hak yolu da dindir.

- *Tamam, o zaman! Bu peygamberler bizden kaç yıl önce doğmuşlar?*

Şirin duraksadı, Rüstembey'in onu susturmasından korkuyordu:

- *On asır, yirmi asır, ondan önce gelenler de var. Hepsi bir zamanda dünyaya gelmemiştir, dedi.*

Rüstembey'in yüzünde muzaffer bir sevinç hissi görüldü:

- *Çok güzel... Peygamberler kendi asırlarında bir kanun çıkartarak yol çizdiler. Şimdi sen bana söyle bakalım o asrın yasaları ile bu asrın yasaları bir mi?, dedi.*

Selman cevap verdi:

- *Kesinlikle hayır.*

Şirin daha da sinirlendi:

- *Siz dini, benim düşündüğüm gibi düşünmüyorsunuz. Din bir hakikattir ki, hiçbir zaman sönmez. "Yalan söyleme!", "Kimseyi öldürme", "Hırsızlık ve soygun yapma!", "Fakire acı!"... Çoğunlukla dinin temeli böyle emirlere dayanıyor. Bunları bozmaya hacet yoktur. İnsanoğlu var olduğu müddetçe bu düşünceler onun için kutsal yasa olarak kalacaktır.*

Rüstembey coşkulu bir sesle:

- *Din, sadece senin söylediğin emirlerden ibaret değil. "Mukaddes" olarak adlandırılan kitaplarda bir hayli hurafeler var ki, onları zamanemizin çocuklarına anlatsan dalga geçerler.*

- *Anlamadım, çocuklar neden dalga geçsinler ki?*

- *Cennet, cehennem, melekler, göklerin mübalağalı tasviri, doğa kanunlarına aykırı saçma mucizeler vs... Şunları anlatmakla bitmez...*

- *Sen git Tevrat'ı, İncil'i, Kuran'ı ve hatta başka kutsal olmayan kitapları dahi yeniden oku, belki o zaman anlarsın! (Hüseynoğlu, 2006: 108-109)*

Mihail Bahtin'in, "Dostoyevski Poetikasının Sorunları" kitabında da, Dostoyevski'nin kahramanlarını kendi karakterlerini oluşturmuş bireyler olduğunu söyler. Bahtin, Dostoyevski'nin buna müsaade ettiğini söyler. Hakikaten de Bahtin'in dediği gibi Dostoyevski'nin eserlerine baktığımız zaman biz bunu açıkça görebiliriz. Karakterlerinin yanında dura bilen, yani kendisine muhalif tipleri de romanında yaşatabilen, onlara ses hakkı tanıyabilen ve özgürce konuşuran bir yazar olduğunu söyler.

Yusuf Vezir de aynı hakkı kendi romanında da diğer karakterlere tanımıştır. Romanda birçok bağımsız sesin varlığını açıklamak için çeşitli örnekler sunulmaktadır. Bazen yazar kendi kahramanı olan Rüstembey'i bir müddetliğine susturur ve birkaç bölümde konuşturamaz. Diğer Azerbaycanlı öğrencilere yönelir ve etnik kimliğinden ve fikir farklılığından asılı olmayarak onları bir bir konuşturur. Bu diyaloglar bir süre devam eder. Okuyucu Rüstembey'i unutmaktadır. Bazen öğrenciler arasındaki konuşmalar ana anlatı halini almaktadır. Uzun konuşmalar süresince Rüstembey anlatının dışında bırakılır. Yazar, eserin diğer karakterine - Kulu'ya yönelir ve onun özgeçmişi hakkında geniş ve kapsamlı bilgi verir. Okuyucu Rüstembey'den koparak diğer karakter hakkında bilgi sahibi olur. Kulu'nun kim olduğunu, hangi maksatla Ukrayna'ya geldiğini ve ne fikre kulluk ettiğini, Kiev'de Türk cemiyetine karşı beslediği fikirleri ve çevirdiği entrikaları ve hangi zihniyete sahip olduğunu, hatta Kulunun babasının ne işle meşgul olduğunu bize uzun uzun anlatmaktadır:

Kulu Veylibat tacirlerinden Hacı Velinin oğluydu. Hacı Veli "kesik mal satan"⁴ lakabı ile şehirde meşhurdu. Yılda bir kaç defa Moskova'ya giderek kumaş dükkânlarında artık kalmış kumaş parçalarını top-

⁴ "Kesik mal satmak" düzenbazlık ve hilekârlık anlamına gelmektedir.

lar getirirdi. Hacı Veli, malik olduğu serveti yalnız kumaş alış-verişinden değil, muamelecilikten (faiz ile para borç verme işi) ve yanlış yollarla elde edilmiş mal alış-verişinden de kazanmıştı. Maddi sıkıntı çeken aileler, nerdeyse bütün fakirler ona borçlu durumundaydı... (Hüseyinoğlu, 2006: 62).

Romanın bir başka kesitinde ise bir diğer karakter olan Salman hakkında geniş bilgi sahibi olmaktayız:

Selman, Balayurtlu köyündeki Dellek Kasım'ın oğluydu. Kasım birkaç sene önce şehir hayatını bırakıp Balayurtlu köyüne yerleşmişti. Bu birkaç yıl içinde kendisine sadece dükkân alabilmişti. Dükkânda ise yalnızca kumaş parça, ayna ve kese vardı. Kasım, sabit değil seyyar bir berberdi. Sabahtan akşama kadar köyün çarşısını dolaşır önüne gelen müşterileri tıraş eder, favorilerini düzenler, sakallarını usulüne uygun şekillendirirdi. Oğlu Selman'da küçük yaşlarından köy hamamlarında hamallık yapar, sokakları süpürür, çarşıya gönderilir ve bazen hamamda çamaşır bekleşinin yerine de iş yapardı... (Hüseyinoğlu, 2006, s. 109-110).

Mihail Bahtin, Dostoyevski'nin romanlarında kahramanların ve diğer karakterlerin düşüncelerini tümüyle, özgürce ve yazar tarafından bir sınır konmaksızın, müdahale edilmeksizin ifade edebilmelerinin önemine ve farkına işaret eder. Bu bağlamda çok seslilik ve çok dillilik gibi kavramlar üretir (Koca, 2012: 34). Bu arada çok dillilikten kasıt farklı ulusal diller değil farklı katmanlara mensup kişilerin söylemleridir. Bahtin "Dostoyevski Poetikası Sorunları" kitabında şöyle der:

Dostoyevski'nin bütün sesleri anında ve eşanlı olarak duyma ve anlama becerisi çoksesli romanı yaratması mümkün kılmuştur, eşine ancak Dante'de rastlayabileceğimiz beceridir bu. Dostoyevski döneminin nesnel karmaşıklığı ve çok sesliliği, déclassé entelektüelinin ve toplumsal gezginin konumunu, hayatın nesnel çok-düzeyleliliğine derin biyografik ve içsel katılımı ve son olarak dünyayı etkileşim ve bir arada yaşama kapsamında görme becerisi – tüm bunlar Dostoyevski'nin çoksesli romanın yeşereceği toprağı hazırlamıştır (Bahtin, 2004: 80).

"Studentler" romanında da Yusuf Vezir bağımsız, yani kendi düşüncesi, duruşu, duygusuyla bireyler ortaya koyarak konuşmaktadır. Bu konuşmaların arasına ustalıkla farklı farklı konuşmalar serpiştirerek okuyucuyu yine de "monofonik"ten "polifonik"e yani tekseslilikten çoksesliliğe yöneltiyor. Öğrenciler arasında uzun konuşmalar ve bir birleriyle aralarında mübahaseler bunun bariz numunesidir. Örneğin, Celal, Cengiz, Rüstembey arasında geçen din ve milletçilik konusundaki sohbetler okuru çoksesliliğe yönelten nedenlerdendir:

...Dostum, siz ki, bir yerde okumuşsunuz, benim bu zamana kadar neden haberim yok? Demek ki bir zamanlar Kulu da sizinle arkadaşmış.

Celal gülümseyerek:

- Nerede bir kurnaz varsa bu adamla arkadaşlık ediyor.
Zaten bunların ortak noktaları milliyetçilik değil mi?. ha-ha-ha...

Cengiz şaşırmuş bir şekilde:

- Kulu'da mı milliyetçi?

Celal:

- Evet, Kulu da "milliyetçi" birisidir. Yalnız kurnaz olduğundan işlerini de milliyetçilik bayrağı altından yürütüyor.

Rüstembey ciddi bir şekilde:

- Celal, sen yanlış düşünüyorsun, öyle bir şey yok, iftira atma, milliyetçiliği kullanarak kimse kendi işini göremez, öyle şey mümkün değil.

Celal:

- *Din ve millet adı taşıyan müesseselerimiz "İslamiyet Oteli", "İslamiyet içkileri", "Milli sigara", "Milli rakı" ... adı altında bin tür oyundan çıkmıyorlar mı? Bunun yanı sıra milletin ve dinin adını kullanarak halkı aldatmıyorlar mı?... (Hüseynoğlu, 2006: 53).*

Bahtin, "Karnavalın Romana" adlı eserinde Dostoyevski'den önceki devirlerde de çokseslilik tarzında eserler yazıldığını, aslında çoksesliliğin eski zamanlardan beri kullanıldığını fakat bir gelenek haline gelen çoksesliliğin Dostoyevski ile benzersiz bir şekilde özgün ve yenilikçi biçimde doğduğunu söyler:

Dostoyevski, Sokratik diyalogda, antik Menippos yergisinde, ortaçağ dini piyeslerinde, Shakespeare ve Cervantes'te, Voltaire ve Diderot'da, Balzac ve Hugo'da kesinlikle rastlanmayan ve hiçbir şekilde mevcut olmayan "sahici çokseslilik" in yaratıcısıdır. Ama esasen çoksesliliği hazırlayan, Avrupa'daki bu gelişim çizgisidir. Sokratik diyalog ve menippeia ile başlayan bu geleneğin tümü, Dostoyevski'de çoksesli romanın benzersiz şekilde özgün ve yenilikçi biçiminde yeniden doğdu ve yenilendi (Bahtin, 200: 316).

Bahtin "Dostoyevski Poetikası Sorunları" kitabında şöyle der:

Dostoyevski çoksesli romanın yaratıcısıdır, yepyeni bir roman türü icat etmiştir. Dostoyevski'nin yapıtlarında, sesi tıpkı alışıldık tipte bir romandaki yazarın sesi gibi kurulmuş bir kahraman ortaya çıkar. Bir karakterin kendisi ve dünyası hakkında söyledikleri, genellikle yazarın sözü kadar ağırlıklıdır; karakterin yalnızca karakteristiklerinden biri olarak nesnelleştirilmiş imgesine tabi olmadığı gibi, yazarın ses için bir "sahibinin sesi" işlevi de görmez. Yapıtın yapısı içinde olağanüstü bir bağımsızlığa sahiptir; adeta yazarın söyledikleri ile beraber tınlara ve özel bir şekilde hem yazarın sesi ile hem de diğer karakterlerin eksiksiz ve ölçüde geçerli sesleri ile birleşir (Bahtin, 2004: 49).

"Studentler" romanını incelediğimiz zaman yazarın sadece Azerbaycanlı öğrencileri değil; aynı zamanda Rus, Ukrayna, Ermeni, Gürcü öğrencilerini de hür bir şekilde konuşturmuştur. Kendisi milliyetçi bir yazar olmasına rağmen Bolşevik, Menşevik, dindar ve Sosyalist kesim demeden özgürce ifadelerine müsaade etmiştir. Farklı farklı bölümlerde Ermeni Vartan'ı, Kasparyan'ı; Rus Zinan'ı, Baris'i, Sofyan'ı, Katyan'ı, Vanyan'ı Ukraynalı Olesyan'ı, Musyan'ı uzun repliklerle konuşturmuştur.

Romanda, Rus-Alman savaşı esnasında geçen diyaloglar da dikkate şayandır. Alman ordusunun Rusya topraklarını işgal etmek için yola çıktığı haberini alan Rüstembey ve arkadaşları, düşman saldırısından kaçarken yolculuk sırasında aralarında geçen konuşmalar ve bu konuşmalar arasında her milletin fertlerinin kendi milletinin iyi taraflarını övmesi veya kötü taraflarını yermesi gibi konular romanda önemli bir yere sahiptir. Yazar, romanın bu kesitinde iki milletin hangisinin medeniyetinin zengin olması meselesini ortaya atarak bir birleri arasında çatışmalar yapmış ve bunu da iki toplumun bireylerini konuşturarak anlatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla yazar, Rus-Polonyalı medeniyetlerini karşılaştırmış ve tabiri doğru ise diyaloga diyalog katarak romanı daha da çokseslilik haline getirmiştir:

Polonyalı ailenin gelmesi medeniyet hakkında konuşmalara sebep oldu. Vanya, Avusturya medeniyetinin Rus medeniyetinden yüksek olduğunu itiraf etmekle beraber bu medeniyetin belirli bir sınıfa mensup olduğunu ileri sürdü:

- *"Medeniyet" kelimesi ne anlama geliyor? Bu belirli bir sınıfın ortaya çıkardığı bir kavramdır. Avusturya'da da medeniyeti kuran, zadedân ve burjuvazi mensuplarıdır. İşçi sınıfının mensupları ise bunu gereğince kullanamıyorlar. Rus köylüsü henüz bilgiye bile muhtaç olduğu halde Polonya'nın yerli halkı medeniyetin her sahasını çoktan benimsemişlerdi.*

Ev sahibi bu fikri nazikçe reddedip medeniyeti millî zekâyla ilişkilendirerek:

- Polonyalıların ekseriyeti medenidir fakat Rusinler medeniyeti benimseyemiyorlar. Nedeni tembel olmalarından kaynaklanıyor. Sizin zadegân ve burjuvaziniz hala bir Polonyalıya nispeten çok gerilerdedir, dedi.

Boris alçak sesle:

- Polonyalı dostum! Bizim Rusya'da hükümet, halkı hep ezmiş ve gözünü korkutmuştur. Okulları bile açmıyorlardı ki halk bilgisiz olsun, köle olarak kalsın. Medenî imtiyazlardan yalnız bir grup kullanabilmekte, dedi.

Ev sahibi:

- Dürüst olmak gerekirse Avusturya'da kanun karşısında herkes eşittir.

Şimdiye kadar konuşmayı kenardan dinleyen Olesya (Musya'nın arkadaşı) konuşmak için söz istedi:

- Dostum, mesele sizin bildiğiniz gibi değil (Hüseyinoğlu, 2006: 299-210).

Dostoyevski'de olduğu gibi Yusuf Vezir sık sık araya girer, ama hiçbir zaman ötekini sesini boğmaz. Asla kendi yabancı bilincinden hareketle kendisine muhalif bir karakterin işini bitirmez. Zaten romanı incelediğimiz zaman görüyoruz ki yazar bir inançlı inanca, bir sosyalisti bir milliyetçiye, bir Müslüman'ı bir Hıristiyan'a üstün tutmaz. Her kese aynı pencereden bakar ve kimseye ayrılık seçkilik yapmaz. Yukarıda da söylediğimiz gibi kendisine karşı gelenlere, hatta düşünce dünyasına bile katılmadığı karakterlere karışmaz, onları özgür bırakır, hatta onlara söz hakkı tanır. Romanda, yine öğrenciler, özellikle Müslüman-Türk öğrencisi Cafer'le, Hıristiyan-Ermeni olan Vartan arasında geçen mükâlemeyi buna örnek verebiliriz. Yazarın kendisi Müslüman olduğu halde bir Hıristiyan karakterinin sesini kısmamış, hatta Müslüman-Hıristiyan kesimi arasında geçen diyaloglarda kendi dinine mensup olduğu Müslümanlığı dahi müdafaa ve muhafaza etmediğini görmekteyiz. Aynı zamanda yazar iki tarafa da beraber hak tanımış, birini haklı birini haksız görmemiştir. Argo kelimelerle üslubuna göre şaka yolu ile birbirlerine sözlü saldırmalarında dahi Hıristiyan birisine söz azatlığı tanımış ve fikrini açıkça ifade etmesi için bir bakıma izin vermiştir:

Cafer:

- Vay, Vartan, arkadaş nerelerdesin, gözük müyorsun?

Vartan:

- Zıkkımın kökü! Sana ne ben nerdeyim. Hem ben senle ne zaman arkadaş oldum. Sen Müslüman, ben Ermeni.

Cafer:

- Yine Ermeni kanı taşıdığını herkese belli etme, sana adam gibi soru sorduk...

Biraz konuştuktan sonra Vartan kafasını çevirerek kendi arkadaşı ile sohbe devam etti.

Az sonra Vartan arkadaşından ayrılarak Cafer'le Rüstembey'in yanına geldi:

- Yahu, Cafer yine azıtmışsın, kahve içiyorsun... Cafer yapmacık bir tavırla:
- Niye içmeyeyim, be tilki?

Vartan:

- Senin deden baban kahve mi görmüş ki sen kahve içiyorsun?

Cafer:

- Sanki seninki görmüş... Buğday ekmeğinden başka ne görmüşsünüz siz?

Öğrenciler arasında geçen bu ironi konuşmalar diğer öğrencilerin gülüşmesine sebep oldu.

Bu esnada uzaktan Hasankulu'nun sesi işitildi ve yine Vartan:

- *Budur işte Hasankulu da geldi, Müslüman olduğu için eşek gibi bağılıyor, dedi...*
(Hüseynoğlu, 2006: 43).

Görüldüğü gibi iki dini kesim arasındaki çatışmada yazar birini diğerine yeğlememiş ve tercih etmemiştir. Mesela yazar çok rahatlıkla ona karşı çıkan karakterin işini tabiri doğru ise bitirebilirdi. Hatta sesini kısıp hiç söz hakkı tanımayabilirdi. Dolayısıyla farklı ve toplumsal katmanlar arasında fark koymaksızın birbirine anti olan karakterlere eşit hakkı tanımak bir yazar için zor olsa gerek.

1905 inkılâbı, Rus İmparatorluğu'nun terkinde yaşayan müstemleke devletlerine kısmen dahi olsa hürriyet getirmiş ve bunun sonucunda birçok teşkilatlar ortaya çıkmıştır. "Studentler" romanı Kiev numunesi ile bir nevi bizlere bu teşkilatların tasvirini verdikten sonra ayrıntılı olarak Azerbaycanlı öğrencilerin siyasileşmesi, ideolojileşmesi daha sonra fırkalara ayrılma sürecini merhaleli şekilde göstermektedir:

Kiev-Türk öğrenciler tarihinde ilk defa olarak parti ayrılıkları duyulmaya başladı. Önceleri "Hemşeriler Cemiyeti" etrafında toplanıp yalnız medenî gelişim mefkûresi taşıyan gençler artık eski düşüncelerini kabul etmiyorlardı. ESER, Menşevik, Bolşevik ve millî demokratik platformları ileri sürerek herkes belirli program dairesinde hareket etmeye çalışıyordu (Hüseynoğlu, 2006: 15).

Öğrencilerden kimisi İttihad-ı İslam, kimisi Bolşevik, kimisi Menşevik veya kimisi de millî mefkûrelerine sarılıp milliyetçiliği destekleyen fıkraları benimsemişlerdir. Öğrenciler kendi mensup olduğu fıkrayı tebliğ ediyor ve haklı olduklarını savunuyorlardı. Bu savunmalar esnasında ortaya çıkan farklı fikir ve düşünce çatışmaları romanın büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Niçin Menşevik olduklarını, neden bu yolu seçtiklerini veya başka bir öğrencinin Bolşevikleri savunduğunu, Lenin'in fikirlerinin sağlam olduğunu ve bir gün galip geleceğini, Rusya'daki hâkimiyeti ele alıp imparatorluğu idare edeceği gibi fikirler söyleyerek birbirlerine kendi düşüncelerini ispat etmeye çalışıyorlardı. İşte konuşmalara millî mefkûreyi savunan milliyetçi Rüstembey'le, Sosyalist fıkraya mensup olan Halil arasında geçen diyalogu örnek verebiliriz:

- *Rüstembey dedi, çok tuhaf adamsın...*
- *Nasıl yani?*
- *Senin tüm fikirlerin ve icraatların bizlere yakındır. Niçin Sosyalist Parti'ye üye olmuyorsun? Rüstembey cevap vermeden önce biraz düşündü ve semaver getiren kızla beraber içeri giren Tanya'yı süzerek:*
- *Biliyorsun, Halil, Sosyalistlerin her şeyini kabul ederim ama millî dava konusunda yolumuz ayrılıyor.*
- *Niçin?*
- *Beynelmilel olamıyorum. Öldürsen de, yapamam.*
- *Niçin? Biz millî davamızı inkâr etmiyoruz ki...*

Rüstembey gülererek:

- *Açıklama yapmana lüzum yok, beni tatmin edemezsin.*
Programınızı defalarca okudum, aklım almadı.

Rüstembey biraz duraksadı ve sonra:

- *Senin Sosyalist olduğunu biliyordum. Bakü'deyken Velibey ve sen birlikte bu davaya baş koymuştunuz. Ancak ben sizi nedense savaştı Sosyalistlerden saymıyordum... Siz "mekruh" sosyalistsiniz, ha-ha-ha! ...*

Halil, "mekruh" sözüne bir anlam veremedi. Rüstembey, tekrardan anlatmaya çalıştı:

- Şeriata göre koyun eti yenir ama köpek eti yenmez. Lakin tavşan eti yenir de yenmez de. Bu durumda buna "mekruh" denir.

Türkçe bilgisi az; Türklük ve İslamiyet'e yabancı olan Halil, şimdiye kadar duymadığı "mekruh" meselesinden çok hoşlandı ve akabinde gülmeye başladı.

Bu arada da Tatyana çay sofrasını kurup Rüstembey'e çay ikram etti. Tatyana'nun hatırı için yarı Rus, yarı Türkçe konuşan bu iki dost tamamıyla Rusça konuşmaya başladılar. Rüstembey, şeker yerine masaya koyulan çikolataya bakarak:

- Siz burada sofraya koymak için şeker bulamıyorsunuz, biz de cephede şekeri koyacak yer bulamıyoruz...

Tatyana, Rüstembey'e cevap vermedi. Sanki dünyayı terk etmişti ve hiçbir şey ilgisini çekmiyordu. Çay da içmiyordu, yine pencerenin önünden kutusunu alıp kucağına götürdü.

Halil, tekrar önceki mevzuya döndü:

- Şimdi, herhangi bir partiye mensup olmak zamanımızın birincil gerekliliklerindedir. Ben önce... Demin ne demiştin?
- Mekruh.
- Evet, önceden mekruh Sosyalisttim. Şimdi kuruma gidip geliyorum, her zaman onlarla beraberim, konuşma yapıyorum. Konjonktür bunu gerektiriyor, sen de bir partiye mensup olmalısın, bak gör, mesleğine göre bir parti seç, çünkü "Hemşeriler Cemiyeti" dönemi bitti artık... (Hüseyinoğlu, 2006: 244-245).

Bir başka örnek ise Celal ile Şirin arasında geçen milliyetçilik konusu hakkında olan konuşmadır:

Çay sohbetlerinde her zamanki gibi milliyetçilik gibi konular açılırdı. Celal kendine mahsus karamsarlıkla:

- Arkadaş, bizden bir şey olmaz! Kim olduğumuzu bile idrak edememişiz. Müslüman'ım diyorsun, fakat bu üç yüz milyonun neresindesin? Şimdilerde de kendine "Türk" demeye başlamışsın. Toplumumuz Türk olduğumuzu biliyor mu? Biz kendi kimliğimizi tanımazsak, başkalar bizi hiç tanımaz. Biz kendimizi boşuna Ermeniler ve Gürcülerle aynı kefeye koyuyoruz, dedi.

Şirin Celal'in söylediklerine katılmadı:

- Canım, ne kefesi? Kafkasya'da sayı itibarı ile çok olduğumuz için ister istemez üstünlük bizim elimizde.
- Sayı çoğunluğuna kıymet veren mi var, sen kültüründen bahset.
- Altı yedi yüz yıllık edebiyatı olan bir halka "kültürü yok" diyebilir miyiz? Yani, Avrupa kültürünü almamışız diye kendimizi hor mu görmeliyiz?
- İşte bunu konuşalım!

Şirin soğukkanlılıkla:

- Sözümü kesme, biraz sabrın ol! Biz yeni medeniyete 1905'ten sonra başlıyoruz. Nerdeyse beş sene oldu. Bak gör bu beş senede neler yaptık? Basınımız, yayın evlerimiz, tiyatromuz, az çok kendi millî okullarımız var. Aynı zamanda aydınlarımız da yetişmektedir. Başka ne istiyorsun? Yüzyıllardır uyuyoruz. Daha şimdilerde kendi kendimize geliyoruz.

Şirin'in konuşması Celal'i tatmin etmedi ve o yine evvelki gibi kesin olarak:

- Hiç, bugün de uyanmamışız, deyip ayağa kalktı. Biz de iş yapacak adam yok dostum, yok işte! Vesselam!

Cengiz söze karıştı:

- İnsan yetiştirmek kolay mı sandım? Rus okullarından yüzde bir oranda insan yetişse büyük iştir. Celal yine ısrarla, yetişmiyor işte!, dedi.

Şirin Gülerek:

- Canım, tüm sıkıntılar kendimize güvensizlikten kaynaklanıyor. Nasıl yani yetişmiyor? Madem yeni bir kültüre ayak bastık yetiştirmemiz lazım. Öyle insanlar yetişecek ki, belki seni de beni de geçip yerimize oturacak, kim bilir. Halkın uyanması bambaşka bir şey, kimse bunu kestiremez. Bir de bakacaksın ki, tüm bu sıkıntılardan sonra ülkenin her köşesinde fidanlar açmaya başlamış.

Celal kahkaha çekerek:

- Mesela fidanın birisi Kulu, dedi ve Hasan'ın yüzüne baktı:

Hasan biraz sinirlenerek:

- Yahu, Kulu'dan ne istiyorsunuz? Kulu, kime kötülük yapmış?
Vallahi hepinizden cesur, aynı zamanda hepinizden de milliyetçidir.

Celal ve Şirin'in kahkahaları Hasan'ın sözlerini kesti. Meclis yine ciddi bir sohbet ortamından çıkıp kahkahalara boğuldu. Kulu yine dillerde ezber olmaya başladı. Cengiz ise tüm bu konuşmaları kenarda durup zevkle dinliyordu (Hüseyinoğlu, 2006, s. 74-75).

Romanın bazı bölümlerinden alıntı yaptığımız farklı kesimler arasındaki çatışma örnekleri bununla yetinmez. Romanın birçok yerinde toplumsal çatışmalara rastlamaktayız ve bu gibi çatışmalar esnasında ortaya çıkan diyaloglar da romanı çoksesli kılmaktadır. Dolayısıyla bu makalede, Bahtin'in söz konusu metodundan yola çıkarak "Studentler" romanının "Çokseslilik" kuramı açısından incelenmesinin mümkün olduğunu vurgulamaya çalıştık.

Sonuç

Bazı romanları okuduğumuz zaman görüyoruz ki yazarlar, konjonktür gereği o dönemin sosyal ve siyasal duruş ne ise ona göre romanını şekillendirmişlerdir. Yani yazarlar iktidarı, muhalif partiyi veya mensup olduğu partinin ideolojisine göre romanlarını yazmışlardı. Bazen de destekledikleri partilerle ters düştükleri zaman onlara karşı yazmaya başladılar. İşte romançıların böyle inişli çıkışlı hallerini de görmekteyiz. Dolayısıyla yazarın bir nevi özgeçmişini bilmek de çok önemlidir. Zira yazar hakkında bilgi sahibi olduğumuz halde işimiz kolaylaşacak ve yazarın bir az da olsa hangi zihniyete malik olduğundan yola çıkarak romanı bir nevi çözmüş olabiliriz. Dolayısıyla metin bağlamı kadar yazar bağlamını da hatırlatmakta fayda vardır. Çünkü hiçbir yazar kutsal değildir ki her karaktere eşit hak vererek romanını tamamlasın. Ancak Bahtin diyor ki Dostoyevski bunu hemen hemen yapmıştır. Yusuf Vezir "Studentler" romanında da illa da kendi kahramanını ön plana çıkarmıştır. Lakin romanı incelediğimiz zaman başkahramanının yer yer anlatı dışında kalması, yazarın bazen öğrenciler arasında diyaloglarda kahramanını az konuşturup diğer karakterlere yönelmesi, aynı zamanda yazarın her katmana sahip kesimin kendi şive ve ağzı ile konuşturması, kesimler arasındaki çatışmayı üslubunca anlatması bize bu romanın "çokseslilik" kuramı açısından incelenmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. BAHTİN, Mihail (2001). *Karnavaldan romana, Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine seçme yazılar*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
2. BAHTİN, Mihail (2004). *Dostoyevski Poetikasının Sorunları*, İstanbul, Metis Yayınları.
3. ÇAKMAKÇI, İ. M. (2009). çev. Mikhail Bakhtin: Edebiyatın Gereçlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 2, s. 99*.
4. ÇEMENZEMENLİ, Yusuf Vezir (2006). *Studentler ve 1917. Yılda romanı*, Bakı, Avrasya Press.
5. HÜSEYİNOĞLU, Tofik (editör). (2006). *Studentler*, Bakı, Avrasya Press.

6. KEMALOĞLU, Muhammet (2013). Yusuf Mirbaba Ođlu Vezirov-Çemenzeminli, *Akademik Bakış Dergisi, Sayı 37, s. 2.*
7. KOCA, Cezmi (2012). Yıldızın Söndüğü Anlar, *Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 9, s. 33-44.*
8. YILDIRIM, İrfan Murat (2001). Azerbaycan Modern Hikâye ve Romanına Halk Edebiyatı Tesirleri ve Yusuf Vezir Çemenzeminli, *A.Ü Türkiyat Araştırmalar Dergisi, Sayı 17, 111.*
9. Azerbaycan Türk Edebiyatına Genel Bakış. XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10829,azerbaycanturkedebiyatinagenelbakispdf.pdf?024> Nisan 2017 yılında yararlanmıştır.

UOT:82-31

ƏDƏBİ-BƏDİİ YARADICILIQDA TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN TƏBLİĞİ: AZƏRBAYCAN YAZIÇISI H. MİRƏLƏMOVUN “SONUNCU FATEH” ƏSƏRİ

Mınaxanım T. NURİYEVA, Şəfəq ƏLİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

mnuriyeva@beu.edu.az, selizade@beu.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə artıq ədəbiyyatımız özünün yeni dövrünə daxil olmuş, tarixi həqiqətlərə, ədəbiyyat tarixinin ideoloji yasaqlarına münasibəti dəyişmişdir. Qeyd edək ki, tariximizdə böyük rolu olmasına baxmayaraq hakimlərin: şahların, xanların bizim ədəbiyyatda son zamanlara kimi yalnız mənfi cəhətləri qabardılırdı. Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin, dövlət quruculuğunun əsil mahiyyətini təşkil edən faktlar məhz bədii ədəbiyyat vasitəsilə yaddaşlara keçib canlanmaqla davamlı mövqə tuta biləcəklər. Beləliklə, dövlətimizin böyük tarixi ənənələrini, bu ənənələri yaradan insanlardan, şəxsiyyətlərdən danışmaq, onların bədii obrazlarını təcəssüm etmək vaxtı çatmışdır. Hazırda Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindən bəhs olunan mövzulara tez-tez müraciət olunması tarixi əsərlərin yeni çağda geniş vüsət aldığını göstərir. Ədəbiyyatda obyektiv tarixi həqiqətləri əks etdirmək meylinin güclənməsindən danışarkən yazıçı Hüseynbala Mirələmovun fəal rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

Açar sözlər: Milli dövlətçilik, Azərbaycan, tarix, ədəbiyyat, roman.

PROMULGATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN LITERARY-ARTISTIC CREATIVITY- THE WORK “THE LAST CONQUEROR” BY HUSEYNBALA MIRALAMOV, AZERBAIJANIAN WRITER

ABSTRACT

After gaining independence, Azerbaijani literature stepped forward to its new era and its approach has reversed toward historical realities, ideological prohibitions of literature history. Given that it has a great role in our history, only negative sides of rulers, shahs and khans have been overestimated by recent times. National statehood of Azerbaijan and the facts that constitute the real essence of government construction will remain stable only by instilling through memory via belles-lettres and revitalizing it. So it is time not only to speak about great historical traditions and individuals who create these traditions, but also to embody poetic images of those people. Recently, the fact that themes about statehood of Azerbaijan are often applied demonstrates wide scope of historical works in new era. The writer Huseynbala Miralamov's active role need to be emphasized particularly on the scope of talking about the expansion of the tendency of reflecting historical realities truly in literature.

Key terms: national statehood, Azerbaijan, history, literature, novel.

“Biz Azərbaycanda öz milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, eyni zamanda xalqımızın elminin, mədəniyyətinin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə və vəhdətinə xüsusi əhəmiyyət veririk”.

(Heydər Əliyev)

Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşması, bunun ilk illərini əhatə edən keçid dövrünün başa çatması nəticəsində artıq ədəbiyyatımız özünün yeni dövründə təsbitinə başlamışdır. Ədəbiyyatımızın, milli bədii təfəkkürün inkişafını, xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq deməliyə ki, keçid dövrünə xas olan “sönük əsərlərin həqiqi bədii dəyərləri üstələməsi” (1, s. 201) halı o mənfi meylin sənətdə buraxdığı ağır təsirini artıq itirməkdədir. Azərbaycan xalqının “yetmiş illik mənəvi

riyakarlıq məngənəsində"(2, 18) çırpındığı zaman barədə tarixi əsərlərin görkəmli tədqiqçisi Yavuz Axundlu: Azərbaycan tarixi ...uzun illər tarixi həqiqətləri tam əks etdirə bilməmiş; bəzən də tarixçilərimiz bilərəkdən bu təkzibolunmaz həqiqətlərin üzərinə kölgə salmışlar, deyə yazır və düşüncələrini "bu cəhət özü də tarixçilərlə bərabər bədii söz ustalarına da təsirsiz qalmamışdır. Onlar da tarixçilərlə bir sırada keçmiş yalnız müəyyən qərar və direktivlərin dəstəxtinə uyğun bədii tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Lakin son illərdə keçmişə yeni meyarlarla yanaşmağa diqqət artmış, tarix elmində, istərsə də söz sənətində obyektiv tarixi həqiqətləri əks etdirmək meyli güclənmişdi". (9, s. 169) şəklində yekunlaşdırırdı. Nəticədə deyə bilərik ki, artıq müasir Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətinə xeyli əsər – xüsusən roman həsr edilmişdir. Belə ki, həm tarixi yazanların, həm də oxucuların tarixi həqiqətlərə; ədəbiyyat tarixinin "ideoloji yasaqlarına"(Elçin) münasibəti dəyişmişdir. İndi tarixi faktların doğru-dürüst əks olunması öz zəruryyətini hər an hiss etdirməkdədir. Çünki nə müəllifin özünü aldatmasına, nə də oxucusunu aldatmağa artıq haqqı yoxdur. Get-gedə ədəbiyyatda insan həyatı, tariximiz, bu günki gəncliyin problemləri, düşüncələri, mənəviyyat məsələləri daha geniş əks olunması buna sübutdur. Etiraf edək ki, tarixi mövzularda yazılmış əsərlər bizə hər zamankından daha çox indi lazımdır. Belə əsərlər bizim tarixi təcrübəmizin bu günümüzdə və gələcəyimizə tətbiqi mənasında örnək, müəyyən mənada proqram xarakterli qiymətli vasitələrdir. Bir hikmətli söz var: "tarixi keçmişini sevməyən millətin gələcəyi olmaz." Həqiqətən, xalqın mənəvi yetkinləşməsində həmişə müstəsna rolunu oynayan ədəbiyyat tarixən milli şüurun təşəkkülündə, müstəqillik, azadlıq təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.(6, s. 13) Bu mənada cavanlarımıza, müstəqil ölkənin gənc vətəndaşına tariximizi sevdirməyin yollarından biri kimi belə mövzulu kitabları oxumağa həvəs və şövq aşılamaqdır.

Diqqəti bir cəhət təşkil edir: bu son illərdə ədəbiyyatımızda meydana çıxan tarixi əsərlərdə baş qəhrəmanlar yalnız xan və ya şah olmuşdur. Hər şeydən öncə nəzərə alaq ki, bizim ədəbiyyatda son zamanlara kimi hakimlərin-şahların və xanların yalnız mənfi cəhətləri qabardılırdı; lakin bu gün Azərbaycanın milli dövlətçiliyindən, dövlət quruculuğundan söhbət gedirsə, onda bu dövlətin böyük tarixi ənənələrindən, bu ənənələri yaradan insanlardan, o cümlədən Azərbaycan tarixində böyük rol oynamış şəxsiyyətlərdən danışmaq, onların bədii obrazlarını təcəssüm etmək lazımdır.

Yeni nəsillər siyasi və ideoloji çevrədən xilas olmaqla, ötən əsrin bədii məhsullarına sırf oxucu marağı dairəsində yanaşmaq, o dövr sənətkarlarının necə yazdıqları və düşündükləri, əsərlərin cazibədarlığı, dövrün mənzərəsini və gerçəkliyinin bədii əksini, insan obrazlarını görmək istəyindədirlər.(6, s.9)

Tarixi hadisələr təkcə tarixi mövzulu ayrıca bir janrdə deyil, bütün ədəbiyyat örnəklərində, istər lirik, epik, istərsə də dramatik janrlarda müəyyən mənada öz əksini tapmışdır. Belə ki, keçmişimizi, xalqımızın tarixini, görkəmli dövlət və mədəniyyət xadimlərini üzə çıxarmaq, onları ictimaiyyətə daha yaxşı tanımaq və sevdirmək sahəsində yazıçıların xidməti, habelə ədəbiyyatımızın rolu böyükdür. Bu bədii nümunələr tarixi yaxşı öyrənməyə kömək edir.

Heç kəsə sirr deyil ki, tarixin qaranlıq səhifələrindən zorla seçilən milli tariximizin başlıca qəhrəmanları, vətənin ayrı-ayrı guşələrinin - şəhərlərimizin vəziyyəti, abidələr, eləcə də mühüm tarixi hadisələr məhz bədii ədəbiyyatın vasitəsilə yaddaşlara keçib canlanmaqla davamlı mövqə tuta bilməmişlər. Bu əsərlərdə təsvir olunmuş tarixi hadisələr və şərait, dövrün etnoqrafik xüsusiyyətləri, dövrün dili və üslubu ilə yanaşı əsas qəhrəmanlar da sənətkarlıq baxımından bitkin, möhtəşəm obrazlara çevrilmişdir.

Hər bir kəsə məlumdur ki, bədii ədəbiyyat elmi ədəbiyyatdan, tarix dərslərlərindən çox oxunur. Bu məqsədlə əsərlərini dövrün bədii tədqiqi saya biləcəyimiz Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun, Hüseyn Mehdi, Həsən Seyidbəyli, Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə yaradıcılıq təcrübəsi üzərində yüksələn müstəqillik dövrü tarixi nəsrimiz, ələlxüsus, tarixi əsər, o cümlədən roman nümunələri üzrə tarixi hadisələr və tarixi şəxsiyyətlərin bədiiləşdirilməsi; mövzu və qəhrəman məsələsi; tarixi mənbə və bədii düşüncənin vəhdəti; bədii ədəbiyyat və tarix; dövrün tarixi-bədii tədqiqi; milli varlığımız qədim tarixdə - deyə Hüseynbala Mirələmov, Sabir Rüstəmxanlı, Yunus Oğuz yaradıcılığı üzrə müşahidələrimiz səmərəli görünə bilər. Əgər tarixi roman janrının yeni çağda inkişafından danışmaq lazım gəlsə bu sahədə yazıçı Hüseynbala Mirələmovun fəal rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

Ədibin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindən hesab olunan mövzulara üz tutması bu günümüzün reallığı, aktual tələblərindəndir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu romanların hər biri bizim tarixşünaslıqda haqqında demək olar ki söz açılmamış və nəticədə böyük boşluq duyulan məsələləri əhatə edir. Nizami Cəfərovun haqlı qeydlərinə görə həmişə Səfəvilər dövrünün tarixi istər elmi baxımdan, istər ictimai-publisistik səviyyədə tariximizin tərkib hissəsi olaraq araşdırılarkən əsas diqqət Şah İsmayıl Xətaiyə, yəni Səfəvilər xanədanının banisinə yönəlib...amma Şah İsmayıldan Şah Abbasa qədərki dövrdə həmişə nə isə kölgədə qalıb ... (4,s.3) Həmin sərəya daha sonrakı dövrləri də aid etmək lazım gəldiyini hörmətli alimimizin sözlərinə əlavə edə bilərik.

Əlbəttə bu hamımızın sevdiyi, sayğı duyduğu keçmişimiz, ürəkdən istədiyimiz tarixdir. Bu mövzularda əvvəllər də ədəbiyyatımızda "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev), "Nadir şah"(Nəriman Nərimanov) kimi uğurlu əsərlər yazılıb. Bunlarla bərabər, sevdiyimiz tarixin ədəbiyyatda yeni-yeni əksini də biz həmişə həyəcanla gözləmişik. Fikir vermişik ki, həmişə tarixiliyin və bədiiliyin vəhdəti cəlbədicilə görünməkdə, tarixi mövzulara tələbat özü bir çox suallar doğurmada, fikirləri tərpətməkdədir. Məsələn, necə oldu ki, Səfəvilər dövləti axırda İran dövlətinə çevrildi?! Və yaxud, niyə Azərbaycanın görkəmli hökmdarları olan Təhmasib şah, Nadir şah indiyəcən nə tariximizdə, nə də ədəbiyyatımızda layiqincə əks olunmayıb?! Eləcə də türk xalqları tarixində böyük dövlət qurucusu olaraq tanıdığımız Attila əslində hələ də öz yerini tariximizdə, sənətimizdə ala bilməmişdir. Nə zamana qədər hələ kiçik hasarlar içində, həm tariximizi, həm mədəniyyətimizi, milli varlığımızı məhdud ölçülər içərisində saxlayacağıq?!

Tariximizin bədii əksi olan bu tip yeni romanlar məhz bu səbəbdəndir ki, respublika ictimaiyyəti arasında ciddi oyanış doğurmuş, oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, dərhal bir çox xarici dillərə, o cümlədən, türk, ukrayna, fars dillərinə tərcümə edilərək yayılmışlar. Yazımızın da məqsədi bu mənada Azərbaycanın yeni dövr ədəbiyyatının təşəkkül və inkişaf meyilləri barədə bilgi-məlumat vermək, bu dövrdə yaradılmış ədəbiyyatı mənimsətmək, bu dövrün görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinin həyatı və yaradıcılığı ilə oxucularımızı tanış etməkdir. Ayrı-ayrı bədii nümunələrin təhlili vasitəsilə haqqında söhbət gedən dövrün estetik tələbləri, yaradıcılıq metodu, üslubları və s. barədə ictimaiyyətdə təsəvvür yaratmaq və nəticədə mədəni-ədəbi zövqü kamilləşdirməkdir.

Hüseynbala Mirələmovun "Sonuncu fəth" romanı geniş mövzu miqyası və həm də istiqamətləri etibarlı ilə də çoxtərəfli və maraqlı məziyyətlərə malikdir: Belə ki, roman başlıca ideyası Azərbaycanın bütövlüyü və yazıçı tərəfindən ortaya qoyulan Türk dünyasında mövcud olan siyasi ziddiyyətlərin və bu məsələlərin bədii həllini verə bilən əsərdir.

Əsərin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür; belə ki, tarixi romanlarımız üçün örnək cəhətlərdən biri də ölkədə siyasi-ideoloji duruma, mənəviyyat məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, səltənətin

idarə olunmasında əlverişli görünən vasitələr önə çəkilməmişdir; bu gün – dövlətçiliyimizin bərpasında bu məsələlər xüsusi aktualıq kəsb edir. Ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğlunun fərqli münasibətlərdə ifadə etdiyi kimi "Müəllifi, hər şeydən əvvəl, milli varlığın tarixi xarakteri haqqındakı həqiqətlər düşündürür".(10.s.199) Bu zaman ədibin tarixə müraciət tərzinin diqqət çəkdiyini, onun fərdi ictimai-tarixi marağının sosial-fəlsəfi keyfiyyət kəsb edərək xalqın möhtəşəm obrazının yaranmasına səbəb olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Niyə? Çünki görə bilən üçün müəllif romanının səhifələri arasında zəngin tarixi məlumatları, hadisə və şəxsləri elə yerləşdirib ki, bunu yalnız filoloji fantaziyalara deyil, daha çox sənəd, fakt, arxiv materiallarına əsaslandığını yaxşıca görmək olur.

Deməli, bunları yazıçının bədii düşüncəni real tarixi faktlara tabe tutmasıyla yox, əksinə, tarixi həqiqətlərdən müasir bədii-estetik qənaət hasil etmək, irs və varis arasında sosial-fəlsəfi mühakimə kodlarının bərpasını təmin etmək bəsinətilə bağlanmışdır.

Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun qələmə aldığı "Sonuncu fateh" tarixi romanı XVIII əsrdə dünyanın ən görkəmli sərkərdələrindən biri, belə demək mümkünsə Orta Şərqi və Asiyanın sonuncu fatehi sayılan, türk cahangiri Nadir şah Əfşarın coşqun həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Yazıçı bu böyük tarixi şəxsiyyətin fəaliyyəti və çarpışmalarla dolu həyatını canlandırmaqdan ötrü mövcud olan bir çox qiymətli tədqiqat əsərlərinə və ciddi sənədli qaynaqlara müraciət etmişdir.

Deməli, tarixi əsərlərin uğurlu bir hadisə kimi qarşılınmasını təmin edən əsas çəhət həm də onun sağlam qaynaqlara, doğru-düzgün mənbələrə əsaslanmasındadır. Bu tələblərin gözlənilmədiyi tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlər özü əlverişli mənbələrə çevrilir, hər zaman böyük maraqla oxunan vəsaitə dönür. Həqiqətən ədəbiyyat bütün zamanlarda tarixin yükünü çəkməli olub...

XVIII əsrdə Azərbaycandakı intibah dövrü, şübhəsiz ki, Nadir şah Əfşarla (1688-1747) əlaqəlidir. Onun 11 il davam edən hakimiyyət dövründə dövlətin sərhədləri Hindistana gedib çıxdı. Mirələmov Nadir şah dövrünü, onun hakimiyyətə gəlmə səbəblərini və sonrakı Azərbaycan tarixini obyektiv şəkildə dərinlən təhlil etmişdir və obrazı desək, bu məsələdə yazıçı Hüseynbalaya tarixçi alim M. Hüseynbala köməyə gəlib. Məhz bu səbəbdən müəllif Nadir şahə həsr etdiyi bu əsərində tarixi Azərbaycan coğrafiyasının hüdudlarını, ölkənin milli tərkibini və səl-tənətdəki həmin dövrün mədəni-tarixi, iqtisadi, hərbi-siyasi vəziyyətinin bədii tarixi mənzərəsini çəkə bilmişdir. Yazıçının qədim mərasimlərimizi, adət-ənənərimizi, folklor deyimlərimizi, xalq sənətimizi yüksək ustalıqla, səlis, axıcı dillə qələmə alması isə mövzuya bəslədiyi hüsn-rəğbətdən, güclü ictimai hissindən irəlilə gəlməklə yanaşı, yazıçı məsuliyyətinin də aydın ifadəçisidir.

Təyyar Salamoğlu "Tarixi şəxsiyyətlərin obrazı — dövrün mütərəqqi ideyalarının daşıyıcısı kimi" mövzusunda "tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazının sənət dili ilə yenidən canlandırılması keçmiş epoxanın açılmamış "sirlər"inin üzə çıxarılmasına, tarixi dövr haqqında müasir oxucunun bilik və məlumat dairəsinin genişlənməsinə, milli yaddaşın möhkəmlənməsinə ciddi təkan verməsi, tarixi şəxsiyyətlər xalqın milli-tarixi simasını müəyyənləşdirir və bu mənada da onların həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi zəruridir(10.s. 247) mövqeyindən yanaşmaqda haqlıdır.

Belə bir sual meydana çıxır: biz tariximizin bədii mənzərəsini yaşada bilmişikmi? Axı, tarixi yazmaq da iki anlamdadır: tarixi tarixçi kimi, elmi tədqiqat mövzusu olaraq işləmək-yazmaq, onu bəlli elmi metodlarla araşdırmaq və bu yolla böyük tarixi cavablandırmaq; təhrifləri, yanlışlıqları işığa tutmaq, təshih etmək, bununla millətin həqiqi tarixini meydana çıxarmaq. Əlbəttə

yazıçı tarixçi deyildir; onun əsas işi tarixi bədii baxış bucağı ilə canlandırmaq – ona ruh, can verməkdir. Göründüyü kimi məqsəd kökümüzü kəşf etməkdirsə hər iki axtarışın nəticələri bu məqsədə xidmət edir.

Buna görə də “Sonuncu fateh”ə cəlb olunan bu qaynaqlar müəllifə əsərdə maraqlı, cazib döyüş səhnələri qurmağa, habelə tarixi şəxsiyyətlərin dəqiq, doğru-dürüst, dolğun portretini yaratmağa kömək etmişdir. Maraqlı odur ki, burada tarix heç də bədiiliyə xidmət etmir, tarix bədiiliyin içində görünməz olmur, çox doğru olaraq bədiilik tarixə xidmət edir, yəni bədiilik tarixin içindədir, onun tərkib hissəsidir. Bu, tarixdir; bədiiləşmiş tarixdir və ya tarixləşmiş bədiilikdir.

Əsərdən aydın görünür ki, müəllif Makedoniyalı İsgəndər, Çingiz Xan, Əmir Teymur, Şah İsmayıl Xətai kimi dünya şöhrətli hökmdarlarla bir sırada dayanan bir hökmdar obrazı yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Baxın, Nadir şah hakimiyyətə gələrkən səltənət necə fəci bir vəziyyətə düşür... xalqın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi gündən-günə şiddətlənmədə, ölkədə hərəmçilik, pərakəndliklər genişlənmədə, zülm, haqsızlıq, soyğunçuluq və talan artmada. Heç də həsəd aparılmalı olmayan belə bir şəraitdə Nadir şah hakimiyyətə gəlir. Lakin Nadir şah təkcə qılınc qəhrəmanı deyildir, o, dərin bilik və zəka sahibidir, bacarıqlı siyasətçidir. Hadisələrin sonrakı gedişi bunu göstərir.

Bu, həqiqətən öz qılıncıyla möhtəşəm Afşar imperatorluğu qurmuş Nadir şahdır; indiyəcən nədənsə tədqiqatdan və eləcə də bədii əsər mövzusu olmaqdan uzaq qalan, olsa-olsa hərbi-siyasi fəaliyyəti deyil, yalnız həyatının faciəvi sonluğu marağa səbəb olan bir şəxsiyyət nəhayət bu romanlarda bütöv nəqşinə qovuşa bilmişdir... Hüseynbala Mirələmov bu əsərlə tarixi yaddaşımızı silkələməklə bərabər, bu gün üçün tərbiyəvi məqsəd daşıyan bir xəbərdarlıq da yetirir; bu “İslam hümməti”nin daşdığı məzhəb ayrılığının təhlükəli mahiyyəti ilə bağlıdır. Şübhəsiz, hər bir oxucu kimi hər birimiz Nadir şahı daha yaxşı tanıyacaq və sevəcəkdir – İslam dininə rəxnə salan, əsrlərcə onu zəiflədən, bu gün də bir çox bədxah dövlətlərin dəyirmanına su tökən məzhəb ayrılığına, sünni-şiə ixtilafına qarşı ardıcıl mübarizə aparan, bu sahədə çox böyük məhrumiyyətlər yaşayıb ciddi maneələrlə qarşılaşan, lakin mübarizəsini ardıcıl olaraq davam etdirən Nadir şah Əfşarı. Əsər belə qiymətli amal və məramları, ideyaları yürütdüyünə görə də qiymətlidir-bu xüsusi vurğulanmalıdır. Nə yaxşı ki, tarixi roman janrında yazarkən bir çoxlarının yaxa qurtara bilmədiyi “tədqiqat-roman” meyindən qaçmaq Mirələmova müəssər olub.

Əlbəttə Nadir şah dövrünə aid də əlimizdəki sənədlərin qıtlığı ilə bərabər həm də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Lakin Şah İsmayıl Xətai kimi Nadir şah Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşdırılması və birləşdirilməsi istiqamətində çox böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdir. Onların bu günümüzə, müasir dövrümüzdə proeksiyası, səmərəsiz qalmasıdır; məhz bu gün müstəqil dövlətimizə başçılıq edəcək böyük şəxsiyyətlərin yetişməsinə və xalqımızın nicatı yolunda öz səylərini lazımınca sərf etməsinə gətirib çıxarmalıdır.

Əsərlə ilk tanışlıqdan da hiss olunduğu kimi yazıçı əsərlə bağlı çoxlu elmi-tarixi materiallara, o cümlədən çoxlu sayda arxiv sənədlərinə müraciət etmiş, ümumiyyətlə Azərbaycan xanlarının tarixini əks etdirən qaynaqlardan bəhrələnmiş, 300 il bundan əvvəl olub-keçmiş hadisələri bir daha gözədən keçirmişdir. Başqa sözlə desək, Mirələmov dövrün real hadisələri və onun təfərrüatları ilə bağlı tarixi faktları əldə etməkdən ötrü bir neçə dəfə Sankt-Peterburq, Tiflis, Tehran və Azərbaycan arxivlərinə müraciət etmiş, o dövrün hadisələrini az qala günbəgün qələmə alan əski tarixçi müəlliflərin arxivdə yığılan materialları ilə tanış olmaq üçün uzun müddət arxivlərdə işləmiş, mühüm tarixi faktların üzə çıxarılmasına çalışmış, bununla ictimaiyyətin həmin tarixi həqiqətlərdən xəbər tutmasına şərait yaratmışdır.

Məhz buna görə də nə Nadir şah, nə də romana gətirilən digər tarixi simalar roman qəhrəmanına çevrilərkən tarixi "rollar"ından uzaqlaşdırılmamışdır. Daşdıqları bədii yükə uyğun ümumiləşdirilərkən belə, əsrlərin arxasından boylanın fərdi simalarının səciyyəvi cizgiləri saxlanılmışdır. (10.s.184)

Bu zaman yerinə düşər ki, qeyd edək lakin ədib bu mənbə və qaynaqların heç də əsiri olmamış; əsiri olmadan da qiymətli, təzə-tər bir əsər yazmış, onu tariximizdə yer tutan ictimai-siyasi baxışlarına müxtəlif xarakterli və əqidəli obrazlarla zənginləşdirmişdir. Tarixi-romantik roman konsepsiyası yazıçıya imkan verir ki, o, əsərin sərhədlərini sırf tarixi faktlarla məhdudlaşdırmasın. Tarixi dövrün ruhunu saxlamaqla bura yazıçı fantaziyasından doğan yeni süjet xətləri, obrazlar, hadisələr daxil etsin. Çünki yazıcının məqsədi ancaq "tarixi faktları bəzəmək" və ya mənalandırmaq deyil, onu nəzərdə tutduğu hər hansı bir problemə – fəlsəfi, siyasi, sosial-psixoloji və s. problemə doğru istiqamətləndirməkdir. (10.s.185) Bu mənada romandakı surətlərin əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərdən ibarətdir. Müstəqillik dövrümüzün belə dəyərləndirilməsi bu gün hansı əhəmiyyəti daşıyır bu məqamda aydın olur. Biz Nadir şah varisləri yaxşı bilirik ki, belə tarixi şəxsiyyətlər heç vaxt müsbət yöndən bədiiləşdirilə bilməzdi. Odur ki, onların adlarına müsbət planda nə tarix səhifələrində, nə də bədii salnamələrdə rastlanmaq mümkün deyildi. Əksinə; Azərbaycanın istila generalları isə xalq qəhrəmanları səciyyəsində tarixə və ədəbiyyata köçürülmüşdü (Sisiyanovun adına Bakının mərkəzi küçələrindən biri olduğu kimi; daha əvvəl 30-cu illərədək isə onun adına bağ və öldürüldüyü yerdə xatirə obeliski var idi. Yaxud, Karyaginın adına tarixi Qarabulaq diyarının yeni adı olaraq)

Demək, öz tariximizin araşdırılıb kəşf edilməsində görüləcək işlərimiz çoxdur... Dünyanı sarsıdan İskit, Hun savaqlarının, Batı-Doğu Hun dövlətlərinin, Göytürk dövlətinin, İltəriş Kağan, Kapağan Kağan, Bilgə Kağan, Kül Tekin kimi dövlət başçıları- qəhrəmanların, Tonyukuk kimi dövlət xadiminin, Moyun Çur kimi qəhrəmanın, Qaraxanlı dövlətinin, onun Kaşqarlı Mahmud, Yusif Xas Hacib kimi bolgə- yazarlarının, Fərabı, İbn Sina kimi elm zirvələrinin, Çingiz xan, Batı xan kimi dünya miqyaslı sərkərdələrin, Yasəvi, Yüknəki, Mövlanə, Nəsimi, Nəvai, Babur, Füzuli, Baqi... kimi qələm ustalarının, Sultan Fateh, Şah İsmayıl, İldırım Bəyazid, Sultan Səlim, Teymurləng, Qanuni... kimi hökmdarların, Qaraxanlı, Səlcuq, Göytürk, Osmanlı, Səfəvi... dövlətlərinin haqqında layiq olan romanları, povest və hekayələri yazmışıqmı? O qəhrəmanların daxili aləmi, o savaqların həqiqəti, o dövlətlərin fəlsəfəsi, o eşqlər, tutqular, macərələr... bədii sözün qüdrəti ilə canlandırılıbmı? Bizcə yox, yazılmayıb. Fəqət o tarixin yazılması zərurətdir. (3, s.51)

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, tarixi janrındakı nümunələrimiz tariximizin qədim qatlarının daha dəqiqliklə öyrənilməsinə, bir çox tarixi qəhrəmanlarımızın geniş kütlələr arasında tanınmasına, hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsinə kömək etmişdir. Daha çox da bədii sənət nümunələrinin vasitəsilə populyarlaşan və bu gün şəxs adlarına çevrilmiş tarixi sima adları – Babək, Nizami, Məhsəti, Şirin, Cavanşir, Fərhad, Vaqif... hər şeydən əvvəl, bu tarixi obrazların kütləviləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Dövrün əsl mahiyyətini, doğru-dürüst mənzərəsini, real tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etmək kimi ciddi niyyətlərlə bağlı olan tarixi roman təcrübəsi mühüm, vacib fəaliyyət sahəsidir. Həqiqətən də tariximizin "tədqiqində" və sevdirməsində bədii ədəbiyyat nümunələri, o cümlədən tarixi roman mühüm rol oynayır. Çünki elmi ədəbiyyatlara nisbətən bədii ədəbiyyat daha çox oxunmaqdadır. Beləliklə Vətən sevgisini, torpağa məhəbbəti əks etmək, keçmişin səhifələrinin işığa tutularaq bərpa etməklə canlandırmaq həmişə olduğu kimi bu gün də ədəbiyyatımızın mühüm vəzifələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akif Hüseynli. Həyat və sənət həqiqəti, Bakı, 2001
2. Elçin. Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbi prosesin problemləri, Bakı, Çinar-çap, 2003
3. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Eşqin sözü, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2011
4. Nizami Cəfərov. Tarix və müasir roman – Təhmasib şah romanı, Bakı, Apostrof nəşriyyatı, 2009.s.3-24
5. Hüseynbala Mirələmov. Sonuncu fateh, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2012
6. Yaşar Rzayev. Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə, Bakı, Elm, 2010
7. Yaşar Rzayev. Bədii söz və milli azadlıq şüuru. Bakı, "Nurlan", 2007
8. Yavuz Axundlu. Tarix və roman, Bakı, Yazıçı, 1988
9. Yavuz Axundlu. Tarixi roman yeni mərhələdə, Bakı, Maarif,1998
10. Təyyar Salamoğlu. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı, BQU nəşri, 2008

UOT: 811.512.162.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAF TENDENSİYASI

Vəfa ABDULLAYEVA-NƏBİYEVA

AMEA-Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Baku /AZƏRBAYCAN

vefa.abdulla@mail.ru

XÜLASƏ

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Lakin elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Belə ki, müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir.

Açar sözlər:termin, terminologiya, dialekt sözlər, ümumişlək sözlər, alınma sözlər.

DEVELOPMENT TENDENCY OF TERMINOLOGY IN MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

ABSTRACT

Terminology development trends are directly related to the rapid progress of science and technology, computer science and computer technology. The development trends of the modern Azerbaijani language terminology are divided into two parts, including internal and external resources. In the Azerbaijani language, the terminology base for different fields of science has been formed on the basis on its national words and international terminology taken from Russian and European languages. However, scientific and technical progress, the development of socio-political life have an impact on the continuous change and development of terminological systems. Therefore, it is important to carefully monitor the changes that take place in terminology and to guide the development of terminology correctly. Thus, the fundamental changes taking place within the years of independence of Azerbaijan language dictionary. This is primarily due to the direct connection of the Azerbaijani language with other world languages. Because scientific and technical progress and development of socio-political life influence the terminology changes continuously and development of terminological systems.

Key words: term, terminology, dialect words, general words, borrowed words.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Тенденции развития терминологии напрямую связаны с быстрым развитием науки и техники, информатики и компьютерных технологий. Тенденции развития современной терминологии азербайджанского языка делятся на две части, включая внутренние и внешние ресурсы. На азербайджанском языке терминологическая база для различных областей науки была сформирована на основе ее национальных слов и международной терминологии, взятых из русского и европейского языков. Однако научно-технический прогресс, развитие общественно-политической жизни оказывают влияние на непрерывное изменение и развитие терминологических систем. Поэтому важно внимательно следить за изменениями, которые происходят в терминологии, и правильно управлять развитием терминологии. Таким образом, фундаментальные изменения происходят в годы независимости словаря азербайджанского языка. Это в первую очередь связано с прямой связью азербайджанского языка с другими мировыми языками. Потому что научно-технический прогресс и развитие общественно-политической жизни постоянно влияют на терминологию и развитие терминологических систем.

Ключевые слова: термин, терминология, диалектные слова, общие слова, заимствованные слова.

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənə bilər. Alınma terminlərin yad söz kimi dildə işlənmə məqamı tənzimlənmə tələb etdiyi kimi, dilin öz sözlərinin terminləşmə prosesində də müəyyən tələb və normalar nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı dildə milliliyin qorunmasını təmin etməli, mövcud olan sözlərin terminləşməsi prosesində terminləşən sözün anlayışı nə dərəcədə dolğun ifadə etməsi, onun yeni mənasının cəmiyyət tərəfindən nə dərəcədə qəbul olunması, həmçinin dildə anlaşılmaqlıq yaratmaması əsas şərtlərdən hesab olunmalıdır. Bu baxımdan müasir dövrdə dilin daxili imkanları-istər dialekt sözləri, istərsə də ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, informasiya əsrinin tələbləri, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının müasir cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti, müstəqil həyatda zəruri sayılan ilkin texniki və texnoloji biliklərin tətbiq edilməsi, təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət etməklə, gündəlik məişətdə vacib olan texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi və s. kimi hallar müasir dövrdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafına səbəb olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözləşmə-terminalma prosesini aktivləşdirir. Baş verən siyasi-iqtisadi, texnoloji proseslər dilə yeni terminlərin keçməsinə zəruriləşdirir və bu səbəbdən alınma terminlərin dildə işlənməsi terminoloji leksikanın inkişafının əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan bu gün müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının nəzəri aspektlər üzrə araşdırılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Çünki son dövrlərdə dilimizə çoxlu sayda alınma terminlər daxil olub və olmaqdadır.

Keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınmışdır, müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Dilə daxil olan hər bir terminə diqqətlə yanaşmaq, eyni zamanda bu cür terminləri müəyyən standart və normalara uyğunlaşdırmaq, həm dialekt sözləri, həm də ümumişlək sözlər hesabına termin yaradıcılığı proseslərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranmışdır. Bununla yanaşı termin yaradıcılığı prosesində uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu tip linqvistik proseslərin tənzimlənməsi müasir terminologiyanın əsas vəzifələrindən hesab olunmalıdır. Müasir dövrdə terminlərin Avropa dillərindən birbaşa alınma prosesi üstünlük təşkil etdiyinə görə onların mənimsənilmə üsulları da fərqlənir. Bütün bunlar terminologiyada vacib məsələlərdən hesab olunur və aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir.

- Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına baş verir.
- Dilin daxili imkanları hesabına terminoloji leksikanın inkişafının mühüm hissəsi dialekt sözlərinə əsaslanır.
- Dilin daxili imkanları hesabına baş verən terminoloji leksikanın inkişafının digər hissəsi ümumişlək sözlər təşkil edir və bu proses son dövrlər daha da intensiv xarakter almaqla yanaşı, milli terminologiyanın inkişafına zəmin yaradır.
- Elmi texniki tərəqqi nəticəsində terminoloji leksikada alınma sözlər spesifik xüsusiyyətləri ilə milli terminlərdən fərqlənir.

- Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər fonetik, semantik və qrammatik cəhətdən mənimsənilir. Alınma terminlərin dilin norma və prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurətindən son dövrlər transkripsiya və transliterasiya ilə mənimsənilən terminlər çoxluq təşkil edir.

Müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında iki istiqamət - dilin daxili imkanları və alınmalar əsas götürülmüşdür. Dialekt sözləri və ümumişlək sözlər hesabına yaranan terminlər dilin daxili imkanları hesabına terminoloji leksikanın inkişafında əsas mənbə hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji və peşə-sənət leksikasının inkişafı müxtəlif sahələr üzrə baş verir. Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı isə ümumişlək semantika əsasında, sözlərin ümumişlək mənasını qismən və tam itirərək terminləşməsi prosesi hesabına baş verir. Elmi texniki tərəqqinin müasir dövrdə terminoloji leksikanın inkişafına təsiri, alınma terminlərin mənimsənilmə formaları, tərcümə vasitəsi ilə terminoloji leksikanın inkişafı son dövrlər terminologiyada aktual məsələlərdən hesab olunur.

Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif terminoloji sahələr inkişaf edir və bu inkişaf dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə nəticələnir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesi son dövrlər daha da intensiv xarakter almaqla yanaşı, milli terminologiyanın inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyada anlayışların adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan vasitə dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Beləliklə, dildə işlənən söz elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını qazanır. Daxili imkanlar hesabına termin yaradıcılığı prosesi dialektlər, ümumişlək sözlər hesabına baş verir.
2. Dialekt sözlərin terminləşməsi prosesi nəticəsində dialekt sözlər məhdud məhəlli xarakterli sözdən elmi səciyyəli termin səviyyəsinə yüksəlirlər. Geologiya, iqtisadiyyat, tibb, botanika, zoologiya, idman, memarlıq, torpaqşünaslıq, heyvandarlıq elm sahələrində bu proses qabarıq şəkildə özünü göstərir. S.Sadıqova yazır: "Termin yaradılan zaman dialekt və şivələrdə termini daha dəqiq, konkret ifadə edən sözlərə üstünlük verilməlidir. Anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən yalnız məfhumun mənasını düzgün, tam şəkildə ifadə edəni seçilməlidir. Dialekt və şivələrdə işlənən təsadüfi söz və ifadələr termin kimi işlədilməməlidir. Bu zaman dialektlərdən götürülüb terminə çevrilən sözlərin bu dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı, termin 5yaradıcılığında rolu nəzərə alınmalıdır" [5, səh.114].
3. Azərbaycan dilində terminlərin formalaşması prosesində dialekt və şivələrdən mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bu terminlərin əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir və bu səbəbdən onların böyük qismi qədim dövrlə bağlıdır. Dialekt sözləri hesabına terminologiyanın zənginləşməsi prosesi müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verir. Belə ki, bəzi dialekt sözləri əvvəlki mənasını dəyişmədən, digərləri isə qismən dəyişərək xüsusiləşmişdir.
4. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanın uyğunluğu burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafına zəmin yaradır. Məhz bu səbəbdən, heyvandarlığa aid terminologiyanın zənginləşməsində Qazax, Qarabağ və ya ümumilikdə qərb dialekti, bağçılığa aid terminologiyada Quba dialekti, balıqçılığa aid terminologiyada cənub dialekti, neft və qaz ilə bağlı terminologiyada Bakı, Abşeron dialektləri, ipəkçiliyə aid terminologiyada Şəki dialekti zəngin mənbə sayıla bilər.

5. Dilin daxili imkanları əsasında terminoloji leksikanın inkişafının digər istiqaməti ümumişlək sözlər hesabındadır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi semantik hadisə olub sözün mənasının çoxalması, genişlənməsi, artması yolu ilə baş verir. Ümumişlək sözlərin ilkin məna ilə birgə terminləşmə prosesi ümumişlək sözlərin terminləşmə proseslərinin digər növləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi dedikdə, sözlərin mənasının dəyişməsi nəticəsində yeni vahidlərin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur. "Azərbaycan dilinin ən müsbət xüsusiyyətlərindən biri də eyni səs tərkibinə malik olan sözün bir neçə leksik mənaya malik olmasıdır" [4,səh.53].
6. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində söz hər hansı məna çaları yox, əlavə məna qazanır. Bu tip ümumişlək sözlər terminləşən zaman yeni vahidə çevrilsə də mənasını qoruyub saxlayırlar. Belə ki, söz işləndiyi zaman mahiyyətə dəyişirsə, o, yeni vahid kimi qəbul oluna bilər. Beləcə, ümumişlək sözün mənasında əmələ gələn dəyişiklik onu başqa sözə-xüsusi mənalı termin sözə çevirir. İlkin məna ilə birgə ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi, əslində, həmin sözlərin hələ də tam terminləşməməsi prosesidir. Buna görə də onlar termindən daha çox terminoid anlayışına uyğun gəlirlər. Çünki terminoidlər hələ tam definitiv mənaya malik olmayan tam formalaşmamış, kifayət qədər aydın sərhədləri olmayan anlayışları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu tip sözlər məna dəqiqliyinə malik deyillər və kontekstdən asılıdırlar. Bu qrup sözlərdə çoxmənalılıq və ya hansısa məna çalarına rast gəlmək mümkündür. İlk dəfə terminoid haqda yazan A.D.Xayutin qeyd edir ki, termin terminoiddən heç nə ilə fərqlənmir. Yeganə fərq məna və anlayış əlaqələrinin zəifliyidir ki, bu da onun termin kimi daha az işlək olması ilə əlaqədardır [10,səh.18]. S. D.Şelov və L.M.Alekseyev terminoidləri xüsusi mənalı, amma termin səviyyəsinə yüksələ bilməyən söz adlandırırlar [11,səh.25]. S.V.Qrinev terminoidləri tam formalaşmamış anlayışları adlandıran leksik vahid kimi izah edir [7,səh.15]. V.A.Tatarinovun fikrincə isə terminoid dəqiq olmayan statusa malik xüsusi leksik vahidlərin adıdır [9,səh.23]. A.D.Xayutin isə terminoid anlayışı haqda yazır: hələ termin kimi tam formalaşmayan, terminin bütün spesifik cəhətlərini özündə birləşdirməyən sözlər terminoidlərdirlər [10,səh.86]. Terminologiyanın inkişafında terminin xüsusi mənalı söz kimi formalaşmasının ilkin mərhələlərindən hesab olunan terminoid anlayışı hər hansı məna çalarına malik deyildir, ancaq buna baxmayaraq onlar nə bədii dildə istifadə olunurlar, nə də tam olaraq terminoloji leksikada sabitləşiblər. Terminoidlər keçid mövqeyində dayanırlar. Fikrimizcə, terminoid xüsusi mənalı sözdür və eyni zamanda terminoid termdir, çünki bir çox hallarda işlənmə məqamına görə onlar definitiv funksiya qazanaraq terminə çevrilirlər. Həqiqətən də ilkin mənasını özündə saxlayaraq terminləşən ümumişlək sözlərdə məna fərqləri nəzərə çarpmır. Həmçinin bir çox məqamlarda onların ümumişlək mənası terminoloji mənasından daha işlək və aktivdir. Terminoidlər terminoloji leksikanın inkişafında sözün termin kimi formalaşmasında ilkin mərhələnin göstəricisidir. Müəyyən sahələrə aid olan anlayışları ifadə edən, məna və anlayış əlaqələri sabitləşən, mütəmadi olaraq işlək olan terminoidlər müəyyən vaxt keçdikdən sonra terminə çevrilirlər. Məhz bu zaman onlar hər hansı kontekstdən asılı olmur və xüsusi definitiv məna qazanmış olurlar. Məsələn, *çıxarılma* sözü ümumişlək söz kimi "bir şeyi bir yerdən kənar etmək, xaric etmək", "bir şeyin içərisində olan başqa bir şeyi oradan götürmək", "işdən, vəzifədən, məktəbdən xaric etmə" deməkdir, amma *hüquq sahəsində* terminləşdikdə *çıxarılma* sözü "əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsə onun ölkəni tərk etməli olduğu haqda verilən qərar" anlamını verir [1,səh.473],[2,səh.20]. Göründüyü kimi, *çıxarılma* sözünün termin kimi qəbul olun-

ması üçün ilk növbədə onun müəyyən elmi sahəyə aid olması və burada hər hansı anlayışı ifadə etməsi vacibdir. Çünki termin müəyyən sahənin terminologiyasında mövcud olur. Terminologiyadan kənarında həmin termin mövcud deyil. Termini təyin edən ünsür onun definisiyasıdır. Definisiya isə terminin aid olduğu sahənin anlayışı əsasında yaranır.

7. Son illər çap olunmuş elmi-texniki ədəbiyyatlar və ictimai-siyasi mətbuat vasitələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlər əvvəlki illərə nisbətən daha çoxdur və Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan terminologiyası üçün əsas alınma mənbələrindəndir. Hal-hazırda alınma sözlər üçün aparıcı dil ingilis dilidir. Vaxtilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu hal indi vasitəsiz və daha intensiv xarakter almışdır.
8. Azərbaycan dilinə daxil olan Avropa mənşəli alınma sözlərin birinci böyük hissəsi müasir informasiya texnologiyaları, xüsusən də kompüter və internetdən istifadə ilə bağlıdır. Avropa mənşəli alınmaların ikinci böyük qismi isə ictimai-siyasi və sosial sahələrə aiddir.
9. Azərbaycan dilində alınma terminlər müxtəlif üsullarla dilimizdə mənimsənilmişdir. Linqvistik təhlillərə əsasən son dövrlər alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində transkripsiya və transliterasiya ən çox müraciət olunan vasitələrdir. Bu prinsiplə alınan sözlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Belə ki, ingilis dilində səs-hərflər münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yəni eyni səsi müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərflər də müxtəlif cür oxuna bilir. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya və transliterasiya olunur.
10. Müasir terminoloji leksikanın inkişafında milli dil əsasında formalaşan terminoloji qatla müqayisədə Avropa dillərindən alınmış terminlərin sayı üstünlük təşkil edir. Son dövrlər iqtisadi-siyasi, kompüter-texnologiyası sahələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafı bu sahələrlə bağlı çoxsaylı terminlərin dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur.
11. Alınma terminlər dili zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda onu ağırlaşdırır, öz kökündən ayırır. Bu isə milli dilin xəlqiliyini, onun saflığını zərbə altında qoyur. Bu baxımdan, dünya dillərinin təcrübəsinə əsaslanaraq, alınma terminlərin milli dildə qarşılıqlarının yaradılması zərurəti yaranır. Fikrimizcə, çox işlək olan alınma terminlərin dilə qəbulu məqbuldur, amma az işlənən və dildə qarşılığı olduğu halda yeni alınma terminə və ya sözə ehtiyac yoxdur. Alınma söz və ya termin yeni anlayışla birgə işləklilik hüququ qazana bilər, ancaq bir neçə məna verən alınma terminlər dili ağırlaşdırır. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bu da onların semantikasına əsaslanır. Belə ki, dilimizdə işlənən alınma terminlər ifadə etdikləri mənalarına görə müxtəlifdirlər. Bu baxımdan onları bir məna ifadə edən və bir neçə məna ifadə edən terminlər olaraq qruplaşdırma bilirik:

1. Bir məna ifadə edən terminlər: *admin, autizm, avtokar, banko, botoks, dekholder, devalvasiya, dicey, feysbuk, indeks*;
2. Bir neçə məna ifadə edən terminlər: *anderrayter, apofeoz, brauzer, dekrement, diskont, frontal, imitator, innovasiya, kazus, trafik*;

Elə alınma terminlər vardır ki, onların Azərbaycan dilində qarşılıqları yaradılmışdır məsələn: seleksiya- seçim, kvorum- yetersay, inkrement- addım, klaviş- düymə, kompetensiya- səriştə, korrektor- hamarlayıcı, kvest- güzəşt, presuppozisiya- ön mövqe, registrator- qeydedici, virtual maşın- fərz edilən maşın və s.

12. Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də alınmaların semantik cəhətdən mənimsənilməsidir. Bu tip alınmalar ekstralingvistik amillərlə, xalqın tarixi, elm və texnikanın müvafiq sahəsinin tarixi, ya da ölkədəki ictimai həyat ilə bağlıdır.
13. Elm-texnika inkişaf etdikcə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası tərcümə vasitəsilə zənginləşir. Bu zaman tərcümə olunan mətnin daha anlaşılıqlı olması üçün müəyyən elementlərin məna cəhətlərinin nəzərə alınması labüddür. Bu baxımdan dilimizə daxil olan alınma terminlər tam tərcümə olunan, qarışıq tərcümə olunan və hərfi tərcümə olunan alınma terminlər kimi qruplaşdırılmışdır. Son dövrlər bir çox elmi sahələrdə terminlərin ingilis dilindən tərcümə olunaraq mənimsənilməsi prosesi müşahidə olunur: *administrator-inzibatçı, hot keys- qaynar klavişlər, mause-siçan, drunk mouse-sərxoş (tutqun) maus və s.*[6.səh. 18, 45, 67, 68]

Elm inkişaf etdikcə anlayış və məfhumların sərhədləri də genişlənir. Demək olar ki, terminoloji leksikanın inkişafını araşdırarkən termin, məna və anlayış münasibətləri həmişə aktual olub. Belə ki, söz sərbəstdir, bir neçə mənada işləklik çalarına malikdir. Yalnız elmi anlayış sabitləşdikdə, onun mənası dəqiq və konkret olduqda onu müəyyən olunmuş elmi adla adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Bakı, Şərq-Qərb, I cild, 2006, 744s.
2. *İzahlı statistika terminləri lüğəti*. Bakı, 2010, 702s
3. Qasimov M. *Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları*. Bakı, Elm, 1973. 186 s.
4. Qaziyeva S.Q. *İngilis və Azərbaycan dilində neft terminlərinin lingvistik təhlili, onların formalaşmasında tərcümənin rolu*. Fil.üzrə fəls.elm.dok.nam.dis. Bakı, 2006, 142 s.
5. Sadıqova S. *Azərbaycan dili terminologiyası*. Bakı, Elm, 2011. 380 s.
6. Sadıqova S., Quliyeva S. *İzahlı terminlər lüğəti*. I cild, Bakı, AVROPA, 2015, 242 s.
7. Гринев С. В. *Введение в терминоведение*. Москва, 1993, Изд-во МГУ.
8. Даниленко В.П. *Русская терминология*. Москва, 1977. 246 s.
9. Татаринов, В. А. *Общее терминоведение: энциклопедический словарь*. Москва, Московский лицей. 2006, 527
10. Хаюгин А. Д. *Термин, терминология, номенклатура*. Учебное пособие. Самарканд, СГУ, 1972. 313 с.
11. Шелов, С.Д. *Термин. Терминологичность. Терминологические определения*. СПб. Филологич,Фак.т СПбГУ, 2003.

UOT:81`25

ПРЕДПЕРЕВОДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА – ВАЖНЫЙ ЭТАП ПЕРЕВОДА

Эльвира Магомедовна ИМАНОВА

Азербайджанский Университет Языков

elvira060606@hotmail.com

РЕЗЮМЕ

Данная статья рассматривает на реальном примере предпереводческий анализ как один из самых важных этапов с целью получения адекватного перевода. В указанном примере доказывается, что именно из-за не выполнения этого этапа с самого начала у переводчика возникают проблемы при переводе, которые оказывают влияние на весь процесс получения текста перевода, который невозможно считать удовлетворительным. Кроме того статья ссылается на крупных экспертов в этой области, которые обратили свое внимание на предпереводческий анализ детально описав его. При рассмотрении взглядов этих экспертов относительно предпереводческого анализа можно заметить, что как между российскими, так и между иностранными экспертами нет единого описания этого процесса. Основная задача преподавателя по переводу заключается не только теоретический научить предпереводческому анализу, но и по возможности контролировать его постоянное практическое использование.

Ключевые слова: метатекст, получатель текста, исходный текст, эквивалент.

TRANSALTION ANALYSIS OF TEXT –IMPORTANT STAGE OF TRANSALTION

ABSTRACT

This article is devoted to the translation analysis of text as one of the important stage to get adequate translation on the base of real example. The example proves that precisely missing of this stage from the beginning may be the reason of translators problems during the translation that can affect all process of getting translated text in this case translated text cannot be considered as positive. Furthermore, the article is referring to the biggest professionals in this area; they studied translation analysis of text widely. Observing the ideas of the experts concerning the translation analysis of text it is noted that neither between the russian experts nor the foreign experts exists unique describing of this process. The main teachers' goal is not only to teach theory of how to do translation analysis but control of its application.

Key words: metatext, recipient of text, source text, equivalent.

MƏTNİN TƏRCÜMƏDƏN ÖNCƏ TƏHLİLİ-TƏRCÜMƏNİN ƏSAS MƏRHƏLƏSİ

XÜLASƏ

Bu məqalə real misal üzərində mətnin tərcümədən öncəki təhlilinin adekvat tərcümənin alınmasında ən əsas mərhələsi kimi nəzərdən keçirir. Göstərilmiş misalda sübut olunur ki, məsələn bu tərcümə təhlilinin yerinə yetirilməməsi səbəbindən tərcümə prosesinin başlanğıcında tərcüməçidə problemlər yaranır və bu problemlər tərcümə olunmuş mətnə neqativ təsir göstərərək onu yararsız edir. Bununla yanaşı məqalədə mətnin tərcümə təhlilini dəqiq və detallı araşdıran ekspertlərə istinad olunur. Onların fikirlərini nəzərdən keçirərək qeyd etmək olar ki, nə rus, nə də xarici ekspertlərin arasında bu prosesin yeganə bir təsviri yoxdur. Tərcümə fənlərini tədris edən müəllimlərin əsas vəzifəsindən biri də yalnız nəzəri cəhətdən tərcümə əhlilini öyrətmək deyil, həmçinin onun praktik istifadəsinə də nəzarət etməkdir.

Açar sözlər: metamətn, mətnin qəbul edicisi, məxəz mətn, ekvivalent.

На третьем курсе переводческого факультета испанского языка русского и азербайджанского секторов Азербайджанского Университета Языков в качестве экзаменационного материала по предмету «Компьютерные программы для перевода» была дана статья из газеты «El País». Статья называлась «El fin del profesor 'funcionario'». Материал был посвящен реформе в образовательной системе Испании и не представлял особой трудности,

поскольку не содержал специальной лексики. Однако при проверке текста оригинала студенты обеих групп сделали сразу две ошибки при переводе заголовка статьи. Почти все 24 студента перевели слово «fin» как «цель», а слово «funcionario» имело различные переводы: профессиональный, должностное лицо, чиновник, служащий. Причина ошибки при переводе этих двух слов, которые как уже было отмечено, не относятся к специальной лексике, является не осуществления пошагового процесса перевода и опущение одного из самых главных первых этапов перевода – предпереводческого анализа исходного текста. Студенты переводчики, не прочитав полностью текст оригинал, не поняв, о чем идет речь и не определив стиль текста «неотлагательно» начали перевод с заголовка статьи. Им известны переводы обоих слов: «fin» имеет всего три значения –конец, лимит и цель, а слово «funcionario» одно значение– государственный служащий. По этой причине даже не посмотрев в словарь студенты, зная значения этих двух слов, использовали неправильный их перевод. Конечно, прежде чем приступить к процессу перевода студенты, знакомятся с таким предметом как «Теория перевода», который предоставляет им полную информацию о самом переводе, методах перевода, этапах перевода и т.д., но когда дело касается практики, студенты могут найти множество причин не соблюдения всех правил правильного процесса перевода. И один из моментов, который они пропускает практически всегда - это как уже было отмечено предпереводческий анализ текста оригинала.

По этой причине если речь идет о таком важном этапе перевода, который способен повлиять на весь процесс перевода, на его правильность то следует рассмотреть это вопрос детально вследствие чего целью данной статьи является предпереводческий анализ с точки зрения различных переводоведов. Прежде всего, следует отметить, что само наименование этого процесса имеет два варианта при употреблении: некоторые специалисты называют этот процесс «предпереводческим анализом», а некоторые «переводческим анализом». На наш взгляд логично использовать вариант «предпереводческий анализ» исходя из того положения что этот этап осуществляется до начала процесса перевода и служит в качестве подготовительного.

По мнению И. С. Алексеевой предпереводческий анализ должен начаться со сбором внешних сведений о тексте [1]. Имеется ввиду, что переводчик должен для начала получить сведения об авторе, о дате публикации, о метатексте. Информация об авторе поможет выбрать стиль для сохранения авторской индивидуальности при переводе, дата поможет определиться с правильным выбором лексики и информация о метатексте позволит узнать источник - это может быть отрывок из газетной статьи, энциклопедии, статьи из интернета. Следующий этап это определение источника и реципиента. Говоря об определении источника, И. С. Алексеева подразумевает именно определение реального автора исходного текста как на примере делового письма, которое может быть написано одним человеком, но представлять интересы целой фирмы в этих случаях автором – источником выступает сама фирма. На наш взгляд не следует разделять на два отдельных этапа получения информации об авторе первого этапа и определение источника второго этапа. Уже на первом этапе добычи информации об авторе, студенты понимают, кому относится исходный текст. Определение типа реципиента является одним из основных факторов, влияющих на правильность выбора методов перевода. Третий этап это определение состава информации и её плотности. И. С. Алексеева выделяет четыре вида информации:

- 1) Когнитивная информация содержит сведения о мире. Основной характеристикой такой информации является присутствие терминологии.
- 2) Оперативная информация содержит предписание, распоряжение, имеющие грамматические свойства характерные данному типу информации.
- 3) Эмоциональная информация содержит приветствие, прощание, мнение и оценки, передающиеся при помощи эмоционально окрещенной лексики.
- 4) Эстетическая информация содержит метафоры, эпитеты, игру слов.

Нельзя сказать, что происходит четкое разграничение видов информации. Один и тот же текст может иметь свойства сразу нескольких типов: такие тексты приобретают смешанный характер.

Этому вопросу посвятил раздел своей книги В.Н. Комиссаров [2]. Автор в первую очередь предлагает определиться с целью осуществления перевода и получателем перевода. Перед тем как приступить к переводу переводчик должен понять цель перевода и кем он будет использован. Второй этап анализа состоит из определения типа текста. В.Н. Комиссаров различает два вида текста художественный и нехудожественный. Информативные, деловые, прагматические, специальные тексты он относит к разновидностям нехудожественного текста. Третий этап связан с определением даты и места исходного текста. Определение места, где был напечатан текст оригинал, также считается ключевым фактом при выборе переводческой стратегии, поскольку текст оригинал может содержать информацию, которая может представлять совсем иную культуру. Четвёртый этап предполагает подготовку переводчика к переводу: накопление дополнительной информации и материала по теме перевода при использовании различных источников. В.Н. Комиссаров советует переводчикам выделить размер переводимого материала, так как переводить весь материал сразу не возможно. Этот отрезок чаще всего составляет одно высказывание.

В.Н. Крупнов по-иному рассматривает переводческий анализ [3]. Он не делит этот процесс поэтапно. Для начала он советует определиться с единицей перевода. Вначале он отказывается от принятия слова в качестве единицы перевода, затем приводит в качестве примера Джона Драйдена, основная идея, которого заключается в передачи силы и духа автора. Для этого переводчик должен понять замысел автора, тему и предмет. Следующая единица, которую он рассматривал в качестве единицы перевода, было предложение. Но и идея Дж. Миллера окончательно не была принята. Анализируя различных переводоведов, автор сделал такое заключение: «В зависимости от теоретического подхода к тому, что является единицей перевода, переводящий будет добиваться разных результатов».

И. А. Цатурова и Н. А. Каширина посвятили целую книгу анализу текста под названием «Переводческий анализ текста» [4]. Согласно мнению авторов студентов переводчиков необходимо научить мыслить «по-переводчески», с этой целью следует выработать схему действий при переводе любого типа текста. Последовательность этапов не носит строгий характер, а является ориентиром для действий. Центральное место занимает Аспект А, который состоит из определения жанрово-стилистической характеристики анализируемого текста. Аспект Б «Поверхностно-содержательный уровень предполагает:

1. Сбор внешних сведений о тексте (автор, время создания и публикация, из какого глобального текста он взят и т. п.). Все эти внешние сведения во многом определяют

стратегию перевода. Например, переводя текст, относящийся к началу прошлого века, даже если он и нехудожественный, необходимо прибегать к архаизации, т. е. Отдавать предпочтение устаревающим лексическим и синтаксическим единицам.

2. Понимание общего содержания текста.

Аспект В предполагает анализ текста по следующим параметрам:

3. Ведущая композиционно-речевая форма- КРФ (сообщение, описание, рассуждение).
4. Ведущая архитектура-речевая форма - АРФ (монолог, диалог, полилог).
5. Лексика-синтаксические особенности и преобладающий принцип членения (синтаксические особенности построения предложения, абзаца, СФЕ). Соотношение предложений, абзацев и СФЕ в интерпретируемом тексте. Прагматика такого соотношения. Формально выделяемые отрезки текста: предложения, абзацы; в текстах значительного объема- главы.
6. Общий характер композиции (стереотипная/свободная).
7. Внутритекстовые связи (когезия): формально-грамматические, лексические, логические, ассоциативные связи.
8. Общая связность и целостность текста, и языковые средства, их обеспечивающие. Аспект Г предполагает анализ информационной структуры интерпретируемого текста:
9. Виды информации, представленные в тексте (информация «первого рода», информация «второго рода»), плотность информации, способ ее изложения (эксплицитный/имплицитный). Модальность.
10. Информационная роль стилистических приемов и стилистически маркированных средств языка и отрезков текста. Экспрессивность - «внешняя» и «внутренняя». Тональность - высокая, нейтральная, сниженная. Ритмический рисунок текста.
11. Концептуальная информация интерпретируемого текста. Содержательно-смысловая, прагматическая и эстетическая ценность текста.

Аспект Д предполагает специфические переводческие выводы по следующим параметрам:

12. Ведущая языковая функция/функции(= коммуникативное задание).
13. Типы отправителя и адресата (обобщенный, конкретизированный, конкретный; специалист, неспециалист; возрастная и социальная группа; для художественных текстов - образ автора).
14. Культурный компонент и его значимость.
15. Доминанты и инвариант перевода.

Все эти 15 пунктов взаимосвязаны и взаимообусловлены, что позволяет переводчику начать анализ текста с любого пункта.

Хотелось бы ознакомиться с предложением Christian Nord по поводу переводческого анализа текста [5]. В своей книге «Text analysis in translation» она даёт полное разъяснение этому процессу. Для начала она выделяет внешние и внутренние факторы, свойственные исходному тексту. К внешним фактором она относит:

- 1) отправителя, который использует исходный текст для отправления сообщения кому-либо с целью получения определенного результата;
- 2) интенция, от которой зависит структура и форма текста. Именно отправитель решает, какова будет интенция исходного текста;

- 3) реципиенты, первый тот, кто получает исходный текст, а второй текст на языке перевода;
- 4) средство, при помощи которого сообщение достигает получателя;
- 5) место, которое может иметь двойное значение, так как Christian Nord называя место одним из внешних параметров текста, подразумевает не только место, где был произведён исходный текст, но и место где он будет получен адресатом;
- 6) время свойственно каждому тексту, который был создан в определённый период. Переводчик должен иметь в виду фактор времени прежде всего для того чтобы понять насколько предоставленная информация актуальна. Переводчик должен быть начеку с техническими текстами, поскольку терминология это область, которая постоянно меняется: в употреблении появляются новые термины, происходят новые открытия и т.д. ;
- 7) мотив или причина, которая объясняет, почему отправитель хочет установить коммуникацию с адресатом;
- 8) функция текста, являющаяся коммуникативной функцией выполняется текстом в процессе его производства и получения.

К внутренним факторам относятся:

- 1) тема - играет важную роль при определении когерентности текста, поскольку его наличие уже доказывает этот факт. Тема текста подсказывает переводчику о содержании и о наличии терминологии. При помощи анализа темы переводчик получает информацию о заголовке и подзаголовке. Кроме того тема позволяет переводчику получить информацию, относящаяся к внутренним факторам;
- 2) содержание – денотативное и коннотативное значения слова, поскольку вербальная информация, содержащаяся в тексте, включает не только денотативное, но и коннотативное значение. По этой причине переводчик должен прочитать исходный текст, понять его, а потом создать соответствующий его перевод. Кроме того информация в тексте может быть «реальной» (и для отправителя и для получателя) или «вымышленной» (созданной автором).
- 3) пресуппозиция- основной момент, который нужно принять во внимание когда например получатель не уведомлён о культуре исходного языка. В этом случае переводчик может выразить исходный текст на более высоком эксплицитном уровне понятный получателю;
- 4) структура текста –состоит ли исходный текст из нескольких небольших текстов или переводимый текст является частью одного целого текста. Переводчик должен иметь в виду макроструктуру и микроструктуру текста оригинала, кроме того особое внимание должно уделяться началу и концу текста, поскольку они могут содержать важную информацию для общего понимания текста. Кроме того если текст слишком сложный или в нем нет когерентности, то анализ микроструктуры может предоставить информацию о теме.
- 5) невербальные элементы, к которым относятся фото, иллюстрации, эмблемы и т.д. используются автором для иллюстрирования или насыщения исходного текста. Здесь задача переводчика состоит не только в нахождении этих элементов, но и определить их функцию в тексте;
- 6) лексикон, выбор которого зависит как от внутренних факторов, так и от внешних. Лексикон может выражать принадлежность слова к определенному регистру, коннота-

- ции, морфологическим аспектам, идиомам, степень оригинальности (слова и фразы, созданные автором, осознанное не соблюдение норм), выбор слов;
- 7) структура предложения, анализируемая переводчиком позволит ему определить является ли предложение паратактическим или гипотактическим, сложным или простым, кроме того имеются ли такие синтаксические единицы как апозиопезис, параллелизм, хиазм, риторические вопросы, эллипсис;
 - 8) супrasegmentальное качество, характерное больше поэмам и разговорному дискурсу, чем техническим текстам на письме выражается курсивом или жирным шрифтом, вопросительным знаком, скобками, подчеркиванием, утвердительными словами (на самом деле, фактически), эмфатическим ударением, эллипсом, апосиопесой, структурой темы- ремы, выбором и порядком слов, ономотопея.

Рассмотрение предложенного Christian Nord анализа, позволяет прийти к заключению, что эта модель предпереводческого анализа исходного текста носит детальный и пошаговый характер.

Peter Newmark также не остался в стороне от этого вопроса [6]. Он представил свой вариант предпереводческого анализа, советуя не подвергать представленному анализу все фрагменты исходного текста, а лишь в случае наличия проблемы при переводе:

- 1) прочтение текста – подразумевает два прочтения текста. Первое общее прочтение с целью понимания оригинала при помощи использования энциклопедий, словарей, статей и т.д. Второе прочтение осуществляется для понимания слов как внутри контекста, так и вне контекста. Нужно определиться с использованием обычных слов, то есть, не были ли они использованы в переносном значении или как термин, неологизмами, акронимами, цифрами и измерениями для их правильного переноса с языка оригинала на язык перевода, именами собственными;
- 2) интенция текста, которую возможно понять только при детальном прочтении. Эта интенция может выражаться всего лишь одним словом, которое переводчик должен найти и понять для дальнейшего его правильного перевода и перевода всего текста;
- 3) интенция переводчика, которая зависит от типа исходного текста почти всегда совпадает с интенцией автора. От типа исходного текста и его получателя зависит то, как переводчик переведет этот текст;
- 4) стиль текста Peter Newmark делит на 4 типа: рассказ, описание, аргументация, диалог;
- 5) читатель переведённого текста должен быть учтен при переводе текста, поскольку один и тот же текст может быть переведен читателю из высшего или среднего класса;
- 6) стилистические уровни, выделенные автором: официально-бюрократический, официальный, формальный, нейтральный, неформальный, разговорный, артон, табу. Уровни сложности или обобщенности: простой, всеобщий, поучительный нейтральный, технический, профессионально-технический. По эмоциональности: интенсивный, объективный, ослабленный;
- 7) позиция автора очень важна при переводе, так как переводчик должен понять его этические ценности. Связано ли использование слов автором с контекстом, приняты ли они в его культуре?
- 8) Цель перевода включает следующую информацию, которую переводчик должен учесть: где опубликуется переведённый текст, имеется ли на языке перевода аналог газет, журналов и т.д. языка оригинала, кем является заказчик и его требования,

длинна заголовка, абзацев, наличие подзаголовков. Кроме того переводчик должен иметь информацию о получателе, а именно о его знаниях о теме и культуре, его ознакомленность с использованным языком. Переводчик должен знать переводит ли он для читателя эксперта, не имеющего знаний в этой области специалиста или для не информированного читателя. Но при переводе поэм и указов тип получателя не учитывается;

- 9) Качество и нагрузка текста – два качества, которые должны, приняты во внимание во время выбора метода перевода: качество и нагрузка текста. Под качеством текста Peter Newmark понимает хорошо написанный текст (находятся ли слова на своем месте, минимальная насыщенность в этом случае особое внимание уделяется смыслу, особенно если он трудный, который автор вкладывает в текст и ждет от читателя реакции). Кроме того к характеристике хорошо написанного текста относится синтаксис. К плохо написанным текстам автор относит тексты, в которых использованы слова последней моды и имеющие плохую структуру. Нагрузка текста зависит от автора исходного текста. Если автор является признанным человеком в определенной области и издаёт указ, то этот текст также носят авторитарный характер;
- 10) коннотации и денотации свойственные текстам, хотя денотации слова не художественного текста преобладают над их коннотациями. Использование многочисленных лингвистических средств (полисемия, игра слов, рифма, звуковой эффект) приводит к сложности его перевода;
- 11) последнее прочтение текста оригинала подразумевает нахождение в тексте оригинале неологизмов, метафор, терминов, имен собственных и непереводаемых слов. Непереводаемые слова – это слова, не имеющие точного эквивалента на языке перевода. Переводчик должен выделить слова, которые должны быть проанализированы внутри и вне контекста для определения их семантического поля. Несмотря на то, что контекстуальное значение слова не совпадает с не контекстуальным значением, между ними всегда есть определённая связь.

Возвращаясь к нашей статье предоставленной студентам переводчикам можно прийти к заключению, что причина ошибок сделанных во время перевода заключается в том, что они не сделали и минимум предпереводческого анализа исходного текста. При условии осуществления предпереводческого анализа текста они смогли бы правильно перевести слово «fin» как конец и слово «funcionario» как «обычный». Слово «funcionario» не имело это значение в словаре, но при правильном прочтении целого текста можно понять, что речь идет о новшествах в системе образования Испании, которые приведут к замене обычных преподавателей новыми, функция которых будет отличаться от функций предыдущих. Для реализации адекватного перевода нужно было применить именно слово «обычный», так как суть адекватного перевода заключается в сохранение коммуникативного намерения оригинала. Ещё одной подсказкой для замены значения слова «funcionario» было заключение его в скобки в заголовке статьи, что должно было привлечь внимание студентов переводчиков. Но придерживаясь идеи количества при переводе, а не качество они упустили из виду этот момент. В. Н. Комиссаров очень хорошо сформулировал причину ошибок студентов: «Стратегия переводчика определяет и его общий подход к своей работе: прежде чем начать переводить он внимательно читает весь текст, переводит заголовок после ознакомления с содержанием текста, выписывает значения незнакомых ему слов, делает черновой (дословный) перевод или сразу старается

дать окончательный вариант, читает непереуведенный отрезок вслух сам или какому-нибудь слушателю. Выбор таких действий зависит от знаний и опыта переводчика, однако некоторые компоненты подхода, по-видимому, носят всеобщий характер»[2, стр. 357].

Эту информацию об анализе исходного текста студенты переводчики приобретают на занятиях по теории перевода. Но практика показывает, что наличие у студентов этих знаний не означает их применение во время осуществления перевода. Каждый преподаватель перевода должен следить за исполнением этого этапа и доведения его до автоматического действия. Конечно, делать анализ текста на каждом уроке по переводу не возможно по этой причине преподаватель должен выбрать нужный метод его контролирования. Следует отметить, что представленные варианты предпереводческого анализа текста у некоторых авторов носит очень детальный характер по этой причине его невозможно применять на каждом занятии по переводу из-за отсутствия достаточного времени. Целесообразно предоставить учебный вариант предпереводческого анализа текста применимый только на занятиях по переводу:

- 1) сбор сведений о тексте (автор, место и дата публикации);
- 2) определение жанрово-стилистической характеристики текста;
- 3) лексико-синтаксический анализ текста;
- 4) сбор дополнительной информации по теме;
- 5) определение единицы перевода.

В данном варианте анализа не указан получатель по причине того что переводы на занятиях не носят профессиональный характер и в качестве получателей можно считать самих студентов и преподавателя. Но получатель не должен оставаться в стороне и должен напоминаться студентам.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева Ирина Сергеевна. *Введение в переводоведение*. Издательский центр «Академия», 2004.
2. Комиссаров Вилен Наумович. *Современное переводоведение*. Издательство «ЭТС», Москва, 2002.
3. Крупнов Виктор Николаевич. *Практикум по переводу*. Издательство «Высшая Школа», Москва, 2005.
4. Цатурова Ирина Андреевна. Каширина Наталья Алексеевна. *Переводческий анализ текста*. 2-ое издание. Издательство «Союз», Санкт-Петербург, 2008.
5. C. Nord. *Text analysis in translation. Theory, method, and didactic application of a model for translation –oriented text analysis*, Erudit, Vol. 6, № 2, p.184-190, 1993.
6. Peter Newmark. *Manual de traducción*. 4 edición. Ediciones “Catedra”, Madrid, 2004.

УОТ 37 (094)

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ВЫДАЮЩЕГО ЧЕШСКОГО ПЕДАГОГА–ГУМАНИСТА ЯН АМОСА КОМЕНСКОГО

Сабина ГАДЖИЕВА

АГПУ, преподаватель кафедры «Общей педагогики»

доктор философии по педагогике

hajievasabina@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Ян Амос Коменский, педагог – гуманист, великий ученый, мыслитель, внес несравненный вклад в развитие педагогической науки в целом.

Он является автором многих фундаментальных философских и педагогических трудов, пронизанных духом гуманизма, любовью и уважением к людям.

Педагогическое творчество Я.А.Коменского – огромный вклад в мировую педагогическую науку. Его учебники переведенные на многие языки, получили широкое распространение во многих странах.

Он был новатором в области дидактики. Выдвинутые им идеи, принципы, методы и правила организации учебного процесса – применяются в школах различных стран и в настоящее время. Им раскрыты основные категории педагогики, разработана целостная система школ в соответствии с возрастной периодизацией. Он обосновал классно – урочную систему, особенности и тонкости воспитательного процесса. Коменским был создан образ учителя – гуманиста, который в ответе за подрастающее поколение.

Можно с уверенностью отметить, что взгляды, труды, советы Коменского – это не только история, а в значительной степени и современность. Его работы внесли огромный вклад в развитие современной педагогической науки и всей дидактики.

Ключевые слова: Ян Амос Коменский, педагог–гуманист, «Великая дидактика», метод, «мастерская трудолюбия», обучение, наука.

DAHİ ÇEX PEDAQOQ – HUMANİST YAN AMOS KOMENSKINİN HƏYAT YOLU

XÜLASƏ

Yan Amos Komenski, pedaqoq – humanist, dahi alim, mütəfəkir, pedaqoji elmin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir.

O, bir çox fundamental fəlsəfi və pedaqoji əsərlərin müəllifidir, hansılarda ki, insanlara qarşı humanizmi, məhəbbəti və hörməti nümayiş etmişdir.

Y.A.Komenskinin pedaqoji yaradıcılığı – dünya pedaqoji elminə böyük töhfədir. Onun dərslərləri çoxlu dillərə tərcümə olunub və müxtəlif ölkələrdə geniş yayılmışdır.

O, didaktika sahəsində novator idi. Onun irəli sürdüyü ideyalar, prinsiplər, metodlar və qaydalar tədris prosesinin təşkilində müxtəlif ölkələrin məktəblərində, indiyənə kimi istifadə olunur. O, pedaqogikanın əsas kateqoriyalarını açıqlayıb və uşaqların yaş dövrlərinə uyğun olaraq məktəbin tam sistemini yaratmışdır. Komenski sinif – dərs sistemini yaratmış və eyni zamanda tərbiyə prosesinin incəliklərini vurğulamışdır. O, çox gözəl pedaqoq – humanist surətini yarada bilmiş, hansının ki, böyüyən nəslin tərbiyəsində böyük rolu olmalıdır.

Tam əminliklə demək olar ki, Komenskinin baxışları, əsərləri, məsləhətləri, yalnız tarix deyil, eyni zamanda müasirlikdir. Onun gördüyü işlər, müasir pedaqogika elminin və didaktikanın inkişafında böyük rol olmuşdur.

Açar sözlər: Yan Amos Komenski, pedaqoq – humanist, «Böyük didaktika», «zəhmətkeş emalatxanası», təlim, elm.

THE LIFE PATH OF THE OUTSTANDING CZECH HUMANIST – EDUCATOR JAN AMOS COMENIUS

ABSTRACT

Jan Amos Comenius, a humanist – educator, scientist, made a great contribution to the development of pedagogical science.

He is the author of many philosophical and pedagogical works, permeated with the spirit of humanism, love and respect for people.

Pedagogical creativity J.A.Comenius – great contribution to world pedagogical science. His books have been translated into many languages and are popular in many countries.

He was an innovator in the field of didactics. His ideas, principles, methods and rules of the organization of the educational process are applied in schools and now. He revealed the main categories of pedagogy. He substantiated the class – lesson system and the features of the educational process. He created the ideal image of a humanist – educator.

Comenius, his works, views, advice is not only history, but also the present. His work has made a huge contribution to the development of modern pedagogical science and didactics.

Key words: Jan Amos Comenius, humanist – educator, «Great didactics», method, «master of diligence», training, the science.

Ян Амос Коменский (1592 – 1670) – крупнейший педагог – гуманист, выдающийся общественный деятель XVII века. Педагогическое творчество Я.А.Коменского является большим вкладом в мировую педагогическую науку, в развитии которой заинтересован каждый цивилизованный народ. Интерес к Коменскому всегда рождался в силу общественной потребности.

Ян Амос Коменский родился в Южной Моравии (Чехословакия) в семье, принадлежавшей к общине «Чешских братьев». Чешские братья отрицали сословное и имущественное неравенство, проповедовали отказ от насильственной борьбы, поддерживали протестанство, отстаивали право на национальную независимость [1].

Жизненный путь Коменского тесно связан с трагической и мужественной борьбой чешского народа за свою национальную независимость. Он был среди тех, кто возглавлял общину «Чешских братьев» – прямых наследников традиций национально – освободительного гуситского движения.

В 1604 году на Коменского обрушилось большое несчастье. Эпидемия унесла всю его семью. Осиротевшего подростка взяли к себе родственники в город Стражнице. Школа общины «Чешских братьев» в Стражнице, учеником которой он стал, пользовалась отличной репутацией. Эта школа была проникнута тем же схоластическим духом, но братские школы отличались тем, что в них давались знания, необходимые для практической жизни и трудовой подготовки.

Образование Коменский получил традиционное для того времени – окончил латинскую школу, учился в Гернборнском и Гейдельбергском университетах в Германии. После этого Коменский был проповедником, а затем главой своей религиозной общины, занимался педагогической деятельностью в различных странах Европы – в Чехии, Польше, Венгрии, писал учебники для Швеции. Благодаря своим учебникам, Коменский стал знаменит еще при жизни, по ним учились во многих странах мира. Свое образование он завершил в знаменитом Гейдельбергском университете. Перед отбытием на родину он купил на последние деньги рукопись Н.Коперника «Об обращениях небесных сфер» и вынужден был пешком пройти тысячекilометровый путь домой. После возвращения на родину Коменский принял на себя руководство школой в Пршерове, несколько позднее он был назначен общиной протестантским проповедником в г. Фульнек, где руководил и братской школой. С этого времени в жизни Коменского начинается новый этап. Он с большим увлечением работает в школе, изучает педагогические труды, улучшает свою школу. Становится помощником епископа, женится, у него появляются двое детей. Мирная и счастливая жизнь.

Но с 1612 г. для Коменского начинается период скитаний, потерь и страданий. В этот период протестанты, стоявшие во главе освободительной борьбы Чехии с австро – венгерской империей Габсбургов, были разгромлены, жизнь Коменского, оказалось в опасности. В огне войны сгорел его дом, а чума унесла жизни его жены и детей. Самому Коменскому пришлось несколько лет скрываться в горах, лесах. Вскоре было объявлено о том, что официальной религией в Чехии становится католичество, а протестантам предлагалось покинуть страну. Патриоты родины «Чешские братья» становились беженцами. С 1628 по 1656 г. Коменский и его община «Чешские братья» находили приют в г. Лешно (Польша). В эти годы Коменский становится одним из руководителей общины, его также избирают ректором гимназии. Здесь он написал в 1628 г. на чешском языке известную книгу «Материнская школа» (издана впервые в 1657 г.), получившую большую популярность в XIX в., с тех пор она много раз переиздавалась. Коменский прославил свое имя, создав знаменитый учебник «Открытая дверь к языкам» (1631). В ней было представлено 100 небольших рассказов из различных областей знания на родном и латинском языках.

Коменский живет в изгнании в большой нужде. Семья, которую он вновь создал, нуждается. Но его поддерживает мечта о том, что настанет время и он возвратится на родину, чтобы вернуть ей потерянный покой и радость. А воссоздать счастье родине помогут школы и воспитание молодежи. «Ибо если мы хотим иметь благоустроенные города, школы, жилища, надо прежде всего основать и благоустроить школы».

Еще на родине Коменский начал разрабатывать «Дидактику», предназначенную чешскому народу. Надеждой на ее окончание он жил и в трудные годы, взявшись за труд.

В 1632 г. в Лешно Коменский заканчивает свой главный педагогический труд, который назвал «Великая дидактика», содержащий универсальную теорию учить всех всему, написанный первоначально на чешском языке и только позднее опубликованный в переводе на латинский язык [2].

Он стал обдумывать свою новую идею – создание «Пансофии» (пансофия – знание всего, всеобщая мудрость). Основная идея пансофии Коменского – воспитание нового высоко-нравственного человека знаний и труда.

Коменский в своих теоретических трудах по вопросам обучения и воспитания детей («Материнская школа», «Великая дидактика», «Новейший метод языков», «Пансофическая школа» и др.) рассмотрел в основном все педагогические проблемы.

Он рассматривал воспитание в качестве одной из важнейших предпосылок установления справедливых отношений между людьми и народами. Эта идея проходит красной нитью через его главный труд «Всеобщий совет об управлении дел человеческих», одну из частей которого он назвал «Пампедией» - «Всеобщим воспитанием», где он развивает мысль о том, что воспитание и образование человека не заканчивается после выхода из школы. Школьное воспитание и образование должно готовить юношество к будущему самовоспитанию и образованию.

В ходе реорганизации школьного образования наряду с другими трудами им были написаны «Пансофическая школа» и «Мир чувственных вещей в картинках». Коменского можно считать родоначальником всех иллюстрированных букварей. Он в своем мире чувственных вещей в картинках дал как бы «живописную азбуку», т.е. изображение различных животных [3].

В 1658 г. «Мир в картинках» был напечатан и быстро распространился во многих странах Европы. Это был первый учебник, в котором реализован принцип наглядности, обучение словом связано с предметами, с наглядным образом.

Коменский признает божественное происхождение природы и человека. Вершина божественного творения, «чистейший образец своего создателя» – человек. Он есть «самое высшее, самое совершенное и превосходнейшее творение» («Великая дидактика») это микрокосмос в макрокосмосе. Человек, созданный Богом по своему образу и подобию, обладает его качествами, в нем заложены исключительные и безграничные возможности и задатки [4].

В своих работах: «Великая дидактика», «Предвестник всеобщей мудрости», «О культуре природных дарований» и др. Коменский излагает свои взгляды на окружающий мир [5].

Характеризуя познание мира в его единстве, Коменский намечает такую последовательность: человек прежде всего должен знать, что что-либо существует (ознакомление), далее – что это такое по своим свойствам и причинам (понимание), и наконец, знать, как использовать свое знание. Отсюда вытекает представление Коменского о том, чему должны учить школы: 1) теории, 2) практике. Этим путем можно воспитать пансофа – мудреца, а мудрость есть искусство жизни.

Коменский называет школу мастерской человечности, мастерской гуманизма. Обучать детей целесообразнее в школах, а не в семье. В школе молодежь совершенствуется нравственно, поэтому школа является мастерской гуманности и истинной человечности. Это учреждение, где учащиеся готовятся к труду, к жизни, это «мастерская трудолюбия».

Образование должно происходить весьма легко и мягко, как бы само собою – без побоев и принуждения.

Весь цикл воспитания и образования человека, по замыслу Коменского, должен распределяться на четыре периода по шесть лет каждый. Ступени школьной системы: Материнская школа – для детства (с 0 до 6 лет); школа родного языка, элементарная школа – для отрочества (от 6 до 12 лет); латинская школа – для юношества (от 12 до 18 лет); академия – для зрелости (от 18 до 24 лет).

Для материнской школы Коменский составил методическое руководство о том, как благочестивые родители частью сами, частью с помощью нянек должны заботиться о детях.

В школе родного языка каждого нужно учить тому, без чего нельзя обойтись в жизни: уметь бегло читать на родном языке печатный или рукописный текст, уметь писать, считать и уметь петь. Дети здесь познакомятся с различными ремеслами.

В латинской школе обучение следует начать с родного языка, затем еще какие – либо иностранные языки, физика, география, естествознания, математика. Традиционные «семь свободных искусств», мораль – составляют программу латинской школы.

Величайшей заслугой Коменского является открытие им и разработка вопроса о **классно-урочной системе занятий**. Это система предполагает: неизменный состав учащихся одного возраста; проведение занятий в точно определенное время по расписанию; одновременную работу учителя со всем классом по одному предмету.

Занятия необходимо проводить по 4-6 часов, после каждого часа перерыв. Начинать обучение нужно в детстве: «образование человека нужно начинать в весну, т.е. в детстве, ибо детство изображает собой весну, юность – лето ...» и т.д. Коменский рекомендует за-

ниматься только в школе. «На дом ничего не следует задавать, кроме того, что имеет отношение к развлечениям». Так как школа называется мастерской, именно здесь и следует добиваться успехов в науке.

В «Великой дидактике» определены четыре основных общих требования к обучению: успешность обучения достигается при условии, если учить вещам раньше слов; начинать учить от простейших начал, доходя до сложных. Легкость обучения достигается, если обучение начнется в раннем возрасте; учитель в преподавании следует от более легкого к более трудному, ученики не перегружаются знаниями; изучаемое в школе увязывается с жизнью. Основательность обучения предполагает, что ученики станут заниматься действительно полезными вещами и все изученное будет закрепляться постепенными упражнениями. Быстрота обучения возможна тогда, когда все преподается основательно, кратко и ясно, когда сегодняшнее закрепляет вчерашнее, а занятия в классе ведет со всеми один учитель.

Одним из важнейших звеньев дидактики Коменского являются дидактические принципы, те положения на которые опирается обучение (Это следующие принципы: наглядность; последовательность и систематичность; прочность усвоения учебного материала; самостоятельность и активность).

Наглядность предполагает усвоение учащимися знаний путем наблюдений за предметами и явлениями, т. е. благодаря чувственному восприятию. Сформирован принцип наглядности так: «... пусть будет для учащихся золотым правилом: все, что только можно, предоставлять для восприятия чувствам, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, подлежащее вкусу – вкусом, доступное осязанию – путем осязания». Только личное наблюдение и чувственное доказательство могут стать основой истинного знания, а не словесное, вербальное обучение. Итак, золотое правило дидактики – наглядность.

Последовательность и систематичность. «Ум в познании вещей идет постепенно», поэтому «обучение должно вестись последовательно». Это значит, что все последующее в обучении необходимо основывать на предыдущем, соединяя эти части раскрытием причины связей.

Прочность усвоения учебного материала. Этот принцип не является новым в педагогике, еще Конфуций и древние греки считали необходимым добиваться прочности изучаемого в школе, для чего нужны постоянные упражнения и повторения. «Пусть в школах, – рекомендует Коменский, учатся писать, упражняясь в письме, говорить – упражняясь в речи, петь – упражняясь в пении, чтобы школы были не чем иным, как мастерскими, в котором кипит работа».

Самостоятельность и активность. По Коменскому нужно, чтобы «каждый ученик все изучал сам, собственными чувствами», обдумывал самостоятельно и применял знания на практике. Так как «семена знания» присущи всем людям от рождения, остается только побудить ученика к самостоятельности и руководить им. Демократизм, гуманизм, народность – важнейшие черты педагогической теории Я.А.Коменского [6]. В своем труде «Великая дидактика» он призывает всех учить всему, учить верно, быстро, добротнo и всесторонне.

По мнению Коменского учитель – это самая превосходная должность под солнцем. Он является душой и сердцем воспитания. От него зависит будущее мира. Должность учи-

теля ответственно и высоко, от него зависит благополучие каждого ребенка и всего человечества. Он «должен быть не только руководителем своих питомцев, но также другом их». В таком случае учитель будет не только обучать детей, но и воспитывать их.

В 1648 г. скончался главный епископ «Чешских братьев», на эту должность предложили Коменского. С согласия общины Коменский принял приглашение. Он отправился с семьей в Венгрию. В Венгрии было создано 10 оригинальных работ как методических, так и общепедагогических. Тем временем положение общины в Лешно ухудшилось. Для предотвращения распада общины Коменского вызвали из Венгрии. Однако Лешно в 1656 г. оказался в центре военных действий. Община «Чешских братьев» распалась, и Коменский, подобно другим, должен был спастись бегством. Его дом сгорел, а вместе с ним погибла большая часть книг и рукописей. Коменский нашел убежище в Амстердаме.

В Амстердаме при поддержке одного из покровителей и сената в 1657 г. было издано полное собрание его работ по вопросам обучения, в том числе «Великая дидактика». Был опубликован ряд работ по вопросам религии, среди них духовное завещание Коменского «Единственно необходимое, а именно знание того, что нужно людям в жизни, смерти и после смерти». В конце жизни Коменский напишет: «Вся моя жизнь проходила в скитаниях и не было у меня родины, никогда и нигде не находил я себе прочного приюта». В Амстердаме с ним были сын и дочь. Коменский скончался 15 ноября 1670 г. и похоронен близ Амстердама.

Коменский был основоположником педагогики нового времени. В его трудах по вопросам обучения и воспитания подрастающего поколения были рассмотрены все основные педагогические проблемы.

Отличительной чертой педагогических воззрений Коменского было то, что он рассматривал воспитание в качестве одной из виднейших предпосылок установления справедливых и дружественных отношений между людьми и народами.

Во всем учении Коменского прослеживается его гуманистический подход к человеку, к образованию. Его религиозное образование и уклад жизни повлиял на всю систему образования, созданный этим выдающимся педагогом.

Мудрая и гуманная педагогика Коменского не сразу нашла свое воплощение. Некоторые его сочинения получили признание и широко распространились еще при жизни педагога, что сделало его имя известным. Но мир вскоре забыл его, как забыл и его могилу, а его сочинения разрозненные и рассеянные по свету, преследуемые и скрываемые, подвергались оскорбительным нападкам. Так было двести лет.

XIX век вновь открыл Коменского, и его мысли не только разлетелись по свету, но и нашли широкое использование. Сочинения Коменского признали гениальными, а его самого причислили к ряду самых великих мыслителей человечества. Через века люди признали, как прав он был, желая использовать воспитание для преобразования жизни, для достижения всеобщей гармонии. Продолжается жизнь педагогических идей Коменского и сегодня. Мир склоняется перед человеком, который не переставал проповедовать всеобщее счастье и радость и никогда не уставал бороться за них.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаета М.Ф. «История педагогики», М.: Просвещение, 1974, 447с.
2. Коменский Я.А., Великая дидактика, Избр. пед. соч. М.: Учпедгиз, 1989, 309с.
3. Коменский Я.А., Мир чувственных вещей в картинах, М.: 1954, 350с.
4. Коменский Я.А., Избранные педагогические сочинения в 2-х томах, Т.1, М.: Педагогика, 1982, 656с.
5. Джурицкий А.Н., История педагогики и образования, Изд. Владос, 2006, 400с.
6. Лордкипанидзе Д.О., Я.А.Коменский: [к 365-летию со дня рождения]. Наука и жизнь, 1957, №4, 58с.

UOT:81\25

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA TARİXİ HADİSƏ VƏ BEYNƏLXALQ QURUMLARIN ROLU

Natiq ADİLOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nadilov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Tarixi hadisələr və onların nəticələri hər bir sahəyə olduğu kimi tərcümə sənətinə də həmişə öz təsirini göstərmiş və qədim zamanlardan öz aktuallığını qoruyan bu sahə müxtəlif dövrlərdə inkişaf tempinə görə fərqlənib. Müxtəlif dinlərin yaranması, yayılması, müqəddəs kitabların geniş oxucu kütlələrinə çatdırılma ehtiyacı tərcümə sənətinin yeni müstəviyə keçməsinə zəmin yaradıb. Sonrakı illərdə tərcümə məktəblərinin yaradılması, tərcümə olunan elmi qaynaqların linqvistik və tərcümə nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən təhlili tərcümə elminə və bu sahənin elmi əsasının yaranmasına töhfə verib. Son iki əsrdə beynəlxalq qurumlar və siyasi hadisələr tərcümə sənətində yeni forma və yanaşmaların yaranmasına xidmət edib. Məqalədə qeyd olunan hadisələrin tərcümə sənətinin inkişafına təsirləri faktların göstərilməsi ilə təqdim edilib.

Açar sözlər: tərcümə, tarixi hadisə, inkişaf, din, dil, sinxron tərcümə.

THE ROLE OF HISTORIC EVENTS AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE ART OF TRANSLATION

ABSTRACT

Historic events and their results affected the art of translation as they do in other fields, and this field, which has always kept its actuality since ancient times, differed in terms of its development speed in different periods. After the births of different religions, their expansion, and the need of majority of people for sacred books of these religions created a condition in which translation art transferred to a new plane. In following years, creation of translation schools and the analysis of translated documents from linguistic and translation theory points of view contributed to the formation of scientific base of this area. The last two centuries have served to the formation of new forms and approaches to the translation. The article presents the effects of mentioned historic events by under lining the facts

Key words: translation, historic event, development, religion, language, simultaneous translation.

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ АБСТРАКТНОГО ИСКУССТВА ПЕРЕВОДА

РЕЗЮМЕ

Исторические события и их результаты повлияли на искусство перевода, как и в других сферах, и эта сфера, которая всегда сохраняла свою актуальность с незапамятных времен, отличалась с точки зрения ускорения ее развития в разные периоды времени. После возрождения разных религий, их расширения и потребности большинства людей в священных книгах этих религий создало условие, при котором искусства-перевода переходит на новый план. В последующие годы, открытие переводческих школ и анализ переведенных документов с точки зрения теории лингвистики и перевода способствовали формированию научной базы в этой области. Последние два столетия послужили формированию новых форм и подходов к переводу. В статье представлены последствия упомянутых исторических событий, подчеркивая факты.

Ключевые слова: перевод, историческое событие, развитие, религия, язык, синхронный перевод.

1. Giriş

Tərcümə sənəti dünyada ən qədim sahələrdən biridir və bəşəriyyətdə fərqli dillərin müşahidə olunması fonunda tərcümə prosesi ortaya çıxmışdır ki, bu da qeyd edilən sənətin başlama vaxtının qədim tarixə kimi getdiyinin göstəricisidir. Bildiyimiz kimi yazı şifahi nitq ilə müqayisə-

də daha gec ortaya çıxıb və ona görə də tərcümə ilk etapda şifahi olaraq icra edilib. Müxtəlif dilləri danışan insanlar bir-birləri ilə qonşuluq münasibətlərində olublar və təbii ki, ortaq maraqlar, təhlükə, ticarət, müharibə və sair kimi məsələlər ilə bağlı ünsiyyət ehtiyacları ortaya çıxıb. Bütün bunların nəticəsində tərcümə zərurəti yaranıb və uzun bir keçmişə malik olan tərcümə prosesi bir elm sahəsi kimi formalaşmış və hadisələrin tarixi inkişaf fonunda yeni məcralara qədəm qoyub.

Yazının kəşf edilməsi və təkmilləşməsi bütün elm sahələrinin inkişafına təkan vermişdir və bu da öz növbəsində tərcümənin yeni mərhələyə qədəm qoymasına, yəni yazılı tərcümənin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ilk yazılı tərcümə nümunələrinə qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Qədim Şumer eposu Gilqamışdan bəzi parçalar bir neçə dilə tərcümə olunmuşdur. [1, səh.7] Tərcümə prosesi üçün ən vacib ünsürlərdən olan lüğətlər də qədim zamanlarda hazırlanmağa başlanılıb. Bunun sübutu olaraq bir neçə il əvvəl İtalyan arxeoloqlar tərəfindən Orta Şərqdə qədim Ebla şəhərində təxminən 6000-10000 il bundan əvvəl hazırlanması ehtimal edilən lüğətin tapılmasını qeyd etmək olar. Təbii ki, bu lüğət gil lövhə üzərində yazılıb və vergi yığımı üçün müxtəlif dillərə aid sözlər yazılıb. [2, səh.5]

Elmin inkişafı yeni çağırışlar ilə nəticələndiyi üçün tərcümə prosesi də təkmilləşmə yolunda tarixi hadisə və proseslərin təsirinə məruz qalıb. Müxtəlif ədəbi, dini və sənaye prosesləri nəticəsində tərcümə sənətinin də inkişaf tempi formalaşmış və xalqların və cəmiyyətin nailiyyətlərinə öz töhfəsini verib.

2. Tədqiqat metodu

Məqalənin adından da göründüyü kimi burada tərcümə sənətinin tarixi hadisələr, eləcə də beynəlxalq qurumların yaranması ilə münasibətdə yeni inkişaf yoluna qədəm qoyması izah edilir və ona görə də hadisələrin araşdırılması və tərcümə sənətinə və elminə verdiyi töhfə baxımından sistemləşdirilməsi üçün təhlil və nəzəri-praktiki təcrübələr əsas götürülmüşdür. Mövzu ilə bağlı hadisələrin çox olması səbəbindən çox ciddi əhəmiyyət kəsb edən hadisələr ilk növbədə nəzərə alınmaqla qismən tarixi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

3. Tədqiqat işinin müzakirəsi

Artıq qeyd etdiyimiz kimi tərcümə insanlar arasında fərqli dillərin ortaya çıxması nəticəsində sivilizasiyanın elə ilk illərindən vacib bir proses olaraq əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Bu gün tərcümə universal bir xarakter daşıyır və insan fəaliyyəti üçün qaçılmaz bir amildir. Təbii ki, tərcümə ilk vaxtlarda bu gün olduğu kimi ciddi bir səviyyədə qəbul edilməyib və tarixin müxtəlif mərhələlərindən sonra texnoloji inkişaf nəticəsində artıq kiçik bir kənd halına gəlmiş dünyada əsas ünsiyyət elementi kimi qaçılmaz bir amildir.

Müxtəlif araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxan məlumatları sistemləşdirib belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tərcümə sahəsində fəaliyyətlər ilə bağlı dünya tarixində 3 əsas mərhələ var. Birinci mərhələ Xristianlıq dövrünün başlaması ilə əlaqəlidir. Bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti bir çox məşhur dillərin (əsasən latın, yunan, İvrit və Arami dilləri) Xristian sivilizasiyasının formalaşmasında qarşılıqlı münasibətdə olmasıdır. İkinci mərhələ İslam dinin yaranması və İslam mədəniyyətinin geniş yayılması nəticəsində alimlərin əsərlərinin müxtəlif dillər sistemində yazılması və tərcüməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Son mərhələ isə tərcümənin mahiyyət etibarı ilə yeni müstəviyə qədəm qoyduğu müasir dövr olaraq qiymətləndirilə bilər.

Təbii ki, bunlar əsas mərhələlərdir və o demək deyil ki, başqa dövrlərdə tərcümə inkişaf etməyib və ya ciddi hadisələr nəticəsində xüsusi mahiyyət kəsb etməyib. Tərcüməçilər həmişə eh-

tiyac olunan insanlar olublar və tarixi qaynaqlara istinad etsək deyə bilərik ki, hələ Qədim Misirdə fironların saraylarında olan mirzələr həm də tərcüməçilər olublar. [2, səh.6] Yuxarıda qeyd olunan mərhələlər daha böyük müstəvidə ələ alındıqda görürük ki, tərcümə sənətinin inkişafına daha böyük töhfə verib.

Mərhələlər ilə bağlı bir az daha geniş məlumat vermək məsələnin qavranılması baxımından vacib ola bilər. Danılmaz bir faktdır ki, tərcümə tarixi din ilə çox sıx bağlıdır. Bu baxımdan dinlər bütün xalqların həyatında çox ciddi yer tutur və bu dinlər sırf dil ilə də əlaqəlidir. Hər bir xalqın dili onlar üçün çox vacibdir və müqəddəs kitabların, yazıların tərcüməsi bu çərçivədə xüsusi məna daşıyır. Çox qədim zamanlardan artıq müqəddəs kitabların tərcüməsi həyata keçirilməyə başlanılıb. Bu məsələ ilə əlaqəli ən gözəl nümunə Septuagintadır. Septuaginta (latın dilində septuaginta – yetmişlərin tərcüməsi; qısaca LXX kimi göstərilir) - b.e.ə. III-II əsrlərdə həyata keçirilmiş Tanaxın (Əhdi-Ətiqin) yunan dilinə ilk tərcüməsidir.[3] Mənbələrdə deyilir ki, bu müqəddəs kitabın yaradıcıları dünyanın müxtəlif guşələrinə yayılır və kitab müqəddisliyini qorumaqla yanaşı digər dillərdə danışanlar üçün anlaşılmaz qalır. Ona görə bu müqəddəs mənbənin tərcümə olunması məsləhət bilinir ki, insanlar tərəfindən unudulmasın. Septuaginta sonrakı illərdə Xristianlığın inkişafına ciddi təsir göstərir. Demək ki, Septuaginta tərcümə tarixi nöqteyi-nəzərindən çox ciddi hadisədir və dinin yayılması kimi tarixi prosesin nəticəsində ortaya çıxır və dini tərcümə tarixində xüsusi qeyd edilən hadisələrdəndir. Tərcümə nəzəriyyəsi baxımından təhlil edildikdə burda orijinal mətnin sözbəsöz tərcüməsi ilə yanaşı mənaya əsaslanan (idiomatik) tərcümənin elementləri mövcuddur.[4]

Bu dini tərcümə ənənəsi Xristianlıq dövründə artıq daha yeni mərhələyə qədəm qoyur. Müqəddəs dini kitab olan Bibliyanın tərcüməsi ənənəsinin və elmi əsasının formalaşması tərcümə sənətinin inkişafına xüsusi təsir göstərir. Bu kitab ortaya çıxdığı elə ilk vaxtlardan tərcümə olunub və 2017-ci ilin oktyabrına kimi olan məlumatlara əsasən 670 dilə tərcümə olunub. [4] Bu statistik məlumatın özü bu hadisənin tərcümə tarixi baxımından əhəmiyyətini bariz şəkildə vurğulayır. Bu mövzuda Müqəddəs Cerom (Saint Jerome, 347-419) xüsusi vurğulanmalıdır. O, Bibliyanın yunan və ibrani dillərində olan versiyalarını Latın dilinə tərcümə edir (onun ölüm tarixi olan 30 sentyabr indi dünyada Beynəlxalq Tərcüməçilər Günü olaraq qeyd edilir - N.A.).

Xristianlığın geniş vüsət alması Bibliyanın daha çox oxucu kütləsinə çatdırılması ehtiyacını ortaya çıxarır. Bu hadisə də öz növbəsində tərcümənin daha fərqli dillərdə həyata keçirilməsinə səbəb olur və Bibliyanın tərcüməsi orta əsrlərdə də ənənə halını alır. Slavyan dünyasına bu kitabı çatdırmaq üçün iki qardaş Müqəddəs Kiril və Müqəddəs Metodius yunan əlifbası əsasında yeni əlifba yaradırlar və bu da Kiril əlifbasının ortaya çıxmasına səbəb olur. [2, səh.8] Martin Luterin alman dilinə tərcümə etdiyi bu müqəddəs kitab 1522-ci ildə dərc edilir. Bu tərcümə 1526-cı ildə Cakob Lizvelt tərəfindən Bibliyanın alman dilinə ilk tam tərcümə olunmasına ciddi təsir edir.[6, səh.120]

Xristianlıq dinin ortaya çıxması, yayılması və geniş insan kütləsi tərəfindən qəbul edilməsi nəticəsində dinitərcümə daha böyük müstəvidə əhəmiyyət qazandı və bu baxımdan bu tarixi hadisənin tərcümə elminin təkmilləşməsinə ciddi töhfə verməsini qəbul etmək mütləqdir.

Tərcümə sənətinin inkişafına təsir göstərən hadisələrdən danışdıqda 12-13-cü əsrlərdə İspaniyanın Toledo şəhərində yaranmış Toledo Tərcümə Məktəbindən mütləq bəhs etmək lazımdır. İslam dininin yaranması ilə elmin inkişafı xüsusi mərhələyə qədəm qoydu və İslam alimləri tərəfindən müxtəlif mövzularda minlərlə kitab qələmə alındı. Toleda mültikulturalizm mərkəzi kimi mühüm şəhər idi və həmin dövrdə üç dinin nümayəndələri dinc şəkildə fəaliyyət

göstərirdilər. Toledo şəhəri müsəlmanların idarəçiliyində olduğu vaxtdan bir elm mərkəzi kimi nüfuz qazanmağa başlamışdı və İslamın “Qızıl dövründə” filosof və alimlərin əsərlərinin ərəb dilinə tərcümə olunması ənənə halını aldı. Bunlar ilə yanaşı ərəb dilində minlərlə cild əsər latın və Avropanın müxtəlif dillərinə tərcümə olundu. [7, səh.87] Bu proses bəzi alimlərin fikrinə görə Yeni Dünyanın kəşv olunmasına bərabər bir hadisədir. Hadisələrin inkişafı fonunda tərcümə mühüm əhəmiyyət kəsb edib və ərəb və Avropa dillərinə minlərlə kitab tərcümə olunur və elmin inkişafında heyrətamiz dərəcədə fərq nəzərə çarpır. Tədqiqatçı Mori Sofer öz əsərində bu mərhələni xüsusi qeyd etməklə Toledo Tərcümə Məktəbinin əhəmiyyətini belə qeyd edir: “Əgər bu tərcümə məktəbi olmasaydı dünyamız indiki vəziyyətdə olmazdı. Bu şəhərdə edilən elmi araşdırmalar olmasaydı Kolumb Amerikanı kəşf edə bilməzdi. Toledo məktəbinə İtaliyadan, İngiltərədən, Almaniyadan və İspaniyadan çox mötəbər tərcüməçilər cəlb olunmuşdu. Bu tərcüməçilər eyni şəhərdə həm İslam, həm də Xristian mədəniyyətləri ilə tanış olduqları üçün mövzuların tərcüməsində çətinlik çəkmirdilər.” [2, səh.12]

Təbii ki, bu mərhələlər sadəcə dini kitabların tərcüməsi ilə səciyyələnir və burada həmin dövrdə və sonrakı illərdə orataya çıxan ədəbi-fəlsəfi və elmi qaynaqların tərcüməsinin geniş vüsət alması vurğulanmalıdır. Eyni zamanda bu hadisələr sonrakı illərə kimi davam etdi, tərcümə sahəsində yeni yanaşmaların ortaya çıxması ilə nəticələndi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki əhəmiyyətli dinin ortaya çıxması və yayılması həmin dinlərin müqəddəs kitablarının ilk mərhələdə latın dilindən yunan dilinə və eləcə də ərəb dilindən Avropa dillərinə tərcümə edilməsi ilə başlasa da Orta əsrlərdə və sonrakı illərdə daha fərqli dillərə tərcümə olundu. Bu qəbildən Qurani-Kərimin tərcüməsi ayrı mövzu və nəzəri yanaşma olaraq xüsusi tədqiqat mövzusu. Professor Qılıncxan Bayramov öz kitabında bu mövzuya toxunaraq məsələ ilə bağlı çətinlikləri geniş oxucu kütləsinə çatdırıb. [1, səh.128-141]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Roma və Osmanlı kimi geniş coğrafi əraziləri əhatə edən İmperiyalar tərcüməçilərin xüsusi sahələrdə ixtisaslaşmasına rəvac verib. Belə ki, hər iki imperiya ərazilərini genişlətdikcə yeni milli azlıq və xalqlar ilə ünsiyyət ehtiyacı və eyni zamanda müttəfiqlik məsələləri ortaya çıxırdı. Artıq həmin dövrlərdə tərcüməçilik rəsmi məqam kimi nəzərə alınır və Roma İmperiyasında tərcüməçilərin bəzilərinə baş tərcüməçi statusunun verilməsi halları tarixdə bilinən məsələlərdəndir. [8, səh.8-9] Osmanlı İmperiyasında tərcüməçilər xüsusi hörmətə layiq görülürdülər və bəzi dilmanc və tərcüməçilərin əcnəbi mənşələrinə baxmayaraq onlara saqqal saxlamaq və at belində gəzmək icazəsi verilirdi. XVI əsrdə tərcüməçilər üçün hətta ayrıca məscid də tikilmişdi. [9, səh.49] Bütün bu hadisələr də, əlbətdə tərcüməyə olan marağın artmasına və tərcüməçilərin sayında artımın olmasına səbəb olurdu.

Tərcümə sənətinin inkişafı və tarixi hadisə və proseslərin təsiri nəticəsində yeni meylərin yaranmasından danışdıqda XX və XXI əsrləri xüsusi qeyd etməliyik. XX əsrdə iki Dünya Müharibəsi baş verdi ki, bunların nəticəsində siyasi, isqtisadi və ideologiya olaraq qütbləşmələr yandı, yeni müstəqil ölkələr xəritələrdə əks olunmağa başladı. Ən əsası Beynəlxalq Qurumların yaranması və bunlar vasitəsi ilə mütəmadi görüşlərin keçirilməsi tərcümə sənətinin inkişafına ciddi təkan verdi.

XX əsr sinxron tərcümənin ortaya çıxması və geniş istifadə olunması ilə tərcümə tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir vaxtdır. Sinxron tərcümə nətiq və tərcüməçinin eyni anda danışması və vaxt itkisi olmadan tərcümənin icra edilməsidir. Birinci Dünya Mübaribəsində və sonrakı illərdə Millətlər Liqasında görüşlər ardıcıl tərcümə formasında və əsasən ingilis və fransız dillərində həyata keçirilirdi. Ardıcıl tərcümədə natiqlər danışdıqdan sonra susur və dilmancılar həmin hissəni hədəf dilə tərcümə edirdilər. Bu, göründüyü kimi müəyyən mənada

vaxtın daha da uzanmasına səbəb olurdu və nəzərə alsaq ki, tərcümə bir neçə dilə edilirdi, onda prosesinin nə qədər uzandığını təsvir etmək elə də çətin deyil. Nümunə üçün deyim ki, 1919-cü ildə Cenevrə Sülh Konfransında konfrans otağı yarım dairəvi formada dizayn edilmişdi və tərcüməçilər ortada oturmaqla hər kəsin eşitməsi üçün qışqıra-qışqıra tərcümə edirdilər. [8, səh.15] Hadisələrin inkişaf fonunda daha praktik və sürətli tərcümə formasına ehtiyac hiss olunurdu.

Sinxron tərcümə dedikdə bir çox insanın ilk olaraq ağına 1945-ci ilin oktyabrında keçirilən Nürnberq məhkəməsi gəlir. Bununla belə demək lazımdır ki, sinxron tərcümənin texniki avadanlıqlar ilə ilk formada nümayiş etdirilməsi daha əvvəl, daha dəqiq desək 1926-cı ilə aid bir hadisədir. Hər il Cenevrədə Beynəlxalq Əmək Konfransı keçirilirdi və 1926-cı ildə Bostondan olan Edvard Filen (Edward Filene) adlı iştirakçı Cenevrədə işləyən Gordon Finley (Gordon Finlay) adlı ingilis mühəndisdən telefonda sistemə uyğun olan bir sistemin hazırlanması ilə iştirakçıların tərcüməyə qulaq asmasının mümkün olub-olmamasını soruşdu. Beləcə Finley adlı işçi bu sistemi qurdu və tərcüməçi mikrofon ilə danışmağa başladı və iştirakçılar qulaqlıqlar vasitəsi ilə tərcüməyə qulaq asmağa başladılar. [8, səh.15] 1926-cı ildə "Filen-Finley sistemi" olaraq buna rəsmi patent verilir. [10] İlk vaxtlarda tərcüməçilər kabinələrdə yox iştirakçıların qarşısında oturdular və bəzi hallarda səs qulaqlıqlar vasitəsi ilə yox, zaldakı ümumi səsgücləndiricilər vasitəsi ilə eşidilirdi. 1928-ci ildə SSRİ-də keçirilən Kominternin 6-cı Konqresində, 1929-cu ildə Cenevrədə təşkil olunan Elmi Təşkilatlar Komitetində, 1929-cu ildə Amsterdamda keçirilən Beynəlxalq Ticarət Palatasında və 1935-ci ildə SSRİ-də baş tutan XV Beynəlxalq Fiziologiya Konqresində sinxron tərcümədən istifadə olunub.

Göründüyü kimi elmi və siyasi hadisələrin geniş vüsət alması fonunda sinxron tərcümənin daha geniş tətbiqi üçün tarixi zəmin formalaşdı. Araşdırmalar göstərir ki, orta əsrlərdə bəzi şəxslər arasında görüşlərdə nadir hallarda da olsa sinxron tərcümənin digər bir formasından - pıçılı tərcüməsindən istifadə olunub. Amma XX əsrdə artıq geniş şəraitin yaranması ilə ilk avadanlıqlar ortaya çıxdı. Sinxron tərcümə qeyd edilən tədbirlərdə istifadə olunsada daha geniş miqyasda II Dünya Müharibəsinin nəticəsində Nürnberq şəhərində 1945-ci ildə keçirilən tribunaldə istifadə olundu.

Nürnberq Tribunalı dünya tarixi və hüquq tarixində bir sıra məqamlar ilə xüsusi qeyd olunmalı hadisə olsa da tərcümə sənətinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir proses kimi vurğulanmalıdır. İlk dəfə tərcümə tarixində yüksək səviyyədə bir neçə dilə eyni vaxtda sinxron tərcümə həyata keçirildi. Məhkəmədən əvvəl cinayətkarların çıxışlarının rus, ingilis və fransız dillərinə, eyni zamanda digər çıxışların həm də alman dilinə təcili tərcümə olunması ehtiyacının olacağına hər kəs əmin idi. Bu işin həll olunması General Duayt Eyzenhauerin tərcüməçisi polkovnik Leon Dostertə həvalə olunur. O, bütün tərcümə prosesinə ciddi nəzarət edir. Hər dil üçün 12 nəfərdən ibarət komanda yaradılır. Tərcüməçilər növbə ilə tərcümə edir, digər tərcüməçilər isə hadisələri izləyir və növbəti hissə üçün hazırlıq görürdülər. Sinxron tərcümə üçün əvvəldən ciddi bir hazırlıq olmamasına baxmayaraq bu tarixi məhkəmənin dilmanları öz işlərinin öhdəsindən çox yaxşı gəldilər. [11] Yazdıqları "Nüremberq Tribunalı" kitabında Ann və Con Tusa hadisəni belə təsvir edirlər: "Əsas diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də sinxron tərcümə avadanlıqları idi. Öz şüşə kabinələrində oturan dilmanlar məhkəmə prosesini bir neçə dilə tərcümə edirdilər. Sinxron tərcümə o vaxta kimi elə də geniş yayılmış bir forma deyildi və ehtimal olunur ki, ancaq iki nəfər – Hakon Şevalier və Eduard Roditi əvvəllər sinxron tərcümə avadanlıqları ilə işləmişdilər. Avadanlıqlar məhkəmədən ancaq 5 gün qabaq gətirildi və ancaq bu vaxtda hazırlıq prosesi mümkün oldu.

Polkovnik Dostert tərcüməçiləri iki komandaya bölmüşdü. Birinci komanda məhkəmə otağında tərcümə edirdi. Digər komanda ayrı otaqda dincəlsələrdə qulaqlıqlar vasitəsi ilə prosesə qulaq asırdılar.” [8, səh.17]

Bu tarixi hadisə göründüyü kimi tərcümə tarixində çox yeni və əhəmiyyətli bir səhifə açdı və bu hadisədən sonra sinxron tərcümə daha çox istifadə olunmağa başladı. Nürnberq Tribunalında tərcümə işinin təşkili kimi ciddi vəzifənin öhdəsindən gələn polkovnik Dostert bu hadisədən sonra sinxron tərcümə ilə bağlı təbliğat və təşviqat proqramları icra etməyə başladı. Təbii ki, əsas məsələ Birləşmiş Millət Təşkilatı kimi dünyanın bir çox ölkəsini bir araya gətirən qurumda bu işin təşkili idi. BMT-nin yaranmasından çox qısa müddət sonra, yəni 50-ci illərin əvvəlində artıq sinxron tərcümədən daimi olaraq istifadə olunmağa başlandı. Bu gün də BMT dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatlarından biridir. BMT-nin Baş Assambleyasının İclas və Nəşriyyat Şöbəsinin nəzdində BMT Tərcümə Xidməti mövcuddur və BMT-nin daimi tərcüməçiləri və eyni zamanda müstəqil dəvət olunmuş dilmanclar danışıqları ingilis, fransız, rus, çin, ərəb və ispan dillərinə və bu dillərdən digər dillərə tərcümə edirlər. [12, səh.2]

Avropa İttifaqı, FİFA, UEFA, Avropa Şurası, NATO və sair Beynəlxalq Təşkilatların yaranması tərcümə prosesinin daha daha əhəmiyyət qazanmasına yol açıb. Məlumat üçün deyim ki, Aİ-da 24 rəsmi dil var. Bu o deməkdir ki, qurumun bütün sənədləri, hüquqi qərarlar bütünlükdə rəsmi dillərə tərcümə olunur. [13, səh.13]

Bu hadisələr digər tərəfdən tərcümənin bir ixtisas olaraq tədris olunmasına və elm olaraq araşdırılmasına yol açdı. Çünki yeni dünya müstəvisində tərcümə qaçılmaz idi və onun elmi əsasının və formatının müəyyən edilməsi ehtiyacı qaçılmaz idi. Tərcümə ixtisası ilə bağlı ilk fakültə 1942-ci ildə Cenevrədə Konfrans tərcüməçiliyi adı ilə yaradılıb. Baxmayaraq ki, müasir zamanımızda konfrans tərcüməçiliyi dedikdə ağla sinxron tərcümə gəlir, həmin vaxt üçün böyük ehtimal ardıcıl tərcümə olaraq nəzərə alınıb. Artıq vurğulandığı kimi 1945-ci ilin oktyabrına kimi sinxron tərcümə elə də geniş miqyasda istifadə olunmayıb və konfranslarda ardıcıl tərcümə istifadə olunurdu. Sonrakı illərdə bu ixtisası təklif edən universitet sayları artdı və 1995-ci ildə bu sayı 250-yə çatmışdı. Bura həm dörd illik bakalavr səviyyəsi üzrə tərcümə təhsili təklif edən, həm də iki illik magistratura səviyyəsi üzrə elmi dərəcə təklif edən universitet sayı daxildir. [14, səh.6] Bunun səbəbi heç şübhəsiz beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində yerli, regional və beynəlxalq görüş və tədbirlərin artması, rəsmi yazı və sənədlərin digər dillərə tərcüməsi zərurətinin ortaya çıxması idi. Bu rəqəm keçən bu müddət ərzində daha da artıb. Bunu öz ölkəmiz nümunəsində daha dəqiq təhlil etmək olar. Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olanda rəsmi dil rus dili idi və sistemin nəzarəti altında tərcüməçi və dilmanclar Moskvada hazırlanırdı. Azərbaycanın müstəqillik qazanması kimi əhəmiyyətli tarixi hadisənin baş verməsi və bu bunun fonunda ölkəmizin günü-gündən inkişaf edərək demək olar ki, bütün beynəlxalq, regional təşkilatlara üzv olması və hər il onlarla beynəlxalq tədbirə ev sahibliyi etməsi Azərbaycan və xarici dili bilən mütəxəssis ehtiyacını ortaya çıxardı. Müstəqilliyimizin ilk illərində tərcümə ixtisası üzrə bir ali məktəbdə təhsil almaq mümkün idisə bu gün təxminən 10-a yaxın ali təhsil müəssisəsi bu imkanı təmin edir.

Müasir dövrümüzdə tərcümə artıq həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Ədəbiyyat aləmində yeni-yeni əsərlərin yaranması, elmi mühitdə çox ciddi canlanma, beynəlxalq simpozium və konfranslar tərcüməçiləri çox ciddi axtarılan şəxslərə çevirib. Yeni dövrümüzdə eyni zamanda siyasi hadisələr tərcümənin əhəmiyyətini nəzərəçarpan dərəcədə qabardıb. Belə ki, dünyanın əsas güc strukturu olan ölkələr terrorla mübarizə çərçivəsində bəzi ölkələrə daxil olmaq və təbii ki, yerli əsgər və döyüşçülər ilə ünsiyyətdə olmaq məsələsi ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bəzi

hallarda terrorla mübarizə çərçivəsində əsl tərcümə "terroru" yaşanır. İraq müharibəsi başlamazdan əvvəl MSNBC 2002-ci ilin 7 oktyabr tarixli buraxılışında məlumat verirdi: "Əgər ABŞ İraqa daxil olsa onda əsirlərin dindirilməsi də daxil olmaqla hər bir məsələdə kompüter tərcümə imkanlarından istifadə edəcəklər. "Öllərinizi yuxarı qaldırın" kimi ifadələr ilə yanaşı əsas kəşfiyyat məlumatlarını da dünyanın ən çətin dillərindən hesab edilən ərəb dilində İngilis dilinə tərcümə edilməsi üçün bu imkanlardan istifadə ediləcək". [15] Materialda qeyd edildiyi kimi əvvəlki təcrübələrdə bu vasitə səmərəsiz olub və canlı insan tərcüməsi zəruridir. "Tərcümə zonası" adlı tərcümə ilə maraqlı nüansların əks olunduğu kitabda yazıldığı kimi Kəşfiyyat İdarəsi 2001-ci ilin 11 sentyabrında baş verən terror hadisəsindən qabaq cildlərlə məlumatın tərcümə olunması işini tam həyata keçirə bilmədiyi üçün bunun qarşısını ala bilmədi. Bu işin icrasının həyata keçirilməməsinin səbəbi həmin dili bilən mütəxəssis azlığı ilə əlaqələndirilib. [16, səh.13-14]

Bu gün dünyanın terrorizm ilə mübarizə aparan ölkələri dil hazırlığını əsas prioritet kimi qarşıya məqsəd qoyublar. Yuxarıda sadalanan nüanslar artıq tərcüməçi hazırlığını şərtləndirib. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (MKİ) Dillər Məktəbində dil mütəxəssisləri hazırlanır. Bundan başqa ABŞ Müdafiə Dil İnstitutu nəzdində tərcüməçi hazırlıqları həyata keçirilir ki, burada da əsasən ərəb, koreya və çin dillərini bilən kadrlar hazırlanır.

Göründüyü kimi qədim zamanlardan başlayan ənənə bu gün daha qabarıq özünü göstərir. Yəni tarixi hadisələrin əsas nəticələri tərcümə prosesinin daim diqqət mərkəzində qalmasına səbəb olur. Texnoloji inkişaf Maşın tərcüməsi kimi anlayışların ortaya çıxmasına yol açır. Bu gün mətbuatda reklam işləri tərcümə lokallaşdırma kimi anlayışların daha geniş mənada istifadə olunmasına zəmin yaradır.

4. Nəticə

Beləliklə, hadisələrin təhlili göstərdi ki, tərcümə sənətinin inkişaf edərək forma və nəzəri cəhətdən yeni mərhələlərə qədəm qoyması bilavasitə tarixi hadisələrin gedişatı və bunların fonunda dini, ədəbi və siyasi fəaliyyətlər ilə sıx əlaqələndir. Tərcümə sənətinin elmi-nəzəri əsaslarının formalaşmasında din, dini qaynaqların tərcüməsi çox ciddi hadisə olaraq qiymətləndirilməlidir. Bunlara bağlı olaraq ədəbi cərəyanların kütləvi hal alması, yeni ədəbi əsərlərin müxtəlif dillərə tərcümə olunması da tərcümə prosesinin yeni ətalət qazanmasına səbəb olub. Siyasi arenada baş verən hadisələr, müstəqil olan ölkələrin sayının artması, yeni dillərin rəsmi dil statusu qazanması xüsusi ilə tərcümə elminin inkişafına təkan verib. Müasir dövrdə beynəlxalq qurum və hadisələr tərcüməyə yeni yanaşmaların müəyyən olunmasına çox böyük töhfə verməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qılıncan Bayramov. "Tərcümə sənəti". Oka-Ofset nəşriyyatı, Bakı, 2008-ci il. 248 səh.
2. Morry Sofer. Translator's Handbook. Schreiber Publishing, Inc. Maryland 2009. 341 p
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Septuaginta>
4. <http://www.eleven.co.il/article/15447#020102>
5. <http://www.wycliffe.net/statistics>
6. Paul Arblaster, Gergely Juhász, Guido Latré (eds) Tyndale's Testament, Brepols 2002, ISBN 2-503-51411-1, p. 120.
7. Dmitri Gutas, Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society, Routledge, 1998

8. Conference Interpreting. Valerie Taylor-Bouladon. National Library of Australia Cataloguing-in-Publication entry. 2007.p.P322
9. Fialə Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. UniPrint. Bakı, 2010. 218 səh.
10. https://aiic.net/page/6625/early-history-of-simultaneous-interpretation-equipment/lang/1#_edn3
11. <https://nilservices.com/history-simultaneous-interpretation/>
12. Abud-Krafft, Salome and Elena Howard. United Nations Interpretation Service: Information for Incoming Headquarters Staff. (Publisher: United Nations Department of General Assembly Affairs and Conference Services, New York: 2000), 2 May 2000, 15 pages.
13. EUR-Lex (12 December 2006). "Council Regulation (EC) No 1791/2006 of 20 November 2006". *Official Journal of the European Union*. Europa web portal. Retrieved 2 February 2007.
14. Introducing Translation Studies. Jeremy Munday. Routledge. 2008. p.236
15. MSNBC (October 7? 2002) [www.aaai.org/AI topics](http://www.aaai.org/AI_topics)
16. Translation Zone. Emily Apter. Princeton University Press. 2006. p. 298

UOT:398:801.6**AZƏRBAYCAN VE ANADOLU FOLKLORUNDA GELENEK
VE GÖRENEKLE BAĞLI ÇOCUK OYUNLARI****Meleyke MEMMEDOVA**

AMEA Folklor Ensitiüsü

Baku / AZERBAIJAN

mmeleyke@gmail.com

ÖZET

İnsanlığın ömrü kadar eski tarihi olan oyunlar halk hayatının farklı yönlerini, aynı zamanda çeşitli merasimleri, örf ve adetleri, inançları yansıtan eski folklor örneklerinden biridir. Halk oyunları en eski devirlerden halkın günlük hayat tarzını, eğlence dünyasını yansıtmaları bakımından da ilgi çekicidir. Halk oyunları içinde yer alan çocuk oyunlarımız yüce insani duygular; şeri cezalandırmak, iyileri korumak ve onlara dayak olmak ve bu gibi özellikleri aşılma ile çocukların eğitim ve terbiyesinde, fiziksel, zihinsel ve psikoloji gelişiminde büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan çocuk oyunlarımızın korunması gereken en önemli kültürel mirasımızdır. Bu mirasın korunması, tebliği ve gelecek nesillere ötürülmesi önem arz etmektedir.

XX. ve XXI. yüzyıl hızla gelişen teknolojinin ve küreselleşmenin sonuçları çocuk oyunlarımızı da etkilemiştir. Küreselleşme ile oluşan farklı ilgi alanları ve teknolojinin getirmiş olduğu yeni eğlenceler, yeni oyunlar, televizyon programları eskiden çok gündemde olan bazı çocuk oyunlarımızın unutulmasına ve çocuklar tarafından artık oynanılmamasına sebep olmuştur. Bu oyunlardan "Yengela ha yengela", "Diyojen", "Biz Şura'nın kızını isteriz" vb. Gösterebiliriz.

Makalede Anadolu ve Azerbaycan'da eskiden sevilerek oynanan ve şimdi unutulmuş gelenek ve göreneklerle bağlı oyunlara örnekler verilerek bu oyunların çocuklar için çeşitli açılardan - fiziksel, zihinsel, psikoloji, estetik, sosyolojik vb. bakımdan ne gibi öneme sahip oldukları da vurgulanmıştır. Ayrıca makalede oyunların korunmasının önemi ve tebliği için neler yapılabileceği konusu da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk oyunları, kültürel miras, gelenek ve görenek, oyunların korunması ve tebliği.

**AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA ADƏT-ƏNƏNƏLƏRLƏ BAĞLI UŞAQ OYUNLARI
XÜLASƏ**

İnsanlığın ömrü qədər qədim tarixi olan oyunlar xalqımızın dünyagörüşünü, mədəniyyətini təşkil edən müxtəlif mərasimləri, adət-ənənələri, inancları əks etdirən folklor nümunələrindəndir. Xalq oyunları ən qədim dövrlərdən xalqın günlük həyat tərzini, əyləncə dünyasını yansıtmaları baxımından da diqqət çəkicidir. Xalq oyunlarının əsas hissəsini təşkil edən uşaq oyunlarımız pisləri cəzalandırmaq, yaxşılara qorumaq, onlara dəstək olmaq və bu kimi ali insani duyğuları təlqin etməklə uşaqların təlim-tərbiyəsində, fiziki, zehni və psixoloji inkişafında böyük rol oynayır. Bu baxımdan uşaq oyunlarımızın qorunması vacib olan ən önəmli mədəni mirasımızdır. Bu mirasın qorunması, tebliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi əhəmiyyət kəsb edir.

XX və XXI əsrdə inkişaf edən texnologiyanın və qloballaşmanın nəticələri uşaq oyunlarımıza da təsir etmişdir. Qloballaşma ilə bağlı yaranan yeni maraq dairələri və texnologiyanın gətirmiş olduğu yeni əyləncələr, yeni oyunlar, televizor programları əvvəllər çox gündəmdə olan bəzi uşaq oyunlarımızın unudulmasına və uşaqlar tərəfindən artıq oynanılmamasına səbəb olmuşdur. Bu oyunlardan "Yengəla ha yengəla", "Diyojen", "Biz Şuranın qızını istərik" vb. göstərmək olar.

Məqalədə Anadolu və Azərbaycanada qədimdən sevilərək oynanılan və hazırda unudulmuş adət-ənənələrlə bağlı oyunlara nümunələr verilərək bu oyunların uşaqlar üçün müxtəlif aspektlərdən – fiziki, zehni, psixoloji, estetik, sosioloji və b. baxımdan nə kimi əhəmiyyətə malik olduğu da qeyd olunmuşdur. Həmçinin, məqalədə oyunların qorunmasının əhəmiyyəti və tebliği üçün nələr edilə biləcəyi mövzusunda da toxunulmuşdur.

Açar Sözlər: Uşaq oyunları, mədəni miras, adət və ənənə, oyunların qorunması və tebliği.

**THE CHILD PLAYS CONNECTED WITH HABIT AND TRADITIONS IN
THE FOLKLORE OF AZERBAIJAN AND ANATOLIA****ABSTRACT**

Folk plays are one of the examples of the ancient folklore, which expressing the different sides of the peoples life, different ceremonies and also national traditions and believes. Folk plays attract the attention with showing

the people's daily lifestyle and their entertainment world. Folk plays take an important place in our children's physical, mental and psychological upbringing and also teach them high qualities such as – to punish the bad men, to guard the good people, to support them and other good features. That's why our child plays are very important national – cultural inheritance for protection. Protect of this inheritance and pass to the young generation attain the important significance for it's propaganda.

The results of developing globalization and technology have influenced to child plays in modern period. Different interest branches appearing with the globalization and new entertainment games, tv programmes being come with the help of technology have been caused to forget child plays.

In the article it is said about the games played in Azerbaijan and Anatolia in early times but now forgotten games connected the traditions giving the examples to the games about the children from the different point: physical, mental, phschoological, estetical, sosiological and etc. Its is also said about the things protecting and propoganding of games in feature.

Key words: child plays, cultural inheritance, habit and tradition, protecting and propaganda of the plays.

Giriş. İnsanlığın ömrü kadar eski bir tarihe sahip olan halk oyunları içinde yer alan çocuk oyunları birebir halkın hayatı ile baęlıdır. Bu baęlılık merasim ve törenlerde, gelenek ve göreneklerde, inançlarda vb. kendini göstermekle halkın günlük hayat tarzını, eğlence dünyasını, dünyagörüşünü yansıtmaları bakımından da ilgi çekicidir. Çocukların eğitim ve terbiyesinde, fiziksel, zihinsel, psikolojik ve estetik gelişiminde önem taşıyan çocuk oyunları modern dünyamızda hızla gelişen teknoloji ve küreselleşmenin sonucunda yaranan deęişik ilgi alanlarının etkisiyle unutulmak tehlikesile karşı karşıyadır. Çağımızın çocukları bir çok geleneksel çocuk oyunlarımızı bilmemekle beraber bilinenleri bile oynamamaktadır. Çünkü hayatımıza giren telefon ve bilgisayar oyunları, renkli muhteşem görüntülü animasyon çizgi filimleri çocuk oyunlarımızın yerini almıştır. Fakat bu oyunlar eğlenceli olduęu kadar çocukları sosyoloji, psikoloji, estetik, zihni vb. bir çok açıdan kötü etkileyerek saęlığı için probem oluşturmaktadır. Şöyle ki, gün boyu sürekli televizyon ve bilgisayar önünde oturarak hareketsiz bir gün geçiren çocuklar saęlıksız hayat tarzı yaşamaktadırlar. Bu da ileri yıllarda çocuklarda bir çok problemlerin oluşumuna yol açmaktadır. Çizgi filimlerle çocuklara sunulan görüntüler, çocukların düşünme kapasitesini yavaşlatır, psikoloji açıdan tembelleşen çocuklar düşünmeme, birşey yapmak istememe eğilimi gösteriyorlar. Aynı zamanda bu tembelleşme sonucu çocuklar akranlarıyla sosyal yönden iletişim kurmada da güçlük çekmekte, hatta konuşmalarında bozukluklar ortaya çıkmaktadır. Oysa genleksen çocuk oyunlarımız oynandıęı zaman çocuklar sosyoloji yönden aktif olduęu kadar, oyunların icrası zamanı gerçekleştirilen düşünme, uygulama, yapma, hareket, mücadele ve benzeri eylemlerin sonucu çocukların estetik düşüncesi, fizioloji yapısı saęlıklı olarak gelişmektedir. "Saęlam kafa saęlam vücutta bulunur" düşüncesi gereęi son derece saęlıklı olan geleneksel çocuk oyunlarının oynanması çocukları her açıdan saęlıklı kıldıęı gibi milli kültürel mirasımızın kuşaktan kuşaęa aktarılmasında da önemli rol oynamaktadır. Bu açıdan çocuk oyunlarımız korunması gereken en önemli kültürel mirasımızdır. Bu mirasın korunması, teblięi ve gelecek nesillere ötürülmesi önem arz etmektedir.

Bildiğimiz gibi geleneksel çocuk oyunlarımız ister konu bakımından, isterse de içerdigi unsurlar, ince ayrıntılar bakımından oldukça zengindir. Bu zenginlięi göz önünde bulundurarak çocuk oyunlarımızı temel olarak şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Gelenek ve görenekle baęlı çocuk oyunları
2. Günlük eğlenceler
3. Arkaik mazmunlu çocuk oyunları
4. Dinin etkisiyle oluşun çocuk oyunları

5. Sosial-siyasi tarihin ürünü olan çocuk oyunları
6. Çocukların konuşma ve beden eğitimi amacıyla oynanan çocuk oyunları.

Genel olarak yukarıdaki gibi sınıflandırdığımız çocuk oyunlarımız içinde gelenek ve görenekle bağlı çocuk oyunlarımız üzerinde durulması gereken önemli konulardandır. Bir milletin geçmişi, onun hayat tarzını, dünyagörüşünü, giyim kuşamını, günlük yaptığı işleri, olaylara sosyoloji, psikoloji ve estetik yaklaşımını öğrenmek ve anlamak açısından gelenek ve göreneklerle bağlı çocuk oyunlarımız ve bu oyunlar zamanı kullanılan malzemeler, oyuncaklar birer ayna mahiyeti taşıyarak bize halkımızın kültürünü, gelenek ve göreneklerini yansıtan önemli unsurlardır.

Azerbaycan ve Anadolu folklorunda var olan geleneksel çocuk oyunlarımız halkımızın çeşitli gelenek ve göreneklerini, örf ve adetlerini yansıtmaktadır. Bu gelenek ve görenekler kız isteme, düğün, yas gibi maişet adetlerimizle ilgili olduğu kadar günlük yapılan işlerimiz; yemek pişirme, papuç örme, misafir gitme, komşuluk ilişkileri vb. gibi adetleri ile de yakından bağlantılıdır. Söz konusu adelerin, gelenek ve göreneklerin yer aldığı her iki bölgeye ait çocuk oyunlarımızı tipoloji açıdan aşağıdaki gibi inceleyebiliriz:

Aile maişet problemleriyle bağlı maişet merasimlerindeki gelenek ve göreneklerimiz çocuk oyunlarında kendini göstermektedir. Maişet merasimlerinden biri olan düğün gelenek ve göreneklerimizle bağlı çocuk oyunlarına Azerbaycan'da "Kara Kazan" (Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 2009:405; Qafarlı, 2013:454)// "Vermerem, ay vermerem" (Azerbaycan Folklor Antologiyası, 2003:399) "Kız kaçırttı" (Özhan; Muradoğlu, 1997:27), "Biz Şuranın kızını isteriz" (Aslanov, 1984:16-17; Özhan; Muratoğlu, 1997:23-24), Anadolu'da ise "Alaydan-Bulaydan" (Artun, 1983:185)// "Alaydan Alaydan" (Çelebi, 2007:143)// "Alaylım" (Onur; Güney, 2002:50), "İnci Boncuk" (Artun, 1983:200), "Avul" (Artun, 1983:186) ve "Diyojen" (Artun, 1983:196) oyunlarını örnek verebiliriz. Bu oyunlar düğün töreniyle ilgili gelenek ve göreneklerin izlerini taşımaktadır. Şöyle ki, oyunda çocuklar büyüklerin düğün geleneklerini kavradıkları kadar gerçekleştirmektedirler. Örneğin; "Kara Kazan" oyununda çocuklar bir araya gelip iki takıma ayrılırlar ve her takım kendine başkan belirledikten sonra yüzleri birbirlerine dönük olarak karşı karşıya durup atışmaya başlarlar. Bu zaman çocuklar büyüklerin düğün geleneklerini anladıkları gibi taklit ederler; gelini süsler, saçını örür, kına yakarlar, ellerine ayna ve lamba alarak şarkılar söyler, oynaya oynaya yüzü tülbentle kapalı kızı, yani gelini karşı takıma doğru götürürler. Sonra oyunda her şey yeniden aynı şekilde yapılır.

Düğün gelenek ve göreneklerinden olan "Kız isteme" törenini ise "Biz Şura'nın kızını isteriz", "Alaydan Bulaydan", "Diyojen", "Kız kaçırtma" vâ "İnci Boncuk" oyunlarında görmekteyiz. Genellikle 4 veya 5 kişilik iki takım halinde oynanan "Alaydan Bulaydan" ve "Diyojen" oyunlarında her iki takım birbirlerinin karşısına geçip durar ve kol kola girip oynaya oynaya atışırlar. "Alaydan Bulaydan" oyununun atışma kısmında kız alıp verme, kız vermek için altın, iplik isteme, "Diyojen" ve "Kız kaçırtma" oyunlarında ise kız isteme, kız kaçırtma gibi gelenekler kendisini göstermektedir.

Azerbaycan'da "Alaylar", "Alaydan Alaydan", "Alaylı", "Alaylar Kalaylar" gibi adlarla da bilinen "Biz Şura'nın kızını isteriz", Anadolu'da ise "Alaylı", "Aliler" adlarıyla bilinen "Alaydan Alaydan" benzer oyunlardır. Tekerlemeleri farklı olsa da, mahiyet itibarıyla kız isteme ve düğün geleneklerinin taklidinden oluşan her iki oyun çok sayıda oyuncu ile takım halinde ve kızlar tarafından oynanılmaktadır.

Azı 6-7 çocuk tarafından oynanan "İnci Boncuk" oyununda ise kız isteme töreninde olduğu gibi kız istemeğe gelen oyuncudan oğlanın kendisi ve mesleği, işi gücü sorulmaktadır. Bu

oyunda bey olacak erkeğin mesleğiyle ilgilenildiği için oyuna Anadolu'nun bazı yörelerinde "Meslek oyunu" da denilmektedir. "Avul" oyununda ise, düğün günü gelini avluya, yani bahçeye çıkararak zaman davullara vurulması geleneğini hatırlatan "gelin avula, vurun davula" tekerlemesi oyunun icrasında önemli rol oynamaktadır.

Maişet merasimlerimizden olan yaşla bağılı gelenek ve göreneklerimiz yer aldığı oyunların biri "Kara Kazan"dır. Oyunun birinci bölümü düğün, ikinci bölümü ise yas merasimile ilgili gelenek ve göreneklerin izlerini yansıtmaktadır. Şöyle ki, oyunda çocuklar büyüklerin düğün ve yas geleneklerini anladıkları gibi taklit ederler.

Gelenek ve göreneklerle ilgili diğeri bir oyun ise "Fatmanene uç" (Memmedova, 2014:// "Uğur böceği uçurma" (Yaşar, 2005:328) oyunudur. Hem Azerbaycan'ın, hem de Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çocuklar arasında sevilerek oynanan bu oyun çocukların fatmaneneni (ilmi edebiyatta ismi parabüzen), yani uğur böceğini ellerinde gezdirerek ona söyledikleri dileklerle gerçekleştirirler. Öncelikle çocuklar uğur böceğini otların, çiçeklerin arasından arayıp bulurlar. Sonra onu tutup ellerinde gezdirerek çeşitli dilekler söyleyip uğur böceğini uçururlar. Oyunda söylenen dilekler bazı yörelerimize göre az da olsa farklılık arz etmektedir. Örneğin; Nahçıvan, özellikle de Ordubat bölgesinde "Fatmanine, fatmanine, uç bana papuç getir", Karabağ ve Muğan bölgesinde ise uzakta olan, uzakta yaşayan her hangi bir akrabasını özleyen çocuklar onu görmek istedikleri zaman, "Uçan, uçan, uç bana halamı (ninemi, dedemi, dayımı, teyzemi vb.) getir" (Memmedova, 2014:), yahut "Uçana, uç, uç, kanat aç, aç, git dedemi getir, git ninemi getir" (Azerbaycan Folklor Antologiyası, 2008:373) gibi tekerlemelerle kendi arzu ve isteklerini uğur böceğine söylerler. Hatta Ordubat yöresinde çocuklar bu oyunu oynarken şiir şeklinde olan aşağıdaki tekerlemeyi söylerler:

Orjinal söyleniş:	Türkçeye çevirisi:
Fatmanene, Fatmanene,	Fatmanine, Fatmanine,
Uç mene papuş getir.	Uç bana papuç getir.
Gül üzlü bebeklerin,	Gül yüzlü bebeklerin,
Elinden yapış getir.	Elinden tut getir. (Memmedova, 2013:14).

Aynı şekilde Anadolu'da da çocuklar uğur böceğini ellerine alarak "Uç, uç böceğim, annem sana terlik papuç alacak" (Memmedova, 2014:) tekerlemesini söyleyip böceği üfürerek uçururlar, böcek uça, uğur getireceğine inanılır. Bu oyunda uğur böceği ile ilgili halk inançlarının izleri ve ninelerin papuç örme geleneği vb. kendini göstermekle beraber ayın özelliği de taşımaktadır.

Kız çocuklarının küçük yaşlarından çok severek oynadıkları ve yaygın olarak bilinen oyunlardan biri "Evcik Evcik"tir (Azerbaycan Folklor Antologiyası, 2004:435; Memmedova, 2014:14). Çocuklar burada büyüdükleri aile ve çevrenin gelenek ve göreneklerine uygun olarak gördüklerini, büyüklerin, ebeveynlerin yaptıklarını taklit ederek kendileri için evcilik oynarlar. Azerbaycan'ın bir çok bölgesinde oyunun aynı kurallar çerçevesinde oynandığını söyleyebiliriz. Azerbaycan'da "Evcik Evcik, Ebcik Ebcik, Ebcik Ebcik, Öycük Öycük" (Aslanov, 1984:72), "Evcilik", "Halabacı" (Memmedova, 2014:14) gibi adlarla da bilinen "Evcik Evcik" oyunu Anadolu'da "Evcilik" (Turgut, 2005:313; Öcal; Ersoy, 2005:30) olarak bilinmektedir. Her iki oyunda da çocuklar büyükleri kendilerine örnek alarak onları taklit eder ve aile yaşamını, hayat tarzının belirli kısımlarını canlandırır. Azerbaycan'da ve Anadolu'da günlük hayatımızın aynası olan "Evcik Evcik" oyunu çeşitli konularda oynanarak "Gonşu Gonşu"//"Komşuculuk", "Hekim Hekim"//"Doktorculuk", "Gonag getmek"//"Misafircilik", "Yemek bişirmek"//"Ye-

mek yapma", "Gelin getirmek" (Memmedova, 2014:15), "Gelincik Gelincik" (Süleymanova, 2012:154) ve bu gibi çeşitli türlerin oluşmasına sebep olmuştur.

Azerbaycan'da "Tfu, ne pisdi" (Azerbaycan Folklor Antologiyası, 2003:399) oyunu ile Anadolu'daki "Çömlek Kapmaca" (Artun, 1983:195) oyunu da birbirine çok benzerdir. Aynı kurallar çerçevesinde benzer biçimde oynanan her iki oyun yemek pişirme gelenek ve göreneklerimizle ilgilidir. Şöyle ki, aşçı ve bir kaç kişi olamkla oynanan bu oyunda aşçı olan oyuncu yöresel yemekleri pişirir gibi taklit yapar ve oyunda yemek yapma adetlerimizi sergiler. Hem Azerbaycan, hem de Anadolu varyantında milli yemeklerin isimleri-dolma, aş (pilav) vb. söylenir. Gelenek ve göreneklerimizden bir parçası olan yemek pişirme adedinin yer aldığı "Tfu ne pisdi"// "Çömlek kapmaca" oyunu yemek kültürümüzün aktarılması açısından da son derece önemlidir.

Azerbaycan ve Anadolu folklorunda gelenek ve göreneklerle zengin olan geleneksel çocuk oyunları zihinsel, psikolojik, fiziolojik, sosiolojik, estetik vb. açıdan çocuklar için önemli olduğu kadar geleneksel kültürümüzün, örf ve adetlerimizin, zengin değerlerimizin kuşaktan kuşağa aktarılmasında da bir o kadar önem arz etmektedir. Bu oyunlar ta dedelerimizden süregelen günlük hayat tarzımızın gelenek ve göreneklerle zengin belirli kısımlarını bizlere aktarmakla kültürümüzün özeyini oluşturan zengin gelenek ve göreneklerimizden, örf ve adetlerimizin de birer aynasıdır. Söz konusu oyunlarda gizli saklı olan en ufak ayrıntıda bile zengin geleneklerimizin izleri vardır. Papuç örme adetinden tut, günlük yemek pişirme, ev işlerine, hatta kız isteme, düğün ve yas törenlerine, çeşitli merasimlere kadar hemen hepsini çocuk oyunlarında görmekteyiz. Bu da "Çocukdan al haberi", yahut "Çocuk evin aynasıdır" gibi mevcut deyim ve atasözlerinde olduğu gibi zengin kültürümüzü, gelenek ve göreneklerimizi çocuk oyunlarının icracısı olan çocuklarımızdan alabileceğimizin bir göstergesidir. Çocuklar ayna olup evimizi, bizleri yansıttığı gibi Türk milletinin kültürünü, zengin adetlerini geleneksel çocuk oyunlarımızla yansıtmakta ve onların toplumun hayatında ne kadar değerli kültürel miras olduğunun haberini vermektedir.

Yapılan kıyaslamalardan da anlaşıldığı gibi bir millet olarak aynı düşüncenin, dünyagörüşünün, hayat tarzının, gelenek ve göreneklerin, milli kültürün taşıyıcıları olarak biz iki halkın bir çok alanda ve yönde ortak taraflarımız olduğu gibi halk oyunları ve özellikle de çocuk oyunları bakımından benzerliklerimiz çoktur. Bu da bizim genetik kodlarımızla bağlı olup aynı düşünceyi ve kültürü paylaşan bir millet olmamızın göstergesidir.

KAYNAKLAR

1. Aslanov, E. (1984). El-Oba Oyunu, Halg tamaşası. Bakı, İşig, 275 s.
2. Azerbaycan Folkloru antologiyası. (2003). VIII. kitap. Ağbaba Folkloru / Toplayıb tertib edenler H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı, Seda, 476 s.
3. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (2004). X kitab. İrevan Çuxuru Folkloru / Toplayıb tertib edenler H.İsmayılov, E.Elekberli. Bakı, Seda, 471 s.
4. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (2008). XVII kitab. Muğan Folkloru / Toplayanı B.Hüseynov. Tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, Nurlan, 447 s.
5. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2009). IV kitab. Şeki Folkloru. I cild / Tertib edenler H.Ebdülhelimov, R.Qafarlı, O.Eliyev, V.Aslan. Bakı, Seda, 490 s.
6. Qafarlı R. (2013). Uşaq Folklorunun Janr Sistemi ve Poetikası. Bakı, Elm ve tehsil, 540 s.
7. Süleymanova L. (2012). Şeki Folklor Mühiti. Bakı, 248 s.
8. Artun E. (1983). Tekirdağ Folklorundan Örnekler. Tekirdağ, Taner Matbaası, 233 s.
9. Çelebi D.B. (2007). Türkiye ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi, Yüksek lisans tezi. Muğla, Muğla Üniversitesi, 294s.

10. Memmedova M. (2014). Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Halk Oyun ve Temařaları. Bakı, Elm ve Tehsil, 208 s.
11. Memmedova M. (2013). "Fatmanene uę" Uřag Oyununun Tipoloji Hsusiyetleri Halg İnancları Kontekstinde. Ahtarışlar. Elmi toplu, III, Naxçıvan, AMEA Naxçıvan bölmesi, İncesenet, Dil ve Edebiyyat İnstitutu, s.13-18.
12. Onur B., Güney N. (2002). Türkiye`de Çocuk Oyunları Derlemeler. Ankara, Ankara n.Basımevi, 554 s.
13. Öcal O.M., Ersoy P. (2005). Türkiye`de 2004 Yılında Yařayan Geleneksel Çocuk Oyunları. Ankara, Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2005, 184 s.
14. zhan M., Muradoęlu M. (1997). Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları. Ankara, KB Yayınları, 143 s.
15. Turgut E. (2005.). Elazıę Çocuk Oyunlarının Halk Bilimi Aęısından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Danıřman: Esmā ŐİMŐEK, Elazıę, 546 s.
16. Yařar H. (2008). Balıkesir ve Yresinde Çocuk Fokloru rnleri zerine Derlemeler ve İncelemeler. Yüksek Lisans Tezi, 403 s.

UOT: 398:801.6**SOSIAL MEDIANIN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Yedgar CƏFƏROV**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bakı / AZƏRBAYCAN

yedgar@yandex.ru

XÜLASƏ

Dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi bu gün Azərbaycanda da internet istifadəçilərinin sayı getdikcə artmaqdadır. Bu isə onların əsas ünsiyyət dili olan Azərbaycan dilinin virtual məkanda sürətlə yayılması deməkdir. Virtual aləmdə dildən istifadə məsələləri bir sıra spesifik cəhətlərlə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə sosial media fenomenini dillə bağlı yeni tendensiyalar ortaya çıxır.

Dil virtual məkanda təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil. Həm də hər bir internet istifadəçisinin, xüsusilə də sosial şəbəkə iştirakçısının özünüifadə vasitəsidir. İnsanlar virtual mühitdə dildən real həyatda olduğundan daha yarıdıcı məqsədlərlə istifadə edirlər. Bütün bunlar sosial medianın özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bu özünəməxsusluq müəyyən hallarda ənənəvi dilçiliyin norma və qaydalarından kənara çıxır. Bir çox hallarda isə real həyatdakı dil mühitinə də təsir göstərməyə başlayır. Ona görə də virtual məkanda dillə bağlı müşahidə olunan yeni meyillər bir tərəfdən dilin inkişafı baxımından böyük perspektivlər yaradırsa, digər tərəfdən milli dillərin qorunub saxlanması üçün bəzi təhlükələr də doğurur. Həmçinin sosial medianın ünsiyyət vasitəsi kimi yaratdığı imkanlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməkdən ötrü onun dil-üslub özəlliklərinin mənimsənilməsinə zərurətə çevirir. Bu baxımdan, sosial-medianın dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dilçilik elmi üçün mühüm aktuallığa malikdir.

Məqələdə virtual məkanda dillə bağlı müşahidə olunan yeni dil tendensiyalar izlənməmişdir. Virtual ünsiyyətin xarakterik cəhətləri, əsas və köməkçi vasitələri, dil normalarından kənara çıxma hadisələri və onları şərtləndirən amillər, virtual məkanda ortaya çıxan yeni janrlar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada sosial medianın milli dillərin inkişafı baxımından yaratdığı yeni perspektivlərə də nəzər salınmışdır. Bu perspektivlərdən faydalanmaq, eyni zamanda milli dilləri virtual mühitin ziyanlı təsirlərindən qorumaq üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: sosial media, sosial şəbəkə, dil, virtual məkan, ünsiyyət, virtual şəxsiyyət.

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО СТИЛЯ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА**РЕЗЮМЕ**

Как и во многих странах мира в Азербайджане число интернет пользователей растет день ото дня. Это, в свою очередь, означает распространение в виртуальном пространстве азербайджанского языка, как основного языка, на котором они строят свое общение. В виртуальном мире вопросы использования языка вызывают ряд специфических причин. В частности возникают новые языковые тенденции, связанные с феноменом социальных медиа.

Язык в виртуальном мире это не только средство общения, но также и средство самовыражения каждого интернет пользователя, в особенности участника социальной сети. В виртуальной среде люди используют язык с более творческими целями, нежели в реальной жизни. Все это формирует своеобразный язык и особенности стиля социальных медиа. В определенных случаях эта своеобразность выходит за пределы правил и норм традиционной лингвистики. Во множестве случаев это также начинает оказывать воздействие на языковую среду реальной жизни. Поэтому новые языковые тенденции, наблюдаемые в виртуальной среде, с одной стороны создают большие перспективы, а с другой представляют некоторую опасность для сохранения национальных языковых традиций. В том числе, по причине целесообразного использования возможностей социальных медиа как средств общения, усвоение их своеобразного языкового стиля превращается в необходимость. С этой точки зрения изучение особенностей языкового стиля социальных медиа является актуальным для современной лингвистики.

Статья отслеживает новые языковые тенденции, наблюдаемые в виртуальном пространстве. В статье дается подробная информация о характерных особенностях виртуального общения, основных и вспомогательных средствах, случаи выходов за пределы языковых норм и факторы их обуславливающие, а также о новых жанрах, возникающих в виртуальном пространстве. Здесь также уделяется внимание новым перспек-

тивам, созданным социальными медиа, для развития национальных языков. Выдвинуты предложения по извлечению пользы из этих перспектив, в тоже время для сохранения национальных языков от вредного воздействия виртуальной среды.

Ключевые слова: социальные медиа, социальная сеть, язык, виртуальное пространство, общение, виртуальная личность.

PECULIAR LANGUAGE AND STYLE OF SOCIAL MEDIA

ABSTRACT

In Azerbaijan, as in many other countries, the number of internet users increases day by day. This means that Azerbaijani language spreads in the virtual space as the main communication language of these users. Issues of language usage cause several specific reasons in the virtual world. This creates new language trends linked to the social media phenomenon.

Language in the virtual world is not only the mode of communication, but also the mode of self-expression of each internet user, particularly the member of the social networks. In the virtual environment people use language more creatively, than in real life. All these forms peculiar language and style of social media. Sometimes this peculiarity exceeds the bounds of rules and norms of traditional linguistics. Often it also affects the verbal environment of the real life. Therefore, new verbal trends, which we can observe in the virtual space, can both create new perspectives and incur some danger for preserving national linguistic traditions. Also, because of using social media as the tool of communication, adoption of their peculiar style turned into necessity. From this point of view, learning peculiar features of the social media is actual issue for contemporary linguistics.

This article is following new linguistic trends observed in the virtual space. It provides detailed information about typical characteristics of the virtual communication, main and additional tools, cases of breaking borders of common language norms and their conditioning factors and new genres created in the virtual space. It also pays attention on the new development perspectives of national languages, created by social media. The article offers suggestions to gain benefits from these perspectives and preserve national languages from the negative impact of the virtual space.

Key words: social media, social network, language, virtual space, communication, virtual personality.

Giriş:

Sosial media bu gün cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə gətirdiyi digər köklü dəyişikliklərlə yanaşı, milli dillərə getdikcə güclənən təsiri ilə də yeni bir fenomen yaratmaqdadır. Bunun ən səciyyəvi xüsusiyyətlərişifahi nitqdə olduğu kimi sosial media mühitində də dil normalarından kənarlaşma, fikrin yığcam ifadəsinə meyl, simvolların, şəkillərin söz, cümlə və mətnləri əvəz etməsi, bir sıra yeni sözlərin yaranması, mövcud sözlərin yeni məna çalarları qazanması və s. bu kimi tendensiyalardır [1].

Təkcə Facebook şəbəkəsinin son illər Azərbaycan dilinə gətirdiyi, yaxud dildə əvvəldən mövcud olana yeni məzmun verdiyi söz və terminlərin sayı onlardır: *haştəq, izləyici, dost, dostluq, dostluq təklifi, post, bəyənmə, like, status, divar, səhifə, profil, troll, feyk* və s.

Arqo və jarqonların internet istifadəçiləri arasında ümumişlək vahidlərə çevrilməsi, epistol-yar üslubun elektron yazışma şəklində yenidən dirçəlməsi, fikrin mümkün qədər sadə vahidlərlə ifadəsi də virtual reallığın dil mühitinə gətirdiyi yeniliklərdəndir. Belə ki, virtual məkanın oynaq xarakteri kommunikasiyalarda şifahi nitq manerasını gücləndirir. Hətta ən ciddi saytlarda belə, bu maneranı xatırladan kontentlərə təsadüf edilir. Bu, dildə tamamilə yeni bir funksional üslubun formalaşmasıdır ki, onu internet üslubu adlandırma bilərik. İnternet ünsiyyəti zəmnində meydana çıxan bu üslub tədricən real həyatda da insanların nitq mədəniyyətinə təsir göstərir. İtaliya alimi Marino Niola özünün «#Hashtəg» kitabında bu barədə son dərəcə maraqlı bir müddəadan çıxış etmişdir: «Bu gün biz homo digitalis (rəqəmli eranın adamı) erasının lap başlanğıcına qədəm qoymuşuq. Rəqəmli ünsiyyət tərzlərimizi dəyişir. Bu dəyişiklik

düşüncələrimizə təsir göstərir, ünsiyyətin başqa forma və tiplərində də özünü büruzə verməyə başlayır. İnformasiya vasitələrinin (kitab, qəzet, radio, TV) xarakteri həmişə məlumatın formatında müəyyən dəyişikliklər yaradıb. Həm əlyazmalar dövründə, həm çap erasında, həm də elektron informasiya vasitələrinin meydana gəldiyi dövrdə elə dəyişikliklər baş verib. Əgər bu gün mənə tvitterdə yazmaq üçün cəmi 140 işarə imkanı verilibsə, mənim yazdığım hər mətn mütləq sloqanı xatırladacaq. Söhbət tədricən bizim düşüncələrimizin, təfəkkürümüzün də rəqəmsal mahiyyət daşımından gedir. Əgər biz işarələri ixtisar ediriksə, deməli, avtomatik olaraq məlumat tutumunu da ixtisar etmiş oluruq" [2].

Bu gün dil təkcə ünsiyyət vasitəsi rolunda məhdudlaşmır, o həm də virtual reallığın yaradılması missiyasını yerinə yetirir. İndi texnoloji məqsədlərlə istifadə üçün süni dillər yaradılır. Virtual reallıq milli dillərdə baş verən inkişaf proseslərinə çox ciddi təsir göstərir. Eyni zamanda, virtual məkanın özü də milli dillərin əsas zənginləşmə mənbələrindən birinə çevrilir. Məsələn, bu gün İngiltərədə başqa dillərdən internet terminləri götürmək mümkün olmadıqda, terminologiya mütəxəssisləri Veblişin (internet mühitindəki ingilis dilini bildirmək üçün istifadə olunan Web+English ifadəsinin qısa forması) funksional üslubuna nəzər salaraq buradan bəzi sözləri götürməyə çalışırlar [3].

Virtual məkandakı yeni dil tendensiyaları tədricən işgüzar sənədləşmələrə də sirayət edir və bu sahədə demokratizmi gücləndirir. Yazışmaların online formatda aparılması işgüzar yazışmaların ofis standartlarını yüngülləşdirir.

2. Virtual ünsiyyətin özəllikləri

Virtual ünsiyyətin əsas xarakterik cəhətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. **Anonimlik.** Virtual şəxsiyyətin profilində bir sıra anket məlumatları və fotolar olsa da, onlar şəxsin real və adekvat şəkildə qavranılmasından ötrü yetərli deyildir. Bundan başqa, virtual mühitdə şəxsiyyətin gizlədilməsi, başqa bir obrazla təqdim olunması imkanları həddən artıq genişdir. Bu isə müəyyən sosial-psixoloji risklər doğurur. Qeyri-normativliyə və istifadəçilərin ünsiyyət zamanı məsuliyyətsiz davranışlarına geniş meydan verir. Bu zaman istifadəçilər qarşı tərəfi incidən sözlərdən, senzuradan kənar ifadələrdən, müxtəlif məqsədlərə hesablanmış hiylələrdən istifadə etməyə çalışırlar.
2. **Sərbəstlik.** Virtual mühitdə şəxsiyyət müxtəlif "maskalar taxaraq" kommunikasiya prosesini özü üçün yüngülləşdirir. Psixoloji səddi aşmaqla yaradıcı "mən"ini azadlığa buraxır. İnteraktiv dialoq ona özünüifadə üçün unikal imkanlar verir. Bu, kommunikasiya şərtlərini, söhbətin məsuliyyət yükünü sadələşdirməklə bərabər, virtual şəxsiyyətin diqqətini də fəallaşdırır və bu diqqəti dil vasitələrinə cəlb edir. O, dil vasitələrindən istifadə məsələsindəxeyli diqqətli və məqsədyönlü olmağa başlayır. Bütün bunlar dilə də yeni münasibət formalaşdırır. Virtual şəxsiyyət dilə artıq təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi baxmır, həm də fərdi yaradıcılıq imkanlarının ifadə vasitəsi kimi yanaşır.
3. **Şəxsiyyətlər arasında qarşılıqlı qavranılma prosesinin qeyri-verbal informasiya mühitində baş verməsi.** Virtual mühitdə həmsöhbətin özünü yüksək səviyyədə təqdim etməsi stereotipləşdirmə və eyniləşdirmə mexanizminə malikdir. Bu təsir tərəfdaşdan gözlənilən keyfiyyətləri müəyyən edir.
4. **Əlaqələrin könüllülüüyü və arzuədilənliyi.** Virtual mühitdə həmsöhbətlər könüllü şəkildə əlaqəyə girir, yaxud ünsiyyət prosesini istədikləri zaman dayandırırırlar. Eyni zamanda, onlar yenidən əlaqəyə qayıtmaq imkanına malik olurlar.

5. *Ünsiyyətin emosional komponentlərinin çatışmazlığı.* Bu çatışmazlığın kompensasiyası üçün, adətən, xüsusi işarələrdən istifadə edilir.
6. *Tipik olmayan qeyri-normativ davranış tərzlərinin sərgilənməsi.* Virtual mühitdə istifadəçilər özlərini real sosial şərtlərdən kənar bir formada təqdim edirlər.
7. *Virtual ünsiyyət üslubunun danışq üslubuna yaxınlığı.* Bu, virtual şəxsiyyət obrazını reallığa yaxınlaşdırır və sözlərin etibarlılıq səviyyəsini gücləndirir ki, bu da kommunikasiyanın çox mühüm amillərindən biridir [3].

İnsanları virtual ünsiyyətə cəlb edən səbəblər çoxdur. Real həyatda ünsiyyət ehtiyacının təmin olunmamasını burada ilk səbəb kimi qeyd edə bilərik. Əgər real həyatda belə bir ehtiyac təmin olunsaydı, bu zaman internet ünsiyyətinə, bəlkə də, lüzum qalmazdı. Amma onu da qeyd etməliyik ki, əgər virtual ünsiyyət məzmun etibarilə real ünsiyyətin sadəcə təkrarı olsaydı, insanlar virtual ünsiyyətə marağı çox tez itirərdilər.

Fikrimizcə, insanları virtual ünsiyyətə həvəsləndirən ən mühüm amillərdən biri burada şəxsiyyətin realizə edilməsi üçün hüdudsuz imkanların olmasıdır. Sərbəstlik, anonimlik imkanları, rol oynamaları, emosiyaların ifadəsi, imitasiya şəraiti, şəxsin öz arzularındakı obrazını yarada bilməsi və real həyatda mümkün olmayan digər bir sıra digər xüsusiyyətlər insanları virtual ünsiyyətə cəlb edir. Sərt olmayan normativlik də burada çox əhəmiyyətli məqamdır. Virtual məkanda ünsiyyət real həyatda olduğundan daha qeyri-formal və daha açıq xarakter daşıyır.

3. Virtual ünsiyyətdə köməkçi vasitələr

İnsan sosial mediadakı ünsiyyəti zamanı real həyatdakındakı müfəssəl və çevik davranır. Bu da onu yaradıcı olmağa, özünü daha yığcam şəkildə ifadəyə vadar edir. Yeni yaradılan anonimlər, abbreviaturalar, neologizmlər kommunikasiyanın bu yeni forması üçün çox xarakterikdir. Kommunikasiya alətləri inkişaf etdikcə, bu mühitdə yaranan yeni dil vahidlərinin də sırası genişlənir və inkişaf edir. Bütün bunlar bizə texnologiyanın "dilini" anlamaqda yardımçı olur. Virtual ünsiyyət zamanı bu cür akronimlər real vaxt rejimində söhbətin yazılması prosesini sürətləndirir. Məsələn, ;- kimi emosiyalar və LOL (laughing out loud) kimi akronimlər qeyri-verbal ünsiyyət üçün faydalı elementlər əlavə edir. Məlum olduğu kimi, virtual ünsiyyət iştirakçıları real kommunikasiya aktlarında çox mühüm rol oynayan səs tembrini, məntiqi vurğu, emosional çalar, diksiya, jest, mimika və s. bu kimi paralingvistik köməkçi vasitələrdən məhrumdurlar. Bu elementlər isə həmin vasitələrin bir qismini əvəz edərək həmsöhbətinin emosiyalarının vizual təsəvvürü üçün şərait yaradır [1].

Psixoloqların fikrincə, kommunikasiya aktında qeyri-verbal vasitələrdən istifadə nəticələrin təxminən 55%-i təmin edir. Bu mənada, virtual ünsiyyət zamanı emosiya çatışmazlıqlarının təmin olunmasından ötrü istifadə edilən vasitələr ünsiyyətin nəticəsinə mühüm təsir göstərir. Onların surroqat vasitələr olmasını və doğurduğu reaksiyaların surroqat xarakter daşmasını da xüsusi qeyd etməliyik. Məsələn, bir çoxları ünsiyyət zamanı təbəssüm işarəsindən (☺) istifadə etməklə öz real emosional durumlarını gizləməyə çalışırlar. Bu, bəzən bir o qədər uğurlu alınmasa da, ümumilikdə təbəssüm işarələri (smaylik) müəllifin mətnə vurduğu emosional rəng barədə məlumat verir, onun emosiyalarının səviyyəsini müəyyənləşdirir və əks tərəfin düşüncələrini istiqamətləndirir.

Təbəssüm işarələrindən başqa, sözlərin məntiqi vurğu altına düşən hissəsinin tempini xüsusi qabartmaqdan ötrü bəzən böyük hərflərdən istifadə olunur. Yaxud istifadəçilər virtual ünsiy-

yətdəki rəng, səs, hərəkət, hiss-həyəcan çatışmazlıqlarını onların verbal və ya işarə analoqları ilə əvəz edən zaman nida işarəsindən geniş faydalanırlar.

Dildəki hər bir işarənin öz vəzifəsi olduğu kimi virtual ünsiyyətdəki bu işarələrin də hər birinin müvafiq mənası vardır. Məsələn, ucadan gülmək mənası verən LOL simvolundan həmsöhbətinin halına şəriklik, yaxud barışıq işarəsi kimi istifadə olunur. Sosial mediada təsadüf edilən bu cür halları dilçilər “praqmatik təcrübə” adlandırırlar. Burada söz, yaxud ifadə cümlə konteksti ilə semantik baxımdan bağlı olmasa da, danışanın münasibətini daha yaxşı şəkildə göstərə bilər. Praqmatik təcrübəyə *uh, um, hm, aha və s.* bukimi digər ifadələri də nümunə göstərmək olar. Bu cür praqmatik təcrübədən istifadə halları dilin təkamül təbiətini əks etdirir. Amma bir amil də diqqətdən kənar qalmamalıdır ki, bu işarələrdən həddən artıq istifadə insanları bezdirə və ünsiyyət prosesinə mənfi təsir edə bilər [4].

Sosial media ünsiyyətində ortaya çıxan digər bir fenomen ünsiyyətin təmkinlilik səviyyəsini ehtiva edir. Bu da dil işarələrindən istifadə əsasında üzə çıxır. Əgər həmsöhbət dil vahidlərindən səliqəli şəkildə istifadə edir, sözləri, cümlələri bitkin şəkildə tamamlayırsa bu, onun hövsələli davranışlarından xəbər verir. Qırıq söz və cümlələr, dil vahidlərindən məhdud istifadə, durğu işarələrinin yanlış qoyulması isə həmsöhbətin vaxt məhdudluğu, əsəb və aqressiyası, yaxud söhbətin axarından qeyri-məmnunluğunun təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, sosial mediada bəzən durğu işarələri də konkret bir işarədə ümumiləşdirilir. Məsələn, qırıq xətlərin bir çox durğu işarələrini əvəz etməsi mümkündür. Bundan başqa, sosial mediada öz məzmununu dəyişən durğu işarələri də vardır. Məsələn, ədəbi dildə çağırış, hiss-həyəcan məzmunu verən **!... işarəsi sosial mediada istifadə olunarkən bu məzmunu** bildirmir. Amma şəxsin ona yazılanların nə mənə verdiyini anladığını göstərir. Sosial şəbəkələrdə sual işarəsinin də məzmun dəyişikliyinə məruz qaldığını görürük. Belə ki, bu mühitdə sual işarəsi təkcə sual mənası daşıyır. Eyni zamanda, etiraz mənasını da ifadə edir.

Ədəbi dildə geniş istifadə olunan və fikrin bitməməsinə, yaxud uzun pauzanın yaranmasına xidmət edən üç nöqtə işarəsinin də sosial media ünsiyyətində fərqli məzmun daşdığını görürük. Burada həmin işarə söhbətin açıqlığını bildirir, yaxud həmsöhbətlərdən birinin söhbətin davam etdirilməsi istərini, tərəf-müqabilini mütləq cavaba təhrik etməsini bildirir.

Sosial media dilində rast gəlinən digər bir fenomen isə bəzən hər sözün ayrı-ayrı fikirlər ifadə etməsi vəziyyətidir. Məsələn, “Worst. Breakfast. Ever.” Or “Best. Party. In. History.”. Bu cür fenomenlərin ortaya çıxmasında bəzi sosial media platformalarındakı işarə məhdudluğu, yaxud düşüncənin sürəti ilə insanın barmaqlarının sürəti arasında harmonikliyin pozulması da müəyyən rol oynayır.

Sosial mediada dilin ənənəvi qayda-qanunlarının pozulması, o cümlədən bu mühitdəki ünsiyyət proseslərində şifrəli inisiallardan, korrekt olmayan abbreviaturalardan, emosiya işarələrindən istifadə barədə fikirlər heç də birmənalı deyildir. Bir çoxları sosial medianın milli dillərə böyük zərbə vurması qənaətindədirlər. Eyni zamanda, sosial mediada istifadə olunan dilin həqiqətən yazılı ədəbi dilin faktı olub-olmaması da hələlik mübahisə mövzudur. Çünki bu dili ədəbi dil nümunələrinin digər təzahür formaları ilə müqayisə etmək mümkün deyildir.

4. Yazılı şifahi dil

Amerika dilçilərindən John McWhorter özünün TED mühazirəsində abbreviaturaları, emosiya işarələrini, idiomları və s. sosial media mesajlarının mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim edir və virtual ünsiyyət tərəflərinin onlardan istifadə etməsini sosial baxımdan tam təbii sayır [5].

Onun fikrincə, sosial mediada istifadə olunan dil, real yazılı dil deyildir. Amma bununla belə, həmin dili sırf şifahi dil də saymaq olmaz. Çünki danışq dili daha çox ani, yazılı dillə müqayisədə az götür-qoy edilən və qeyri-formaldır. Sosial media dili isə şifahi dillə müqayisədə daha formaldır. Beləliklə, sosial media dili yazılı dillə şifahi dil arasında orta bir mövqedə qərar tutur. John McWhorter daha çox yazılı danışq dilini xatırladan bu dilə maraqlı bir ad verərək "barmaq nitqi" adlandırır. McWhortersin nəzəriyyəsi göstərir ki, insanlar sosial mediada danışdıqları kimi yazırlar. Bunun da özünəməxsus səbəbləri vardır. Virtual ünsiyyət, əsasən, həmsöhbətlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə ünvanladıkları sözlər, cümlələr, mətnlər əsasında reallaşır. Bu, real vaxt rejimində baş verir və bu zaman qeyri-iradi şəkildə şifahi ünsiyyətə meyllilik yaranır. Real həyatda insanın düşüncəsi ilə nitqi arasında ahəng var. İnsan düşündüyünü eyni anda dilə də gətirə bilər. Virtual ünsiyyətdə isə insanın yazı tempi onun düşüncəsinin sürətindən geri qalır. Ona görə də virtual şəxsiyyətlər bu sürəti uzlaşdırmaq üçün daha müxtəsər ifadə vasitələri tapmağa can atırlar. Beləliklə, internet mühitində dil vahidlərindən, əsasən, yazılı variantda istifadə edilsə belə, şəbəkə ünsiyyətinin interaktivliyi şərtləri, nitqin tempi ona tamamilə fərqli forma verir. Bu isə hazırda rus dilçiliyində yeni bir fenomen kimi geniş tədqiq olunan «Olban dili» anlayışını ortaya çıxarır. Bu fenomen bir çox hallarda "Padonkaff dili" fenomeni də adlandırılır. "Olban dili"nin əsas xarakterik xüsusiyyətləri sözün orfoepik baxımdan cüzi istisnaları nəzərə almasaq, düzgün, orfoqrafik baxımdan isə yanlış yazılmasıdır. Ünsiyyət prosesində qeyri-normativ leksikadan geniş istifadə edilməsidir. "Olban dili"nin bir əsas xüsusiyyəti də sözün yazılışındakı səhvin sonradan digər istifadəçilər üçün özünəməxsus kulta çevrilməsidir. Yəni, həmin yanlışın da bir növ norma kimi qəbul olunmasıdır [6, s. 36].

"Olban dili"ndən, daha çox, bloqlarda, çatlarda, veb-forumlarda, sms-ismarıclarda istifadə edilsə də, bu dilin tədricən şifahi dilə nüfuz etməsi meylli də müşahidə olunmaqdadır. Psixoterepevt D.V.Kovpak hesab edir ki, "Padonkaff dili" stixiya kimi əmələ gəlmir. Bu, bir sıra həvəskarların məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir ki, başlanğıcda İnternetdəki yazı formalarında ortaya çıxaraq ardınca şifahi nitqə daxil olur [7, s.64].

Bu səhvlərin yaranmasının bəzi səbəbləri vardır. Birincisi, John McWhorterin də qeyd etdiyi kimi, sözün deyildiyi formada yazılması amilidir. İkincisi, bir çox sözlərin sonundakı cingiltili samitlərin tələffüzü ilə bağlı çətinliklərdir. Kompüterdə bəzi hərflərdən istifadə məhdudluğu da "Olban dili" nümunələrinin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında mövcud olan "ş" hərfi virtual mühitdə bu cür məhdudluqların yarandığı hallarda, əsasən, sh kimi yazılır. Yaxud -ə saiti ilə bağlı məhdudluqlar onu əvəz e, yaxud ə saitləri vasitəsilə aradan qaldırılır və s. Bu hallar bəzən o səviyyədə normativləşir ki, hətta bu cür məhdudluqların olmadığı hallarda da istifadəçi sövq-təbii şəkildə bu cür yanlış yazılış formalarından istifadə etməyə başlayır.

Virtual ünsiyyət iştirakçılarının dialekt mənsubiyyəti də "Olban dili" nümunələrinin yaranmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə, savad səviyyəsi, yaxud dil bilikləri nisbətən aşağı olan bəzi istifadəçilər müəyyən söz və ifadələri özləri də bilmədən ədəbi dildə olduğu kimi deyil, ləhcələrindəki variantında yazırlar. Bəzi hallarda isə belə meyllərə kifayət qədər savadlı, nitq mədəniyyəti yüksək olan şəxslərin virtual ünsiyyət tərzində də təsadüf edilir. Fikimizcə, bu, daha çox həmin şəxslərin təmsil etdikləri submədəniyyətə aidlik hissini qabartmaq niyyətindən irəli gəlir. Azərbaycanda "Olban dili" təzahürlərinə müxtəlif ticarət, ictimai iaşə xidməti müəssisələri üzərində yazılan primitiv elanlarda da təsadüf etmək mümkündür.

Bu fenomen, bütün hallarda ədəbi dilin inkişafına mənfi təsir göstərir, insanların nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnəsinə əngəl törədir. Unutmaq lazım deyil ki, ana dili xalqın ru-

hudur, xalqın milli psixologiyası dil vasitəsilə ifadə olunur. Dildə xalqın xarakteri öz ifadəsini tapır, onun təfəkkürü qorunur, bədii yaradıcılığının təkrarolunmazlığı formalaşır. Bu baxımdan yanaşdıqda “Olban dili” milli dillər üçün ciddi təhdiddir. Çünki ədəbi dil normaları haqqında müfəssəl biliklərə malik olmayan hansısa gənc bir internet istifadəçisinin lüğət ehtiyatı, onun buraxdığı linqvistik səhvlər tədricən başqa insanlar üçün də etalona çevrilir və dillə yanaşı təfəkkürün də primitivliyinə rəvac verir. Çünki dildəki primitivlik təfəkkürdəki primitivliyin göstəricisidir. Əlbəttə, dilin imkanlarından hər kəs eyni səviyyədə istifadə edə bilməz. Bu, nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır ki, burada da dil daşıyıcıları arasında müəyyən fərqlərin olması mütləqdir. Ona görə də müasir linqvistikada insanın nitq mədəniyyətinin iki səviyyəsi fərqləndirilir: aşağı və yuxarı səviyyə. Aşağı səviyyə üçün ədəbi dilin birinci səviyyəsinə yiyələnmək şərtidir. Bu zaman nitq kifayət qədər aydın olur və dilin leksik, orfoepik, qrammatik, söz yaradıcılığı, morfoloji, sintaktik normalarına əməl edilir. Yuxarı səviyyə isə nitq mədəniyyətinin mükəmməl səviyyəsidir. Əgər insan səlis nitqə malikdirsə, bu onun, nitq mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəsinə yetişməsinə dəlalət edir. İnsan bu səviyyədə də öz nitqində müəyyən səhvlər buraxa bilər. Amma bu səhvlər primitiv xarakter daşımır. Şəxs sözün və konstruksiyaların hər bir məqamına düzgün yanaşma imkanlarına malik olur və ünsiyyətin məzmununa uyğun parlaq, yaddaqalan ifadələr qurur, dilin orfoepik normalarına əməl edir, tələffüzdə hər hansı yanlışlıqlara yol vermir. Çünki əgər söz bizim fikrimizin maddi qəlibidirsə, səs də nitqimizin geyimidir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən asılı olmayaraq dildən istifadə zamanı onun əsas normalarına əməl olunmalıdır. Dil insanın təcrübəsindən təşkil olunur. Mədəniyyət kimi o da, hamı tərəfindən qəbul edilmiş mənada hasil olunur, təkmilləşdirilir. Gündəlik həyatımızdakı ünsiyyət proseslərində dilin son nəticəsi isə fərd olaraq bir-birimizi nə dərəcədə başa düşə bilməyimiz, bu zaman istifadə edilən dil vahidlərinin neytrallığı, hamı tərəfindən normal şəkildə qəbul olunmasıdır. Həmsöhbətdə müsbət təəssürat yaratması, kommunikasiyanın ardıcılığını, davamlılığını təmin etməsidir.

“Olban dili” fenomeninin təhlili onun bu amillərə zidd olduğunu və cəmiyyətin sosial aşınmasına gətirdiyini göstərir. Slenqlərdən, arqo və jarqonlardan geniş ifadə, cümlədə söz sırasının pozulması, sözlərin ixtisarına meyli dilin müvafiq normalarına xələl gətirir. Ona görə də tədqiqatçılarımız “Olban dilinin” perspektivləri ilə bağlı mövqeləri birmənalıdır:

- “Olban dili” ancaq kompüterin klaviaturasında qalmalıdır;
- “Olban dili”ni internetdən televiziya və radioya buraxmaq olmaz;
- Bu dillə mübarizə aparmaq arzu edilən, onların məhdudlaşdırılması isə mütləqdir;
- Virtual həmsöhbətləri tanımaqdan ötrü bu dili öyrənmək vacibdir.

5. Sosial mediada dildən məqsədyönlü istifadə

Ümumilikdə, sosial medianın dili hazırda sürətli təkamül mərhələsindədir və bu prosesin gələcəkdə hansı dil situasiyaları ilə müşayiət olunacağı, indi çoxlarında maraq doğurur. “The New York Times” qəzetinin proqnozlarına görə, gələcəkdə insanlar virtual məkanda sadəcə şəkillər vasitəsilə danışmağa başlayacaqlar [8].

Həmsöhbətinin əhval-ruhiyyəsini, çatdırmaq istədiyi mesajları çox yığcam və konkret formada ifadə edən şəkillər, simvollar, ideoqrafik və piteoqrafik yazı nümunələri ənənəvi mətnlərin yerini tutacaq. Bu meyli əsasən şəkil konsepti üzərində qurulmuş Instagram, Vine, Tumblr və digər bu kimi sosial media kanallarında artıq müşahidə etməkdəyik. Texnologiyalar inkişaf etdikcə bu trend daha da güclənəcəkdir.

Əslində, sosial mediada dillə bağlı yeni heç nəyin baş vermədiyini, sadəcə olaraq bəşəriyyətin minilliklər ərzində müxtəlif səviyyələrdə faydalandığı dildən indi sosial mediada da istifadəyə başladığını iddia etmək olar. Yəni, dil real həyatdakı potensialı ilə indi həm də virtual həyata transformasiya olunub. Bu gün virtual ünsiyyət dilinin əsas atributlarından biri kimi görünən arqolardan, jarqonlardan, slenqlərdən, vulqarizmlərdən və s. əslində əsrlər boyu insanların real ünsiyyətində də istifadə olunub. Fərdlərin dili öz istək və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaları bir sosial qanunauyğunluqdur. Bu mənada, sosial medianın dillə bağlı yeni heç nə etmədiyini düşünmək olar. İnternetin inkişafı ilə əlaqədar həyatımıza daxil olmuş sosial media alətləri, sadəcə olaraq texniki vasitədir. Çünki dili dəyişmək gücündə olan yeganə qüvvə ondan praqmatik məqsədlərlə istifadə edən insanlardır. 50-100 il əvvəl də jurnalda dərc edilmiş hansısa şəkillər vasitəsilə kommunikasiya qurmaq mümkün idi. Yaxud hər hansı bir rəsm əsəri üzərində çalışan rəssamın son məqsədi də yaratdığı rəsm əsəri ilə hansısa mesajı ötürmək, başqa sözlə, görüntü vasitəsilə kommunikasiya yaratmaqdır. Sosial media alətləri isə belə bir ötürücülük imkanlarını qat-qat genişləndirir. Bir insanın hansısa materialı real həyatda paylaşması ilə sosial mediada paylaşmasının təsir gücü fərqlidir. Sosial media kanallarında fərdlər real həyatdakı ilə müqayisə olunmaz dərəcədə böyük auditoriyaya malikdirlər. Burada fərdin paylaşdığı materialların – mətnlərin, şəkillərin, videoların, musiqilərin və s. doğurduğu kütləvi maraq, onun dostluğunda olan adamların sayı və s. mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, fərdin istifadə etdiyi dilin auditoriya üçün anlaşılıqlı olması da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sosial media kanallarının insanlara kütləvi təsir gücü bu gün onları müxtəlif biznes subyektlərinin, özəl və dövlət qurumlarının da hədəf kütlələrlə əsas kommunikasiya vasitələrindən birinə çevirmişdir. Bu kommunikasiyanın səmərəliliyi, müxtəlif fərdi və korporativ səhifələrə daha çox izləyicinin cəlb olunması və onların itirilməməsi, səhifə izləyicilərinin diqqətinin hansısa konkret məhsula, xidmətə cəlb olunması və s. məqsədlə göstərilən fəaliyyət bu gün rəqəmsal marketinq (digital marketing) kimi yeni və son dərəcə perspektivli bir fəaliyyət növünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu fəaliyyətin də əsas istiqamətlərindən biri məhz dillə bağlıdır.

Müxtəlif kontentlərin hazırlanmasından ötrü istifadə edilən dil vahidlərinin sosial media auditoriyasına yaxınlığı rəqəmsal marketinqin ən mühüm şərtlərindən biri kimi irəli sürülür. Əgər hər hansı şirkətin sosial şəbəkələrdəki korporativ səhifəsi üçün kontentlərin hazırlanması zamanı auditoriyanın rəyi deyil, sırf dilin akademik qayda-qanunları əsas götürülsə, bu zaman dilin onlara uyğun olmaması müştərilərdə mənfi effekt doğuracaq. Ona görə də kontentlərin hazırlanması zamanı dil vahidlərindən istifadə ilə bağlı bir neçə zəruri məqamın mütləq nəzərə alınması tövsiyə edilir:

- Hədəf kütlə kimlərdən ibarətdir, onların demoqrafik bölgüsü necədir? Əgər auditoriyanın böyük hissəsi 55 yaşından yuxarı olan qadınlardırsa, bu zaman kontentlərdə təbəssüm, yaxud digər hiss-həyəcan işarələrindən istifadə məqsədəuyğun deyil. Bunun əksinə, əgər hədəf kütlə yeniyetmə qızlardan ibarətdirsə, o zaman bu cür işarə və simvollar kontentin ayrılmaz bir hissəsi olmalıdır. Yalnız bu şəkildə kontentin dilini istifadəçilərin dilinə uyğunlaşdırmaq olar.
- Təqdim edilən brend, marketinq dilində ifadə olunduğu kimi B2B, yoxsa B2C kateqoriyasına aiddir? B2B brendlər, adətən formal, akademik dildən istifadə edən xüsusi peşəkar qrup üçün nəzərdə tutulub. B2C brendlər isə qeyri-formaldır, onların təqdimat dili də sadə, oynaq xarakter daşımaqla müxtəlif peşələrdən olan insanlara hesablanıb.
- Brendin səs tonu necədir? Təqdimatın tonu həddən artıq səs-küylü, yaxud zəif eşidilən ola bilər. Burada əsas məsələ onun ahəngini sosial medianın ümumi danışiq dilinə uyğunlaşdırmaqdır.

- Kontent hansı sosial media kanalı üçün hazırlanır? Əgər istifadə edilən tviddirdisə, onda konkret işarə sayı limitinə uyğunlaşdırılmış kontentlərdən istifadə mütləqdir. Yaxud əgər LinkedIn sosial şəbəkəsindən istifadə ediləcəksə, onda kontentin daha peşəkar və xüsusi bir dildə hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır [4].

Bu kimi məqamların nəzərə alınması tərəflərin bir-birini asanlıqla başa düşməsinə və səmərəli, məqsədyönlü kommunikasiyanın qurulmasına kömək göstərir. Sosial mediada istifadə edilən dil haqqında məlumatlı olmaq virtual izləyicilərin başa düşülməsinə və praktikanın ona uyğun müəyyənləşdirilməsinə yardım edir. Məsələn, Facebook-dakı izləyicilərin istifadə etdikləri bir çox işarələrin mənasından xəbərsizlik yazılmış şərhlərin müvafiq şəkildə cavablandırılmasında müəyyən çətinliklər yarada bilər. Sosial şəbəkələr vasitəsilə reallaşan ünsiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun bir çox tiplərinin yarıaçıq xarakterli olmasıdır. Bunları yalnız onların mənasından xəbərdar olanlar bilir. Bütün bunlar sosial media ünsiyyətinin incəlikləridir.

6. Sosial medianın yeni janrları

Son illər virtual ünsiyyət mühitində, eləcə də sosial şəbəkələrdə çox sürətli şəkildə formalaşan daha bir fenomen də vardır ki, tədqiqatçılar onu internet-mem adlandırırlar [9]. Mem (meme) termini ingilis bioloqu Riçard Dokinsə aiddir. O həmin termindən mədəniyyətin ayrıca bir elementinin qorunması və yayılması prosesinin təsviri üçün istifadə etmişdir [10, s.192].

İnternet-mem isə internet mühitində, sosial şəbəkələrdə insanlardan insanlara yayılan ideya, davranış üslubudur. İnternet memlər şəkil, hiperlink, video, internet səhifələri, həştaq və s. formalarında ola bilər. Onun mahiyyətini qısaca şəkildə belə izah edə bilərik:son dövrlərə kimi bir o qədər məşhur olmayan hansısa fikir, ideya, çıxış müxtəlif audiovizual formalarda (səs, video, şəkil, mətn və s.) birdən-birə ortaya çıxıb sürətlə populyarlaşır və bir istifadəçidən bütün internetə yayılaraq müəyyən müddət ərzində sosial medianın əsas trendinə çevrilir. İnternet-mem də mahiyyətcə informasiyadır. Amma funksional baxımdan bəzən o bir sıra ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Mem həm horizontal, həm də vertikal şəkildə yayıla bilər. Horizontal yayılma onun ancaq bir nəslin təmsilçiləri arasında yayılmasıdır. Vertikal yayılmada isə mem həm də nəsillərdən nəsillərə yayılır. Müxtəlif memlərin populyarlıq müddəti fərqli ola bilər. Memin varlığı onun populyarlığından asılıdır. Hər bir mem müəyyən müddətdən sonra öz populyarlığını və beləliklə, bir fenomen kimi mövcudluğunu da itirir. Onun dirçəldilərək canlandırılması isə mövcud memin dirilməsinə can atan daşıyıcıdan asılıdır.

Memin populyarlaşması onun məzmunu ilə bağlıdır. Hər hansısa bir memi süni şəkildə populyarlaşdırmaq mümkün deyildir. Onun daşdığı informasiyanın təsir gücü sosial media iştirakçılarını bu məzmunu başqaları ilə paylaşmağa psixoloji baxımdan vadar etməlidir. Bir mem başqa bir memin hazırlanmasından ötrü dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu mənada, virtual məkanda da təbii seçmə prosesi gedir və internet istifadəçilərinə psixoloji baxımdan daha güclü təsir məzmununa malik olan qalib gəlir.

Əgər son illər Azərbaycanın sosial media mühitində izlənən trendləri tədqiq etsək, ən populyar memlərin, daha çox satirik məzmunu malik olduğunu görürük. Bu hal, əslində, tək Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün xarakterikdir. Hazırda internet məkanında ən populyar mem janrları demotivatorlar, kəpslər, vaynlar, strip-komikslər, karikaturalardır. Onların hər birini qısa şəkildə təsvir etməyə çalışaq.

- **Demotivator.** Sosial şəbəkələrdə çox istifadə edilən bu internet- memlərin digər bir adı da demotivativ posterlərdir. Demotivatorlar, adətən, qara çərçivədə verilmiş şəkillə şəkilaltı süardan ibarət olur (şəkil 1).

Şəkil 1.

Demotivatorların hazırlanması zamanı qara çərçivədən əksər hallarda istifadə olunur və plakatın üzərində aşağıdakı elementlər öz əksini tapır:

- Plakatu illüstrasiya edən şəkil;
- İri şifrlərlə yazılmış şüar mətni, yaxud bir söz;
- Bəzi hallarda kiçik şifrlərlə yazılmış sitat, yaxud ümumi ideyanı izah edən qeyd.

Demotivatorlardan sosial şəbəkələrdə ən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Onların tematikası da son dərəcə genişdir. Demotivatorlar müxtəlif məsələlərlə bağlı hikmətli kəlamlardan ibarət ola, yumoristik münasibəti əks etdirə, yaxud həyat haqqında, sevgi haqqında, dostluq haqqında, tənhalıq haqqında, nikotin və alkoqol haqqında, heyvanlar haqqında, heyvanların həyatı haqqında, uşaqların dostluğu haqqında, müharibə haqqında və s. ideyaları əks etdirə bilər. Xüsusilə gənc nəslin nümayəndələri onlardan həyatın fərqli sahələrində, çeşidli məqsədlərlə, müxtəlif problemlərlə bağlı istifadə edirlər. Sosioloqlar məqsəddən asılı olaraq demotivatorların 6 tipini müəyyənləşdirmişlər:

- Orijinal, yaxud klassik demotivatorlar;
- Yumoristik demotivatorlar;
- Sosial reklam xarakterli demotivatorlar;
- Özünü təqdimat məzmunlu demotivatorlar;
- Məxfi məzmunlu demotivatorlar;
- Fəlsəfi demotivatorlar.

Demotivatorlar həm ciddi, həm də satirik məzmununda ola bilər. Ciddi mahiyyətli demotivatorlar insanların motivasiyası, hansısa hikmətli fikrin təlqin olunması, müəyyən bir sosial mesajın ötürülməsi, konkret şəxslərin, qurumların, məhsul və xidmətlərin təbliği, kömək çağırışı və s. bu kimi məzmunları ifadə edir. Satirik demotivatorlarda isə hadisələrə, cəmiyyətdəki nöqsan və çatışmazlıqlara, problemlərə, müəyyən fərdlərin uyğunsuz çıxışlarına, şəxslərin, qurumların fəaliyyətinə kinayəli rəy, sarkazm ifadə olunur. Hansısa vəziyyətə uyğun insan mimika və jestlərinin əks olunduğu fotosəkillərdən istifadə, tanınmış şəxsiyyətlərin dilindən onlara aid olmayan bəsit fikirlərin kəlam kimi təqdim olunması və s. bu kimi fəndlər satirik demotivatorların hazırlanması üçün xarakterik üsullardır.

- **Kəps.** İngilis dilində "tutmaq", "yaxalamaq" mənası verən capture sözündən yaranmış bu termin, daha çox əyləncə xarakterli yeni bir sosial media fenomenini ifadə edir. Kəps hər hansı bir rəsmi, fotonun, yaxud videonun konkret bir kadranın götürülərək komik məzmununa adaptasiya olunmasıdır (şəkil 2).

Şəkil 2.

Kəpslərin hazırlanmasından ötrü rəsm, foto, yaxud videodan screen shot edilmiş epizod, şəkil redaktorunun köməyi ilə işlənir. Daha sonra onun üzərinə kəpsdəki şəkilə və həmin şəkillə ifadə olunan satirik məqsədə uyğun hansısa cümlə, yaxud mətn yazılır. Beləliklə, görüntü həmin sözlə birgə komik bir şəkllə çevrilir.

Şəkil 3.

Atama komputer öyrədərkən mən (təmsili)

- **Vayn.** Vaynlar daha çoxəyləncə xarakteri daşıyan qısa satirik videoroliklərdir. Adətən 6-10 saniyə sürən və qığılıcı effekti doğuran vaynlarda hansısa problemlər, nöqsanlar, şəxslər, davranışlarla bağlı üstüörtülü münasibət ifadə olunur.
- **Karikatura.** Sosial media dilində buna komikslər də deyilir. Ədəbiyyatşünaslıq elmindən məlum olduğu kimi, karikatura ədəbi əsərdə, rəsmdə, yaxud səhnədə insanın, hadisənin, əşyanın ifşa məqsədilə qəsdən təhrif olunmuş bir halda təsviridir (Şəkil 3).

Belə hallarda obyektin mənfə cəhətlərini gülünc bir şəkildə göstərməkdən ötrü bu cəhətlər qəsdən kiçildilir və yaxud şişirdilir. Uzun illər ərzində ədəbiyyatda, mətbuatda, təsviri sənətdə böyük təsir gücünə malik bir janr kimi formalaşmış karikaturalardan bu gün sosial mediada da geniş istifadə edilir.

Karikaturaların çəkilməsi məqsədilə bu gün xüsusi kompüter proqramlarının, mobil tətbiqlərin mövcud olması müxtəlif məqsədlərlə çoxlu sayda karikaturaların hazırlanaraq sosial mediada yayılmasına geniş imkan verir.

- **Strip-komiks.** Strip sözü ingiliscədən tərcümədə "zolaq", "iz", "lent" mənası verir. Strip-komikslər də müəyyən süjet və ssenari üzrə bir-birini izləyərək tamamlayan bir neçə karikaturanın ardıcılığıdır (şəkil 4).

Bir strip-komiksdə, adətən, üfiqi vəziyyətdə, yaxud kvadrat şəklində 3-4 kadr yerləşdirilir. Strip-komikslər öz məzmunu ilə izləyicilərdə xoş əhval-ruhiyyə yaradır. Onları çox asanlıqla qəzetlərdə, jurnallarda çap etmək, saytların xəbər lentlərində və ya ayrıca bölmələrində yer-

ləşdirmək, eləcə də sosial şəbəkələrdə yaymaq çox asan olur. Kütləvi maraq cəlb etdiyinə görə strip-komikslər bu gün sosial mediada maraqlı bir janr kimi böyük populyarlıq qazanmışdır.

Şəkil 4.

Ümumilikdə, bütün bu internet-məmlər, ələlxüsus demotivatorlar internet kommunikasiyanın kifayət qədər mürəkkəb sosiokulturoloji fenomenidir və onun geniş elmi tədqiqinə ehtiyac vardır. İnternet-məmlərdə verbal və vizual komponentlər təfəsilatə yer vermir. Adresant özü bu komponentləri təhlil edərək müəyyən nəticələrə gəlməlidir. Bir çox hallarda isə o, materialı hərfi mənada, öz bildiyi kimi qəbul edir.

Ona görə də bu fenomenin öyrənilməsi zamanı, internet-məmlər vasitəsilə qurulan kommunikasiya zəncirində də nəzər salınmalıdır. Məlumdur ki, hər hansı bir ideya öz mənbəyindən kommunikasiyanın son nöqtəsinə çataraq adresantda müəyyən münasibət formalaşdırana qədər bir neçə mərhələdən keçir. Bu, oxucu, tamaşaçı, dinləyici auditoriyasına təqdim edilən istənilən yaradıcılıq nümunəsində (ədəbiyyat, kino, musiqi, rəsm və s.) belədir. Sosial-mediada yayılan internet-məmlər də yaradıcılıq nümunəsidir və onlar vasitəsilə kommunikasiya zəncirini aşağıdakı kimi göstərmək olar: mənbə, mesaj, şifrələmə mexanizmi, ötürülmə kanalı, şifrəaçma mexanizmi, adresant, kommunikasiyanın nəticəsi, əks əlaqə. Adresantın dünyagörüşünün demotivatorların vizual obrazının şifrəsini açacaq səviyyədə olması burada əsas şərt-dir. Bu şərt təmin olunmadıqda demotivator da şifrələnmiş mesaj öz ünvanına çatmayacaq, yaxud təhrif olunmuş şəkildə çatacaq. Məsələn, bir neçə il əvvəl Rusiya sosial şəbəkələrində yayılmış “İpoteka – yaşayışa çıxış” demotivatoru üzrə aparılmış araşdırmalar 100 internet istifadəçisindən yalnız 4-ün bunun əsl məzmununu başa düşdüyünü göstərmişdir. Onlar demotivatorun, əslində, sahibsiz heyvanlara həsr olunduğunu anlayıblar. Qalan 96 nəfər isə belə hesab edib ki, demotivator ciddi sosial problem olan evsizliklə bağlıdır [11].

Demotivatorların bir sıra spesifik xüsusiyyətləri, yerinə yetirdiyi funksiyalar onları dilə çox yaxınlaşdırır. Çünki bunların əksəriyyəti dillə müştərək funksiya və xüsusiyyətlərdir: 1) insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir (kommunikativ funksiya); 2) fəaliyyət haqqında yeni biliklərin əldə olunması vasitəsidir (koqnitiv funksiya); 3) fəaliyyət, ənənələr, mədəniyyətlər və tarix haqqında biliklərin saxlanması və ötürülməsi vasitəsidir (akkumulyativ funksiya); 4) hiss və emosiyaların ifadə vasitəsidir (emotiv funksiya); 5) təsir funksiyasını yerinə yetirir (volyuntativ funksiya) [11].

Bütün bunlardan sonra belə bir sual ortaya çıxır ki, demotivatorları da dil vahidləri saymaq olarmı? Fikrimizcə, onlar xüsusi bir dil tipidir. Demotivatorlar iki tip işarələrdən təşkil olunur. Onlar arasındakı əlaqələr sadəcə semantik əlaqələr deyildir, bu əlaqələr həm də internasional xarakter daşıyır.

İnternet-məmlər, sadəcə işarələr yığını olmayıb sinergetik effektdə malikdir. Məlum olduğu kimi, sinergetik effekt deyərkən inteqrasiya nəticəsində fəaliyyətin səmərəliliyinin artması nəzərdə tutulur. Bunun klassik misalı belədir ki, əgər 2 adam öz almalarını dəyişsələr, onların hər birinin yenə də 1 alması olacaq. Beləliklə almaların sayında artım baş verməyəcək. Amma əgər 2 adam öz ideyalarını bölüşsə, bu zaman onların hər 2-də 2 ideya olmuş olacaq. Sosial mediada paylaşılan internet-məmlər də, əslində, ideya paylaşımıdır və onlar sinergetik effektlə müxtəliflərəflü münasibətlərə təsir göstərir.

Demotivatorların bir fərqləndirici əlaməti də mətnin vizual komponentlərindən və mobil verballıqdan çoxvariantlı istifadə səviyyəsidir. Bu zaman bir vizual obrazdan müxtəlif sloqanlarla istifadə olunur. Yaxud konkret bir sloqan müxtəlif şəkillərdə istifadə edilir. Müəyyən komponentlərin təkrarlanmasından asılı olmayaraq bu demotivatorların sinergetik effekti də fərqli olur.

Sosial şəbəkələrdə demotivatorlar insanlar arasındakı özəl ünsiyyətdə nitq situasiyasının korrelyasiyasından ötrü istifadə olunur (diskussiya təşəbbüsləri, müzakirə, həmsöhbətinin ovqatını qaldırmaq, həmsöhbətini sancmaq, həmsöhbətdə təəssürat oymatmaq, öz sözlərinə xüsusi mənə vermək, barışmaq, təəssürat və duyğularını paylaşmaq, sevgi etirafı etmək, bayram təbrikləri məqsədlə istifadə, klassik zarafatlar, ideyaların orijinal tərzdə təqdimatı, hikmətli kəlamlar, psevdokəlamlar və s.) Bunların bir çoxu da əvvəlcədən dildə hazır olan nümunələr, o cümlədən aforizmlər, qanadlı ifadələr, yumoristik deyimlər və s. əsasında toplanır. Ona görə də sosial mediada internet məmlərin yayılması sayəsində bu mühitdə istifadə edilən dilin statusunda da müəyyən dəyişikliklər baş verir. Az sözlə mümkün qədər geniş məzmunun ifadə olunması niyyəti dilin zəngin qatlarının üzə çıxarılmasını zərurətə çevirir.

Əgər demotivatorları internet kommunikasiyasının xüsusi bir dil tipi kimi qəbul edirsə, o zaman bu dilin daşıyıcıları, bu dili öyrənməyin mümkün olub-olmaması da aktual bir sual kimi ortaya çıxır. Təcrübə göstərir ki, başqa dillər kimi demotivatorları da bir dil kimi öyrənmək və onlardan lazımi anlarda istifadə etmək olar. Bəzi internet saytları öz demotivatorlarını yaradaraq hər bir istifadəçiyə ondan öz arzusuna uyğun istifadə imkanı verir. Demotivatorları heç kimin köməyinə ehtiyac duymadan müstəqil qaydada yaratmaq da olar.

7. Gözlənilən nəticələr

Bütün bu qeydlər rəqəmsal eranın milli dillərin inkişafında artıq yeni bir mərhələnin əsasını qoyduğunu və bu gün virtual məkanın milyonlarla iştirakçısının ünsiyyət dili olan Azərbaycan dilinin bu mərhələdə də düzgün inkişafının təmin olunması zərurətini göstərir.

Statistik hesablamalara görə, 2015-ci ilin sonlarına Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı 5 851 753 nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 61 faizini təşkil edib. 2016-cı ilin yanvarında isə Azərbaycanda internetdən istifadə edənlərin sayı 5,98 milyona, sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı isə 1,60 milyona çatıb [12]. Bu rəqəmlərdən də göründüyü kimi, ölkəmizdə internet istifadəçisi olaraq Azərbaycan dilini ünsiyyət vasitəsi kimi virtual məkana daşıyanların sayı sürətlə artır. Belə bir şəraitdə ana dilimizin qorunması və inkişafı üçün bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsinə, müvafiq elmi layihələrin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Sosial şəbəkələr dildə baş verən dəyişikliklərin, yeni söz trendlərinin izlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Burada müşahidələr apararaq sözlərin hansı şəkildə ümumişləklilik qazandığını izləmək olur. Bu baxımdan, sosial şəbəkələr, ədəbi dilin inkişaf etdirilməsi, dillə bağlı təcrübələrin aparılması, bu sahədə müəyyən islahatların həyata keçirilməsindənötrü böyük imkanlar deməkdir.

Sosial şəbəkələrdə aparılan müzakirələr, yeni sözlərin üzə çıxması və funksionallıq qazanması faktlarının işarələnməsi, yeni sözlərin yaradılması və viral effekti ilə yayılması dilin inkişafı üçün böyük perspektivlər təmin edir. Sosial şəbəkələrdə virtual ictimai referendumlar təşkil etməklə, həm xarici dillərdən götürülən, həm də dildə yeni yaradılan sözlərin nə dərəcədə uğurlu olub-olmadığını, bu sözlərin Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanıb-qazanmayacağını müəyyən etmək olar.

Ümumiyyətlə, virtual məkan lakmus kağızı kimidir və bu məkan kütləvi auditoriyanın dil savadlılığı vəziyyətini ortaya çıxarır. İnsanın qrammatik vərdişlərinin, orfoepik bacarıqlarının qeyri-ixtiyari nitq aktında baş verdiyi məlumdur. İnternet meydana çıxana qədər qeyri-ixtiyari nitq yalnız şifahi formada idi və ani xarakter daşıyırdı. Ona görə də bu sahədə ümumi vəziyyətin aydınlaşdırılması, kütləvi nitq xarakterlərinin elmi təhlili o qədər də asan görünmürdü. Amma indi internetdə reallaşan nitq aktlarını həm də yadda saxlamaq, kağız üzərində çap etmək, müxtəlif elmi məqsədlərlə faydalanmaq, insanların nitqindəki xarakterik nöqşənləri aydınlaşdırmaq və onların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirmək mümkündür.

Milli məkanda aparılan ilkin araşdırmalar Azərbaycandilli internet istifadəçilərinin virtual ünsiyyət prosesində ana dilindən istifadə zamanı ən çox aşağıdakı pozuntulara yol verdiklərin göstərir: xarici dillərdən götürülmüş söz və terminlərdən lüzumsuz şəkildə geniş istifadə meyli; xarici dillərdən götürülmüş sözlərin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmadan istifadəsi; söz və cümlələrin qısaldılması; durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi; argo və vulqarizmlərdən istifadə və s.

Ölkəmizdə internet istifadəçi-lərinin sayı artıqca daha da kütləviləşən belə halların Azərbaycan xalqının milli varlığı olan ana dilimiz üçün doğurduğu təhlükələri nəzərə alaraq, vətəndaşların dil savadlılığı səviyyəsinin yüksəldilməsindən ötrü bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Sosial mediada dil pozuntularının qarşısının alınmasından ötrü, ilk növbədə orta təhsil dövründə şagirdlərə ana dilində mükəmməl yazı vərdişlərini öyrədən xüsusi fənn tədris edilməlidir. Bu gün, ümumilikdə sosial medianın orta və ali təhsil müəssisələrində ayrıca fənn kimi tədrisinə böyük ehtiyac vardır. Çünki insanların dildən istifadə zamanı yol verdikləri pozuntular əsas etibarilə təhsildən qaynaqlanan pozuntulardır. İnsanların ana dilindən qüsurlu şəkildə istifadə etmələridilin ifadə gücü və kasadlığından irəli gəlir. Bunun əsas səbəbi o dildən istifadə edən insanların təhsil və mədəni səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Ona görə də təhsil prosesində bu məsələnin indidən yüksək ciddiyyətlə nəzərə alınması gələcəkdə gənc nəslin virtual məkanda ana dilindən arzuolunan səviyyədə istifadəsini təmin etmiş olardı. Bundan ötrü təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmunu dəyişməlidir. Şagird və tələbələrin ana dilimizdə yazılı şəkildə özünüifadə vərdişlərinə yiyələnmələrinə xüsusi diqqət yönəlməlidir. Bundan ötrü daha çox praktik fəaliyyətə əsaslanan alternativ üsullardan istifadə edilməlidir. Azərbaycan dilinin distant tədrisi layihələrinin həyata keçirilməsi, insanların yazı və nitq qabiliyyətinin inkişafına yönəlmiş videodərslərin hazırlanaraq online resurslarda hər kəsin istifadəsinə verilməsi, eləcə də radio və televiziyalarda olduğu kimi sosial mediada da dildən istifadə üzrə monitorinqlərin aparılması və s. kimi tədbirlər bu baxımdan faydalı ola bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR:

1. J.Reed. How social media is changing language//<http://blog.oxforddictionaries.com/2014/06/social-media-changing-language/>
2. Язык эры социальных сетей: эпохальные перемены // <http://inosmi.ru/world/20140929/223301606.html>
3. Виноградова Т.Ю. Специфика общения в интернете // http://www.philology.ru/linguistics1/vinogradova_t-04.htm
4. Angie Pascale. How Social Media Is Changing Language Usage and What Marketers Need to Know About It//<https://www.clickz.com/clickz/column/2326906/how-social-media-is-changing-language-usage-and-what-marketers-need-to-know-about-it>
5. John McWhorter. Texting is killing language//http://www.ted.com/talks/john_mcwhorter_txtng_is_killing_language_jk
6. Рогачёва Н. Б. Типы вторичных речевых жанров в интернет-коммуникации // Известия Саратовского университета. 2011. Т. 11. Сер. Филология. Журналистика, вып. 2 — С.36
7. Ковпак Д. В. Не на тех напали! или Как бороться с грубостью. — Издательский дом «Питер». — С. 64. — 207 с. — ISBN 9785459015478.
8. Nick Bilton. Disruptions: Social Media Images Form a New Language Online//http://bits.blogs.nytimes.com/2013/06/30/disruptions-social-media-images-form-a-new-language-online/?_php=true&_type=blogs&_php=true&_type=blogs&_r=1
9. Karen. Schubert, Bazaar goes bizarre. http://usatoday30.usatoday.com/tech/news/2003-07-28-ebay-weirdness_x.htm
10. Richard Dawkins. The Selfish Gene, Oxford University Press, 1989
11. Ухова Л.В. Специфика языка пользователей социальных сетей// http://www.rusnauka.com/28_PRNT_2011/Philologia/7_93862.doc.htm
12. TGI, Azerbaijan, 2015/1

811.512.162**REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ DİL POZUNTULARI****Aytən Hüseynova-QƏHRƏMANLI**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi

Bakı / AZƏRBAYCAN

aytenhuseynova88@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə reklam mətnlərində ədəbi dil normaları, qeyri-normativ linqvistik faktorlar təhlil edilir. Analiz linqvistik kommunikasiya nəzəriyyəsinə əsaslanır. Reklamsız müasir dünyanı təsəvvür etmək mümkün deyil. Reklam hər yerdə rast gəlinəndir. Reklamın insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Reklam gündəngünə çoxalır və çoxaldıqca ədəbi dil normalarının pozulması halları da artır. Reklam dili bir çox bilik sahələrin mütəxəssislərinin, filoloq və dilçilərin, eləcə də marketoloqların işidir. Müasir reklam mətnlərinin analizi son nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, reklam dilinə kriteriyalara cavab verməlidir: minimal həcmli mətnə maksimal sayda yadda qalıcı və inandırıcı informasiya olmalıdır. Bununla yanaşı etik, qrammatik və digər qayda və normalara riayət etməyi yaddan çıxarmaq olmaz.

Açar sözlər: reklam, slogan, ədəbi dil normaları, kommunikasiya.

ЯЗЫКОВЫЕ НАРУШЕНИЯ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ**РЕЗЮМЕ**

В статье анализируются нарушения нормы литературного языка, нестандартные лингвистические факторы в текстах рекламы. Анализ основан на теории лингвистической коммуникации. Современный мир невозможно представить без рекламы. Реклама повсюду. Реклама связана с деятельностью человека. Реклама растет с каждым днем, и возрастает число нарушений норм литературного языка. Язык рекламы - это работа многих специалистов, филологов и лингвистов, а также маркетологов. Анализ современных рекламных материалов позволяет окончательно прийти к последовательному выводу что в объявлении язык должен соответствовать следующим критериям: минимальный текст должен содержать максимальное количество незабываемой и убедительной информации. Однако важно не забывать об этических, грамматических и других правилах и нормах.

Ключевые слова: реклама, слоган, нормы литературного языка, коммуникация.

LANGUAGE VIOLATIONS IN ADVERTISING TEXTS**ABSTRACT**

The article analyzes the norms of the literary language, non-standard linguistic factors in the texts of advertisements. The analysis is based on the theory of linguistic communication. Analysis of modern advertising materials allows you to finally come to a finally consistent conclusion. The modern world can not be imagined without advertising. Advertising is everywhere. Advertising is related to human activities. Advertising is growing every day, and the number of violations of the norms of the literary language is increasing. The language of advertising is the work of many specialists, philologists and linguists, as well as marketers. In the announcement, the language must answer the following criteria: the minimum text should contain the maximum amount of unforgettable and convincing information. However, it is important not to forget about ethical, grammatical and other rules and norms.

Keywords: advertisement, slogan, literary language norms, communication.

Reklam nədir? Reklam istehsalçının məhsul və xidmətləri haqqında informasiyasıdır. Reklam firma, brend, məhsul, xidmət və s. haqqında qanuni və yaxud qeyri-qanuni vasitələrin köməyi ilə yayılmış məlumatdır. Belə demək olar ki, reklam kommunikasiya formasıdır.

Reklam termini latın sözü "reclamare" dən olub, "möhkəm qışqırmaq" deməkdir. Lakin sonralar reklam sözü başqa mənalar ifadə etməyə başladı. "Reklam - 1. Bir adama və ya bir şeyə şöhrət qazandırmaq, yaxud istehlakçı, müştəri, tamaşaçı cəlb etmək məqsədilə görülən tədbirlər;

2. Məşhurlaşdırmaq, populyarlaşdırmaq məqsədilə bir adam və ya bir şey haqqında məlumat yayma; 3. Bir adam və ya şey haqqında məlumat verən, diqqəti cəlb edən elan, plakat" [1, səh. 641].

Reklamın tarixi minilliyə gedib çıxır və çapın kəşfi ilə yaranmağa başladı. 1480-ci ildə Uilyam Kakston müəllifi olduğu dini kitabın işıq üzü görəcəyi haqqında kiçik elan verir. Sonradan çapın, xüsusən qəzetin yaranması ilə reklam adı məlumatdan insanların məhsulu almasına yardım edən nə isə haqqında arqumentə və məsləhətə çevrildi. Ticarət yaranan kimi alıcını cəlb etmək ehtiyacı da yarandı. İlk reklamçılar-carçılar idi. Onlar bazarda vitrinin qarşısında dayanaraq müştəriləri çağırırdılar.

Bu gün reklam nəinki incəsənətdir, həmçinin elmdir. Onunla bağlı araşdırmalar aparılır, istehlakçının zövq və vərdisləri öyrənilir, reklam elanları test edilir və yoxlanılır. Bütün bunlar reklam xərclərini maksimal dərəcədə ödəmək üçün edilir.

XX əsrdə reklamın inkişafı pik nöqtəyə çatdı. Bu prosesdə əhəmiyyətli rolu Amerika oynadı. Hətta əsrin əvvəllərində amerikan reklamı ən inkişaf etmiş hesab olunurdu. Statistika əsasında keçən əsrdən reklam sahəsində liderlik ABŞ-a məxsus idi. XX əsrin əvvəli və ortalarında heç bir Avropa agentliyi Amerika ilə rəqabətə girə bilmirdi. Yeni kommunikasiya kanallarının sürətli inkişafına baxmayaraq açıq reklam öz əhəmiyyətini itirmirdi.

Müasirdə müxtəlif növ məhsullar haqqında reklam informasiyasına tələbat yarandı. Bu proses KİV-lə sıx bağlıdır və konkret olaraq reklam mətnlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, reklam nəinki kütləvidir, eyni zamanda məcburi kommunikasiyadır. Bəzi tədqiqatçılar reklamın kütlənin şüuruna təsiretmə gücünü din və mədəniyyətin təsiri ilə müqayisədə eyni tuturlar. Həmçinin reklam – istənilən vasitədən istifadə etməklə yayılan müəyyənləşdirilməmiş şəxslərə ünvanlanmış və reklam obyektinə diqqət yönəlmiş, ona olan marağı formalaşdırmağa, dəstəkləməyə və bazarda onun irəliləməsi üçün yönəlmiş informasiyadır.

Bu sahədə müxtəlif profilli mütəxəssislər çalışır, bu sahə ilə əlaqədar bir çox reklam anlayışı mövcuddur. Əksər müəlliflər bu prosesin ikitərəfli "adresant-adresat"lı olmasını göstərir. Lakin kommunikasiyanın birtərəfliyi reklamın paylanması əks əlaqənin olmaması deməkdir.

Reklamın təyin olunmasında vacib an inam yaratmaq və kütləvi auditoriyaya istiqamətlənməkdir. Reklam – ödənişli, qeyri-şəxsi kommunikasiyadır, müəyyən bir sponsor tərəfindən həyata keçirilir və kütləvi informasiyalardan istifadə edərək auditoriyaya təsir edir. Reklam nəinki ticarətin inkişafı, eləcə də nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün stimuldur. Reklamın təsiri təkcə bazar tələbatı sahəsinə deyil, həmçinin cəmiyyətin siyasi və mədəni həyatına təsir elədi. "Müasir beynəlxalq reklamın xüsusiyyətlərindən biri onun ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələr sferasında fəaliyyət göstərən elm sahəsinə çevrilməsindən ibarətdir. Beləliklə, reklam, müasir dövrdə artıq nəzəri və praktik problemlərə malik bir elm sahəsi kimi formalaşmışdır. Onun öyrənilməsi bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi inkişaf, dil məsələləri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən həm də sosioloji problemlərlə bağlıdır" [2, səh.97].

Reklamda informasiyanın verilməsində spesifiklik və onun kütləvi kommunikasiyaya aid olması Amerika Marketing Assosiasiyasında bu cür açıqlanır: "Reklam-şəxsi olmayan təqdimatın ödənişli formasıdır və sponsor tərəfindən ideya, mallar və xidmətlərin təşviqidir. Kommunikasiya baxımından reklam KİV yolu ilə nəzarətdə olan, dəqiq müəyyən edilmiş məlumatdır" [3]. Aydındır ki, reklam ticarət vasitəsidir. Onun əsas məqsədi bir qayda olaraq, daha çox küt-

lənin diqqətini çəkmək, onlarda məhsulu almaq qərarını yaratmaqdır. Bu məqsədi yalnız savadlı, effektiv reklam gücü ilə yerinə yetirmək olar. "Reklamda məqsəd ümumi, naməlum si-farişçidən, xüsusi, konkret şəxsi təqdim etmə prosesinin meydana çıxarılmasından ibarətdir. Reklamın kütləvilik xarakteri, həmçinin əmtəə və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya keç-mə prosesinin meydana çıxması ilə əlaqədar, belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, həmin cəlbəedicilik vasitəsinin tarixi insan cəmiyyətində kommunikativ əlaqələrin mövcud olduğu dövrdən başlanır [2,səh.94].

Müasir dünyanı reklamsız təsəvvür etmək çətindir. Onunla biz hər yerdə rastlaşırıq: Tv, metro, reklam şitlərində; eləcə də radioda. Bu reklam mətnləri- işgüzar mətnin xüsusi növüdür. Bu-rada verbal komponentlər qeyri-verbal komponentlərlə birləşir. Reklamın verbal mətninin açar sözü sloqandır. Sloqan-reklam mətnini açan kiçik frazadır. Bu reklamın ən vacib verbal hissəsidir. Belə ki, o özündə reklam ideyasını daşıyır, reklamın predmeti haqqında vacib mə-qamı ifadə edir. Reklam mətnində sloqan – diqqət çəkmək və hərəkətə gətirmək rolunu oy-nayır. Sloqan qısa və yadda qalan, vacib taktiki informasiyaya malik olmalı, yaxud da bədii baxımdan uğurlu fraza olmalıdır ki, bəzi hallarda şəxsin nitqini bəzəsin.

İnsanlar onlara maraqlı olan reklam elanlarını oxuyurlar. Hər kəsin diqqətini keyfiyyətli, zövqlü, yumor hissi olan reklam cəlb edir, lakin eyni zamanda qaba, qeyri-etik, savadsız reklam da diqqət çəkir. Qeyri-normativ xarakterli reklam artıq heç kəsi təəccübləndirmir.

Bildiyimiz kimi, linqvistik baxımdan reklam xüsusi praktiki fəaliyyət sahəsidir, onun şifahi is-tehsalı reklam mətnləridir. Bu mətnlər aşağıdakı kimi səciyyəyə malikdir: 1) qeyri-reklam mətnlərin-dən fərqlənən məzmun və zahiri dizayn əlamətləri; 2) xüsusi funksional əlamətləri.

Reklam dili funksional-üslubi formasıyalar arasında xüsusi yer tutur ki, bu da reklam fəaliy-yətinin özünəməxsusluğunu göstərir. Reklam fəaliyyətində o, bir tərəfdən məhsulun istehsa-lına yönəlmiş biznes sahəsi kimi, digər tərəfdən bəzi linqvistik-vizual bütövlük kimi KİV-də təcəssüm edilən hazır məhsuldur. Bu mətnin məqsədi real və potensial istehlakçı və tamaşa-çıları bu və ya digər məhsul, xidmət haqqında xəbərdar etmək, reklam mətni ilə adresatın şü-uruna təsir etmək və ısrarla məhsulu almaq və yaxud da istehlakçını mağazaya gəlib baxmağa sövq etməkdir. Reklam dilinin orijinallığı ondadır ki, istər açıq reklam olsun (reklam şitləri, plakat, afişa və s.) istərsə də səsli (TV rolik və s.), o həmişə tamaşaçılarla qarşılıqlı əlaqədədir.

Müasir reklam mətnlərinin dil və üslubu əlbəttə, mükəmməllikdən uzaqdır. Buna görə də məhz bu aspektə diqqət yetirilməlidir. Anlaşılmayan sözlərdən istifadə, dilin quruluşu, çoxlu sayda xarici sözlərin işlənilməsi-bütün bunlar reklama olan inamı itirir, onun effektivliyini azaldır.

Küçə reklamları daha çox ədəbi dil normalarından uzaqdır. Onları bu cür fərqləndirmək olar:

1. Qəsdən, şüurlu şəkildə ədəbi dil normalarından kənar qeyri-normativ leksikadan istifadə;
2. Verbal mətnlərin müəlliflərinin ədəbi dil normalarını bilməməsi.

Azərbaycan reklamı artıq inkişaf etmiş fəaliyyət sahəsidir. Hətta 2015-ci il 15 May tarixində "Reklam haqqında qanun"un qüvvəyə minməsi haqqında fərman imzalanmışdır. Bu qanunun 4.7. bəndində qeyd edilir ki, reklamda "Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qa-nununun müddəalarına riayət edilməlidir. [4]

Dil normaları - ədəbi dilin inkişaf dövründə dil vasitələrindən düzgün istifadəsidir. Norma-dil elementlərinin (söz, söz birləşməsi, cümlə) vahid, ümumqəbul edilmiş nümunəsindən is-tifadəsidir.

Təəssüf ki, ölkəmizdə reklam mətnlərinin dili ədəbi dildən uzaqdır. Bəzən belə səhvlər tək reklam mətnlərində deyil, sloqanlarda da olur. Ən çox rast gəlinən səhvlər fonetik, leksik norma, məntiqi pozuntularıdır. Məsələn,

Şəkil 1

Şəkil 1 Nokia Smartfon telefonunun reklamıdır. Reklamın sloqanında işlənən *smart* sözü Azərbaycan ədəbi dilində ayrıca leksik vahid kimi işlənmişdir. Alınma leksik vahid olan *smart* sözü ingilis dilində ağıllı, bəzəkli, zərif mənalarnı bildirir. Yalnız mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi kimi işlənir. Bunu nəzərə alaraq, söz leksik məna baxımından cümlədə yerində işlənmişdir.

Şəkil 2

Şəkil 2-də fonetik norma pozulmuşdur. Burada *şou program*, *mediya*, *atraksion* sözləri düzgün yazılmamışdır. Orfoqrafik normaya uyğun olaraq sözlər *şou-program*, *media*, *atraksion* şəklində yazılmalıdır. Bundan əlavə, məkanın adı ingiliscə "Azalea Restoran and Hotel" yazılmış olsa da, *restoran* sözünün yazılışı ingiliscə yox, Azərbaycanca verilib. İngiliscə isə həmin söz *restaurant* yazılmalıdır. Məkanın adı tam olaraq nə ingilis dili normalarına, nə də Azərbaycan dilinin normalarına uyğun gəlir.

Şəkil 3.

Şəkil 3 şəhər restoranlarının birinin açılışı məqsədilə edilən reklamdır. Reklamın sloqanı tamamilə etik normadan uzaqdır. Əgər restoran müştərilərin diqqətini “ət” ilə cəlb etmək istəyibsə də, seçdiyi sloqan uğursuz alınıb.

Şəkil 4

Şəkil 4-də isə Sat Group şirkətinə məxsus olan reklam nümunəsidir. SatGroup satış, marketing xidmətlərini həyata keçirən şirkətdir. Onun auditoriyanın diqqətini çəkmək üçün seçdiyi sloqan qeyri-etik ifadədir. Şirkətin öz satış xidmətini reklam etmək üçün hər hansı bir bölgənin adını hallandırması insarlarda reklama neqativ hissləryaratmağından başqa bir şey deyil. Reklamçı öz reklam mətnlərində daha nəzakətli olmalı və dil normaları ilə yanaşı etiket normalara da riayət etməlidir. Çünki bizim nitqimiz bizim davranışımızdır. Fikrimizcə, reklamlarda bu cür nöqsanlar redaktə işinə səthi baxılmaqdan xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, reklam mətni cəmiyyətin dil zövqündən xəbər verir, buna görə də marketoloqlar öz məhsulunu yaratmaq üçün praqmatik yanaşmadan istifadə edir. Reklam mətni-cəmiyyətin özünəməxsus həcmli nitq portretidir. Reklam məhsullarının savadlı istehlakçılardan, xüsusən dillə bağlı peşələri olan təmsilçilər reklamın dilinə tələbkar olmalı, öz linqvistik immunitetini lazımsız ifadələrə, jarqonlara, bütün qeyri-normativ leksikaya qarşı möhkəmlətməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild. Bakı, 2006, s. 672.
2. Hacıyeva N., Qasımova Ş. Reklam və onun mahiyyəti. Terminologiya məsələləri, 2011, №1, s.94-105.
3. <https://www.ama.org/Pages/default.aspx>
4. <http://www.president.az/articles/15859>

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. “Journal of Baku Engineering University” Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. *”Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlimi makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.